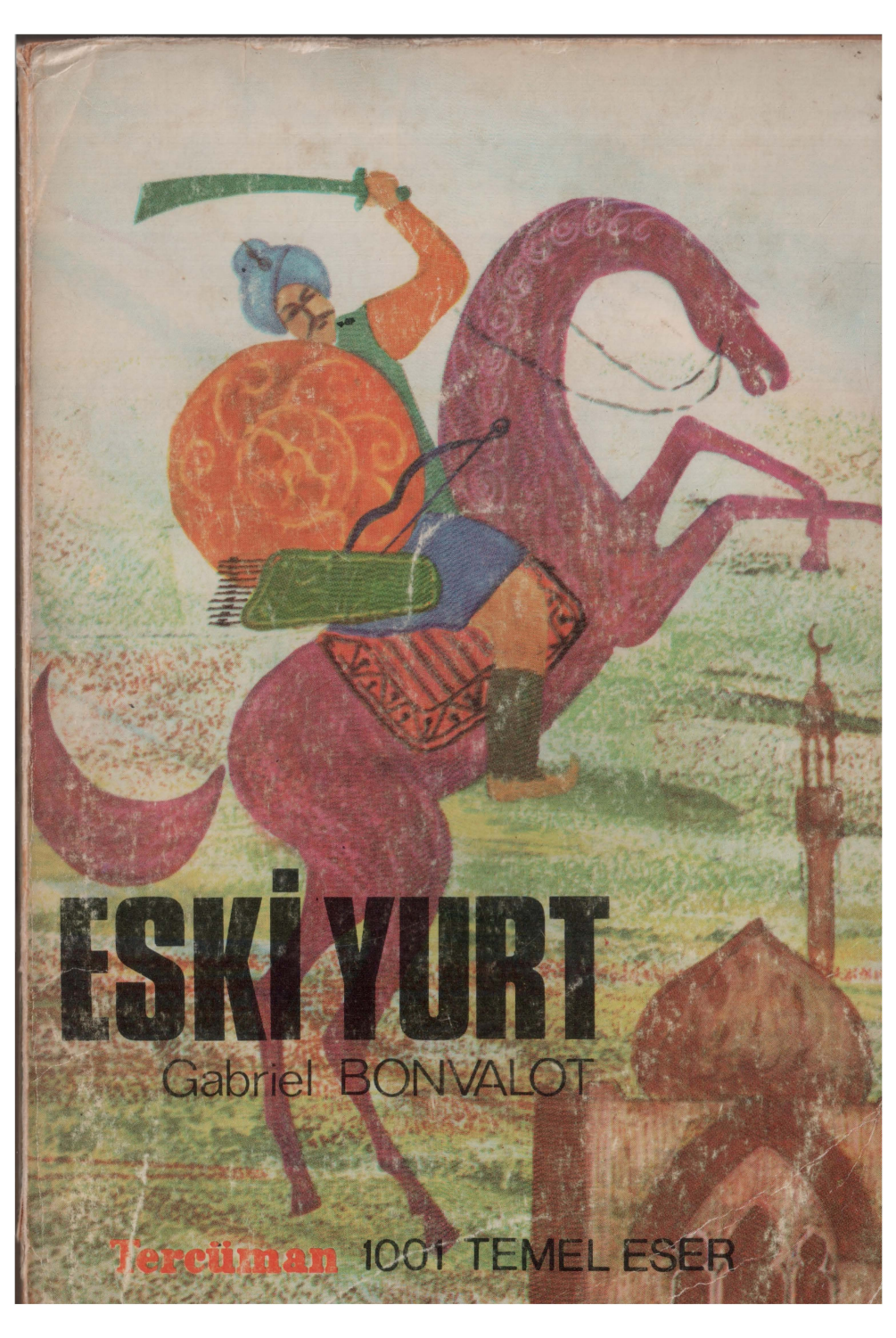

ESKİ YURT

Gabriel BONVALOT

Tercüman 1001 TEMEL ESER

Esir Yurt ORTA ASYA'DAN

Yazan:
Gabriel Bonvalot

Çeviren:
M. Reşat UZMEN

Paris
Librairie Plon
Basım tarihi : 1894

Tercüman
1001 TEMEL ESER
85

**Tercüman gazetesinin yayını olarak hazırlanan
bu eser Garanti Matbaacılık ve Neşriyat
tesislerinde dizilip basılmıştır
Resimkopya: Remaver**

1001 Temel Eser'i iftiharla sunuyoruz

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren, ona yön veren konularda «Gerçek eserler» elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş -Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış- binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip -toparlayacak ve günümüzün türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

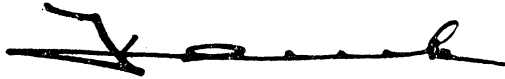
Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde «Köşetaşı» va-

zifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plânladık.

Sevinçle karşılayıp, ümitle alkışladığımız «1000 Temel Eser» serisi, Millî Eğitim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve «**Tercüman 1001 Temel Eser**» dizisini yayınlamaya karar verdik. «1000 Temel Eser» serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman'ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâda her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya konmayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler önüne sermek, onları lâıyk oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser'den maddi hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, ıftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

Tercüman Gazetesi Sahibi

Yazar ve Eseri hakkında

Ö N S Ö Z

1853 yılında doğup, 1933'de ölen Fransız asıllı Gabriel Bonvalot arkadaşı Capus ile 1881 - 1882 yıllarında Türkistan'a bir gezi yapmıştır. Kendi deyimiyle, «ilmî misyonerler» olarak Orta Asya'ya gitmiş, bir yandan bölgeye hâs bitki, hayvan ve taş örnekleri toplarken diğer yandan Orta Asya'daki Türklerin yaşayışlarını, çalışmalarını, eğlenmelerini ve düşüncelerini öğrenmiştir.

Rusların henüz Buhara ve Hiyve Devletlerini istilâ etmedikleri bir döneme raslıyan gezisinden bize kalan bu eser, Orta Asya Türklerinin şanlı mazilerine rağmen ibret verici bir cehalet ve taassup içine düşmüş olduklarını belgelemektedir.

Orta Asya şehirli ve köylü Türk halkının 100 yıl önceki yaşayışını, şehirlerini, köylerini, efsanelerini, harabelerini anlatan bu eserin aynı zamanda tarih ve folklor araştırmacılarımıza ışık tutacağına inanmaktayız. Özellikle Orta Asya Türkü ile Anadolu Türkünün yüzyılların ayrılığına rağmen bozulmamış olarak duran ortak yönleri daha iyi anlaşılmaktadır.

M. Reşat UZMEN

MOSKOVA'DAN TAŞKENT'E

«Moskova — Nijni — Volga ve Kama'yı geçiş — Samolet yolcuları — Perm — Yekaterinburg — Rahibeler manastırı — Tarantas — Bir Sibiryâ mezarı — Mahkûmlar — «cimex lectuaris» — Kırgızlar — Baraba bozkırı — Semipalatinsk — «Ala — Tav» — İli — Vernoye — Talas — Sir vâdisi.»

— Moskova'ya ister Viyana - Varşova üzerinden, ister Berlin - Vilna üzerinden gelinmiş olsun Orta Asya'ya gitmek için iki yoldan birini seçmek gerekir. Yolcu demiryolu ile Orenburg'a kadar gidecek, sonra arabayla İrgiz üzerinden Sir - Derya'ya varacak, Kazalinsk kalesinden hareket ederek bu nehir boyunca ilerliyerek Türkistan'a erişecek, sonra güneyde doksan derece dönerek Rusların yeni sömürgelerinin başkenti Taşkent'e gelecektir. Bir başka yol da Moskova'dan ayrıldıktan sonra dümdüz doğuyo doğru giderek Kazan'dan geçip Yeksterinburg üzerinden Sibiryâ'da uzun yol katedip doğuda Balkaş gölünün pırıltılarını izleyerek aynı noktaya varır. Eğer yolcu bu ikinci yolu seçerse 3500 kilometrelik bir mesafede tarantasın (1) sarsıntı-

(1) Rusya'da çok kullanılan dört tekerlekli araba. (Ç.)

larına katlanmak zorunda kalacaktır; üstelik bu yol Orenburg yoluna nazaran 1800 kilometre daha uzundur; ancak bunun karşılığında yemin daha bol olduğu, atların daha iyi ve daha fazla bulunduğu çok daha ilgi çekici bir bölgeyi görmek fırsatını bulacaktır. Ayrıca konak yerleri daha bakımlıdır; buralarda daima ateş ve sıcak çorba bulmak mümkündür.

Bizim Moskova'ya gelmemizden bir yıl önce baş gösteren bir kuraklık, Orenburg'tan Taşkent'e hizmet eden postaya at temin eden Kırgızların bütün hayvanlarının yok olmasına sebep olmuştu. İşte biz de bu yüzden daha uzun olan Sibirya yolunu tercih etmek zorunda kalmıştık.

Moskova'ya gelmeden önce raslanan şehirlerden bahsetmeyi gereksiz buluyoruz; Moskova'ya gelince, Avrupa'nın en genç ve en canlı halkını tanımak isteyen gezginlere görmelerini ısrarla tavsiye ederiz.

Moskova'dan muhafaza ettiğimiz hâtıralar pence-remizden gördüğümüz Kremlin, binlerce çan kulesi, parıldayan kilise kubbeleri, pazarlar, güzel atlar koşmuş sefil arabalar ve şiddetli yağmurlardan sonra dere gibi akan sokaklardır.

6 eylülde Nijni - Novogorod'a vardık.

Tam orada güçlü nehir Oka, sularını Volga'ya döker; daha önce Volga'ya paralel olarak batıdan gelir; Volga da Kama nehri ile birleştikten sonra güneye iner. Her yıl Nijni'de Batı ile Doğu buluşur ve her ırkın temsilcileri orada ihtiyaç maddeleri ile lüks maddelerin ticareti için garip bir uğraşa girer. Kazanç hırsı hepsini cezbeder : yeni tür müneccimler olan bu tâcirler rüyâlarında Nijni göğü altında bir altın lira kazandıklarını görürlerse Kiatka'dan veya New-york'tan kalkıp gelmekte tereddüt etmezler.

Kazanlı cüsseli Tatar, uzun boylu Acem, sandıkları üzerinde bağdaş kurmuş Sart, beyaz Rus, Küçük

Rus, mercanı ile Napolili, mozayık ile Floransalı, Arhangelskli, Çin'de simsarlık yapan Sibiryalı, İngiliz, Amerikalı, Fransız hepsi oradadır ve birbirlerinin sırtlarından kazanç temin etmek istediklerinden daima karşılıklı gülümserler.

Nijni'de, bizi Perm'e kadar götürecek olan «Samolet» adlı gemiye bindik. Hareket etmeden bir az önce kelimenin tam anlamıyla saldırıya uğradık, çünkü panayır bitmiş, herkes yurduna dönmek için acele ediyordu.

Büyük bir düzensizlik içinde yükleme yapıldı. Yükler kabaca ambarlara atılıyor, bucurgatlar gıcırıyor, tayfalar yer kapmak için koşuşan yolculara «dikkat» diye bağıyor, bir erkek karısını, bir kadın çocuğunu, bir hanımteyze de rıhtımda kalmış kocasını arıyordu; nihayet makineler çalışır, konuşulanlar işitilmez olur. Sonra çan son defa çalar, gecikenler soluyarak köprüden gemiye geçerler, «Samolet» vedâ düdüğünü çalar ve bütün gövdesini titreten bir sarsıntı ile hareket eder. Kıyıları sisle tüllenmiş Volga'yı inmeye başladık.

Hıncahınc dolu «Samolet»te izafî bir konfor tertip edilmişti.

Birinci mevkide, bazıları aileleriyle birlikte olmak üzere zengin Sibiryâ tâcirleri; oğlu ile şişman bir Kazanlı Tatar Permlî bir memur; Ural madenlerinde çalışan bir mühendis.

İkinci mevkide, bir «çin»in (1) adamları; gemi durdukça yükleriyle birer birer «Samolet»i terkeden tâcirler.

Güvertede bir kaç asker, mujikler, karıları ve çocukları gruplaşıyor ve birbirlerinin üzerlerine yatarak geceyi geçirmeye hazırlanıyorlardı. Pamuklu mantola-

(1) Çin, imparator başta olmak üzere 18'nci rütbeye tekabül eder.

rına sarınan kadınlar, başlarını örterek güvertenin taltaları üzerinde yatıyorlardı; uzaktan bakıldığında bunları çamaşır yığınınına benzetirdiniz.

Altı günlük yolculuğumuz sırasında yolcuların hayatları aşağı yukarı şöyleydi: Birinci mevkide çok nesheli olan Sibiryalıları hikâyeler anlatıyor ve kâğıt oynuyorlardı; bağdaş kurarak oturan Tatar ile oğlu seslerini çıkarmadan etrafı seyreliyorlardı; yaptıkları tek iş tırnaklarını itina ile kesmek veya uyumaktı; sadece yemek vakti ve dua zamanı yerlerinden kalkıyorlardı. Memur, mantosuna sarınarak uzanıyor ve durmadan önünde gezinen mühendisle sohbet ediyordu. Bu mevkide pek fazla çay içiliyor ve çok uyunuyordu.

İkinci mevkide anlatılan kaba hikâyeler dinleyicileri kahkahalara boğuyordu; tütün dumanından göz gözü görmüyordu. Uyunmadığı vakit kâğıt oynanıyor veya yemek yeniyordu, bu arada kâh çay, kâh frenk rakısı içiliyordu. Tabii içenler çakırkeyif oluyorlardı.

Güvertede, müjikler akordeonla dans ediyorlar, şarkı söylüyorlar, geziniyorlar, sıkıntıyı önlemek için de daima bir şeyler yiyorlardı. Başlıca yiyecekler arasında füme balık, çayla ıslatılmış domuz yağı ve bol votka geliyordu. Her iki cinsiyetten insanların bir hayli sarhoş olduklarına tanık oldum.

Bu arada, pervanenin ittiği «Samolet», telâşsı olmayan yolcularına yakışır bir yavaşlıkla nehrin ortasında süzülüyordu. Nehrin sağ kıyısında tepeler görünüyordu; solda ise muazzam ovalar uzanıyordu. Nehirde seyrir her zaman elverişli değildi; akıntı tarafından taşınan kumlar durmadan ulaşımaya uygun kanalın yerini değiştiriyor ve geceleri çok karanlık olurca ilerlemek mümkün olmuyordu. Bazı yerlerde ise çok yavaş gitmek mecburiyeti doğuyordu; geminin önüne yerleşmiş olan bir tayfa durmadan elindeki iskandili suya atıyor, çektikten sonra «Dört ayak! üç buçuk ayak! beş ayak! üç

ayak!» diye bağırarak derinliği bildiriyordu. Gemi uygun derinliği bulmak için sağa sola burun kırıyor, nihayet tayfa: «Yedi ayak! sekiz ayak!» diye uygun derinliğin bulunduğunu müjdeliyor, «Samolet» güvenle ileri atılıyordu; ama Ruslar aceleci olmadıklarından sakın gidişini asla değiştirmiyordu. Bahane olarak da, «Sık sık kazalar oluyor, tedbirli olmak şart; Nijni'den gelen bir gemi karanlık bir gecede batmaktan kurtulamadı.» demektedirler.

Rusya Müslümanlarının, büyük şehri Kazan'da bizim Tatar indi.

Ertesi gün Volga'ya bol miktarda su döken Kama nehrine vardık; Kama kaprisli akışı ile bir 9 çizdikten sonra Volga'ya kavuşuyor, ve onunla birleşecek olan nehir batıdan geldikten sonra doksan derece dönerek güneye iniyordu. Kama nehri arızalı bir manzara içinde akıyor, kâh bataklık ormanlarla kaplı ovaların, kâh yemyeşil çamların süslediği tepelerin ortasından geçiyordu. Nehrin her iki kıyısında sık sık durarak, yolcu indirip, bindirerek ağır ağır nehri çıkıyorduk.

11 eylülde, Kama'nın sol kıyısında düzgün bir şekilde inşa edilmiş, Ural üzerinden Yekaterinburg'a götüren demiryolunun başlangıcı bulunan sevimli Perm şehrine vardık. Şehrin güzel garı yerlilerin gözde piyasa yeri gibiydi. Günde bir defa gelen trenin kalkış saatında, kalabalık bekleme salonunu dolduruyor, gar sahanlığında rahatça dolaşılıyor ve merakla yolcuları seyreliyordu.

«Somolet»te birlikte yolculuk ettiğimiz Sibiryalılarla treni biniyoruz. Bunların bir kısmı Irkutsk'a, diğerleri de Baykal Gölü'nün güneyindeki Çin ile ticaret yapılan büyük merkez Kiakta'ya gidiyordu.

Bir gün, bir gece süren yolculuktan sonra Perm'den Yekaterinburg'a varılıyor. Demiryolu Ural'ın ormanlık tepeleri arasında uzun bir eğri çizmekteydi. Eğimler

dolayısıyla tren çok yavaş gitmek zorunda kalıyordu. Coğrafi bakımdan kaynaşmış ve tamamen itibarî bir sınırla ayrılmış Avrupa ile Asya arasındaki geçiş hiç farkedilmiyordu. Avrupa'nın son istasyonu Europaiskaya'ya karşı olarak Sibirya'nın ilk istasyonu olan Asiatskaya'ya bir değişiklik farkedilmeden varılıyordu.

Gün batarken Yekaterinburg'a eriştik. Bizi trenden alan bir droçka sarsıntılar arasında bundan sonraki yolculuğumuzda bize Avrupa'yı bir az hatırlatan son otele götürdü. Otelde yatak vardı.

Yekaterinburg haklı olarak Sibirya'nın en güzel şehirleri arasında sayılmaktadır; halkı şehirlerinden gururla bahsetmektedir. Caddeleri geniş ve düzgün olup, umumî anıtlar güzel görünümlüydü. Madenlerin yakınlığı şehrin süratle gelişmesine sebep olmuştu. Aynı zamanda orada Ural'dan gelen ziynet taşlarının ticareti de yapılıyordu. Hükûmet değerli taş yontulmasını öğreten bir de okul açmıştı.

Tesadüfen buralara gelecek olan gezginlere, şehrin bir az uzağında bulunan rahibeler manastırını görmesini tavsiye ederiz. Burası erkeklerin yardımına muhtaç olmadan kendi kendilerine yetme arzusunda olan kadınlar tarafından kurulmuştu. Sözlerinde durmuşlar ve hiç bir zaman yeni adaylardı, mahrum kalmamışlardır. Evlerini kendileri inşa etmişler, toprağı işlemişler, atelyeler kurmuşlardı. Yeteneklerine göre her yaşta kadın tuğla pişiriyor, yine başka kadınların yönetiminde duvar örüyor, tohum ekiyor ve ekin biçiyordu. Rahibelerin başlıca geliri, bir sürü kadın işçinin çalıştığı mum ve kilise şamdan fabrikasından sağlanmaktadır. Kiliseler bunların baş müşterisidir; durmadan siparişler gelmekte, manastır da bu sayede gayet zengin olmaktadır.

İmalât için kullanılan âletler çok basittir. Geri kalan iş elle yapılır. Daha sanatkâr olan rahibeler nakış modelleri çıkarıyor, arkadaşları da altın sırmalarla

burları işliyordu. Bu nakışlar kilise süslemelerinde çok kullanılmakta olup, bir hayli pahalıya satılmaktadır. Bizze yine başka rahibeler tarafından yapılmış yağlı boya tablolar gösterdiler.

Yekaterinburg'dan Taşkent'e tarantas üzerinde yolculuk yapacaktık.

Bu araç için çok kötü şeyler söylenmiş, hattâ bir işkence âleti olduğu bile öne sürülmüştü! Yerleşim merkezleri arasında muazzam mesafelerin bulunduğu, kân çamurlu, kâh tozlu olan yolların çok uzun olmasından bakımının imkânsız olduğu böyle bir ülkede yaysız arabanın çok sakıncalı olduğu söylenmektedir. Zavallı tarantes, sana iftira etmişler! Dört tekerlekli, alçak, tamamen tahtadan yapılmış bir araba, gezi kazalarının eksik olmadığı bir ülkede ideal bir araçtır. Daima ağaç ve balta kullanılmasını bilen adamların bulunabildiği memlekette tarantasın onarılması kolay ve çabuktur. Neticede iyi bir tarantas «eğilir fakat kırılmaz». Bizim dağ yollarının en kötüsü kadar olan yollarda sekiz bin kilometre kateden bir araçtan ne cesaretle şikâyet edilebilir?

Bazı İngiliz gezginleri tarantasda giderken devamlı sarsıntıdan kaburga kemiklerinin kırıldığını, yorgunluktan bitkin olarak inildiğini, içinde uyumanın imkânsız olduğunu yazmaktadırlar. Rahat etmek için hava torbaları kullanmanın şart olduğunu da ilâve etmektedirler; bunsuz seyahatin bir işkenceden farksız olacağı da belirtilmektedir.

Bu şikâyetlere karşı tarantas içinde oturarak gidilmemesini tavsiye ederiz. Neden Ruslar gibi yapılmazın? Arabanın tabanına saman ve ot yığarlar, üzerlerine şiltelerini yerleştirerek yorganlarını çekerler. Bu tedbirler sayesinde tekerleklerin sarsıntısı azaltılır ve gece, gündüz fazla yorgunluk çekmeden seyahat edebilirler.

Böyle bir aracı seçmek zorunda kalanlara küçük

bir ögütte bulunmamıza izin verilsin. Sağlam ve iyi tekerlekli bir tarantas seçsinler. Düşük fiyata yorulmuş ve elden düşmüş, çatlakları vernikle gizlenmiş bir araba satın alarak tasarruf yapmayı arzulamak, karanlık ve soğuk bir gece yarısı boş bir yolda gelecek arızada zaman ve para kaybıyla karşılaşmayı göze almak demektir. Beş yüz kilometre yapmadan ya tekerleklerin jantlarından biri kopacak, ya da dingil kırılarak kendinizi yolun ortasında bulacaksınız.

Bu yüzden zengin tarantasını tanınmış bir fabrikadan satın alsın ve ayrıca şeker, çay, tekerlek yağı ve... sabır istihkakı yapsın.

Çünkü sabah altı için Rus köylüsünden at istemişse, ancak saat yediye doğru köylü, bindiği atını boynunda dugası (1) sallanarak atlarıyla gözüktür. Bekleyenin arzuladığı kadar süratle atlar koşulmaz, ve nihayet bütün işler bitip de yola çıkabileceğini anlayan yolcu derin bir nefes alır, ama çok gitmeden koşum kayışlarından biri kopar, bağlardan biri gevşer ve her seferinde durmak zorunda kalır. Ancak her gün başa gelen bu vaktisiz duruşların dışında bir konaktan diğerine çılgın bir koşu vardır. Üstelik toz bulutu çok yoğun değilse oyalanacak şeyler de bulmak mümkündür: yolun her iki yanında manzaranın değişmesi seyredilir, başlarında koyun postundan kalpakları hiç eksik olmayan Rus veya Kırgız atlıları ile bazen son derece eğlendirici olan sohbetler yapılır. Yemçik (at sürücüsü) atlarını el hareketleri ile örkütmekten bıkmaz, kırbaç vurur gibi yapar, aynı anda ısıklık çalarak kırbacın sesini taklit eder. Duga'nın kayışı ile başı dik duran ortadaki at bacaklarını ölçsüz bir şekilde uzatır, ama tırıs yürüyüşünden ayrılmaz; yanında giden diğer atlar ise dört nala kalkerlar,

(1) Araba kollarının ucuna takılan tahtadan yay; buna takılan ziller sürücünün de devamlı uyanık kalmasını sağlar.

başlarını da hafifçe geri çevirerek sürücünün gelip gelmediğine bakarlar. Yola çıkıştan varışa kadar hayvanlarla adam arasında devamlı bir anlaşma, kaynaşma olur; sürücü atları tahrik eder, vâadde bulunur, tehdit eder, över ve bir bakarsınız, tipi olduğunda yolu bulmaya yarayan tepecikler birbiri arkasından geçmiş gitmiştir. Geceleyin, yol alındığında, ufukta ay kaybolmadıkça bir fener gibi önünüzde parıldıyan bu yıldızla bakmak ve hülyâ kurmak ne güzeldir!

Yekaterinburg'tan sonra ilk şehir halı fabrikaları ve ticareti ile ünlü Tjumen'dir. Tjumen'de Sibirya geleneklerini canlandıran bir sahneye tanık olduk. Posta istasyonu önündeydik ki sokaktan gelen bağrışlar dikkatimizi çekti. Önümüzden bir cenaze alayı geçiyordu. Ölünün dört arkadaşı önde tabutun kapağını sırtlamış gidiyordu, arkasından aynı şekilde dört kişi kefene sarılı cesedin bulunduğu tabutu taşıyordu. Hemen arkasında canhıraş bir sesle, ama hep aynı acıklı ton üzerinde ağlayan ölünün dul eşi geliyordu. Kendisini sık sık yere bırakıyor ve derin ümitsizliğinin belirtilerini göstermeye çalışıyordu. İki kadın arkadaşı onu kaldırıyor ve kollarından tutuyordu; daha geriden gelen bir sürü kadın ağlıyor veya dul ile birlikte koro hâlinde haykırıyordu. Erkekler ölünün solunda gidiyor, sessizliklerini muhafaza ediyorlardı. Kalabalık sokakta ilerledikçe evlerde olan insanlar haykırırları duyunca dışarı fırlıyorlar, cenaze alayının geçişi süresince haç çıkarıyor, duâ ediyorlar, kadınlar ise alay önlerinden uzaklaşınca yavaş yavaş iç çekip çıkıyorlardı.

Omsk'a kadar zengin ve verimli bir ülkede ydik. Sürgünler veya onların çocukları tarafından işgal edilen köylere raslanıyordu; evler daha iyi inşa edilmiş olup, Rusya'dakine nazaran daha bakımlı idi. Her tarafta zekâ ve gayretin ifadesi göze çarpıyordu. Kayın ağacının hâkim olduğu ormanlar yol boyunca süslüyordu.

Gri kaputlar giymiş üniformalı adamlarla dolu arabaları geçtiğimiz de oluyordu. Bunların ortasında tüfeklerine süngüleri takılı askerler nöbet tutuyordu. Bu arabalar daima yavaş gidiyorlar, ve içlerindeki zincirli olduklarından her sarsıntıda daha fazla demir gürültüsü çıkıyordu. Yürüyemeyecek kadar zayıf düşüklerinden iyiliksever bir köylü bunları arabasına alarak gidecekleri köye kadar götürüyordu. Oradan hepsi madenlere sevkediliyordu. Bir yerde, başlarında nöbetçileri sürgüne giden koca bir köy halkı gördük.

Bazen bu mahkûmlardan kaçanlar oluyordu. Kaçışlarını kolaylaştıracak parayı bulamazlarsa elde ettikleri hürriyet, mahkûmiyetlerinden daha ağır oluyordu, ama yine de hürriyet başka bir şeydir. Orman ortasından geçerken böyle kaçaklardan meydana gelmiş bir çeteye rasladık. Elbise olarak üzerlerinde bir gömlek ve kaba kumaştan bir pantolondan başka bir şey yoktu. Başları açık, çıplak ayakla, saç, sakal birbirine karışmış ellerinde kalın bir sopa durmadan ilerliyorlardı; görünüşleri sağlam ve cüretliydi.

Bu sefil insanlar daima yakalanmak korkusuyla dollaşıyorlar, daima etraflarını kolaçan ediyorlar ve her an çalılıklara kaçmaya hazır bulunuyorlardı. Eğer fırsatını bulurlarsa yoldan geçen arabalara saldırıyorlar, yalnız kalan yolcuyu soyuyorlardı. Ateşli silâhları olmadığından, tarantasların arkasında bağlı yüklerin kayışlarını keserek, uyuyan yolcunun farketmesine fırsat bırakmadan mallarını çalıyorlardı. Yağmayla geçiniyorlar ve aç kurtlar gibi köylerin etrafında av arıyorlardı. Sibiryâ köylüsünün merhametli olduğunu ve etrafta kaçak gördüğünde yatmadan önce penceresinin önüne bir bakraç dolusu süt ve ekmek bıraktıklarını iyi biliyorlardı. Ancak kaçaklar köylerde hırsızlık yapmaktan dikkatle kaçınıyorlardı; çünkü köpekleriyle birlikte peşlerine düşecek olan köylülerin kendilerini kısa zamanda yakala-

yabileceklerini biliyorlardı. Yakaladıklarını da iki tahta parçası arasına bağlıyorlar ve doğrudan vücudu cezalandırmak istemediklerinden kaçakların bağlı olduğu tahtaya şiddetle vuruyorlardı. Sonra yarı baygın hırsız olduğu yerde bırakıyorlar ve hiç ilgilenmiyorlardı.

Bu kanun kaçaklarından çoğu mahrumiyet ve sıkıntılar arasında ölüyor, bir kısmı jandarmalara yakalanıyor, pek azı da Rusya'ya erişmeyi başarıyordu.

İrtiş ırmağına dökülen Tobol ve İşim ırmaklarının suladığı topraklar av bakımından çok zengindir. Sık sık raslanılan küçük göllerde sayısız sürüler hâlinde kuğular, yabanî kazlar, balıkçıl kuşları, ördekler ve diğer su kuşları vardır. Tüfeğin ilk atışında koyu bir bulut şeklinde havalanıyorlar ve kulakları tırmalayıcı bir gürültü çıkarıyorlardı. Böyle bir ülke avcılarının cenneti sayılabilir.

Doğan ve diğer yırtıcı kuşlara da çok miktarda rastlamak mümkündür; istedikleri zaman avlarını bulabildiklerinden rahat bir hayatları vardır. Tüylü olmayan bir başka av hayvanı da sürekli olarak evlerin ahşap kısmında yaşamaktaydı; kara renkli kılıfkanatlılardan olan ve geceleri uyuyan insanların üzerini işgal eden bu hayvana «Prusaki» adı verilmişti. Ancak bu hayvanlar, kahverenkli, yassı, kanatsız, insan kanı emen, bilginlerin kibarca «cimex lectuaris», halkın da kısaca tahtakurusu dediği yaratıklardan çok daha az sevimsiz ve cansıkcıdır. Oysa tahtakurusu, evlerin ahşap ve çok iyi ısıtıldığı Sibirya'da cennetini bulmuş gibidir; yerleştiği yerde tahminlerin çok üstünde bir hızla ürer. Bir olay bu hayvanların sayısı ve cüreti hakkında fikir vermeye yetecektir; Omsk'a komşu bir istasyonda masaların ve memurun adlarımızı kaydettiği defterin üstünde koşuşup duruyorlardı.

Eylülün son günlerini yaşıyorduk; her gece don

oluyor ve sabahları şiddetli ayaz çıkıyordu. Ayın 23'ünde sabahın altısında sıfırın altında yedi derece vardı.

Yirmi derecenin üzerinde ısıtılmış evlerden çıkan küçük çocuklar üzerlerinde sadece bir gömlekle dışarıda dolaşıyorlardı. Öğleden sonra sıcaklık sıfırın üstünde on iki, yirmi dereceye kadar ulaşabiliyordu.

Bu bölgede bir kilometre genişliğine varan irtiş'i sal ile aştıktan sonra, son derece bozuk yollarda ateşli atlarımızla ortalama saatte yirmi kilometre hızla Omsk'a doğru yol alıyorduk. Moğol soyu ile Rus soyunun karışımından meydana geldiği anlaşılan bu hayvanlar Arden soyu atların boyunda olup, boyunları daha geniştir; üstelik iri kafaları, geniş alınları, enli göğüsleri, son derece adaleli sağrıları, kuru ve iri bacakları, güçlü eklemeleri ve çok çıkık ve kuvvetli ökçeleri vardı. Yorgunluğa karşı şaşırtıcı bir dayanıklılıkla beklenmedik bir hıza erişiyorlardı. Gerçekte, sadece otlaklardaki otlarla yetiniyorlar ve karınları yarış atlarınıninkine nazaran çok daha geniş oluyordu.

Vadiden çıkınca Omsk'ın ilk evleri görüldüğünde sağımızda bir yeryüzü kıvrımının eteklerine serpiştirilmiş yuvarlak tepeli ilk Kırgız yurtlarını farkettilik. Uzakları, akşamın pusunda siyahımsı keçeleri ve yukarıya doğru süzülen dumanları ile bir orman aydınlığında kurulmuş dumanı tüten odun kömürü yığınlarını andırıyorlardı.

İrtiş'e dökülen Om ırmağı kenarında yer alan Omsk dikkati çeken anıtları olmayan, fakat düzgün bir şekilde inşa edilmiş bir şehirdi. Şehrin sakinleri çoğunlukla sürgün Polonyalıları.

Küçük müzesinde bozkır kuşlarından güzel bir koleksiyon, Samoyedlerden toplanmış ilgi çekici etnografik eşyalar ve yine bu halkın ısırgan ipliğinden yaptığı kumaşlar vardı. Şehrin pazarları hep Rus malları ile doluydu. Sokaklarda sık sık kervanlara raslamak mümkün.

dü. Omsk'ta eşek görmek imkânsızdır; bu sert iklime defa olarak burada develere ve sahipleri olan kısa boylu, geniş yüzlü, küçük ve çatık gözlü, yay gibi eğri bacaklı Kırgızlara rasladık. İster istemez Ammien Marcellin tarafından anlatılan Hunları hatırladık. Kırgızlar da tıpkı onlar gibi at eti ile besleniyorlardı.

Omsk'tan çıktıktan sonra Baraba bozkırı başlıyor, köyler seyrekleşiyor, dinlenme yerleri arasına daha uzun mesafeler giriyordu. Her yerde pek çok Polonyalı sürgün vardı. Köy ağaları genellikle Kazaklardan oluşuyor ve yemçikler de göçebelikten vazgeçen Kırgızlardan seçiliyordu. Kırgızlarla temasta olan Ruslar kolaylıkla öğrendikleri Türkçeyi rahatça konuşuyorlardı. Sık sık önümüze sayısız su kuşları ile dolu küçük göller çıkıyordu. Kartallar, doğanlar daima göze çarpıyor ve kar beyazı renkleriyle ağaçların tepesinde tünemiş ak baykuşları görmek de pek seyrek olmuyordu. Fakat kargalar her tarafta hâkimdi; sayıları ve münakaşa götürmez cesaretleri ile bozkırların gerçek efendileri oluyorlar, küçük kuşlara olduğu kadar kartal ve akbabalara da saldırıyorlardı. Kuruyan göller tuz kristalleri ile saçaklanmışlardı. Kaybolan gölcüklerin yerinde biriken tuzlar muazzam potaların dibindeki gümüş gibi parıltıyor ve güneşin etkisiyle bütün ovaya yayılan fevkalâde güzel bir serap manzarası meydana getiriyorlardı. Su ile çevrili koruların ortasında, kenarlarında tuğ olarak dikilmiş sıırıklarla mütevazı Kırgız megilleri (1) muhteşem anıtlar gibi gözüküyordu.

Köyler irtiş ırmağının yamaçları boyunca sıralanmıştı. Sırtların eteklerine sığınmış olan göçebe çadırlarının yalnızca tepeleri gözüküyordu; değirmenlerin meydan okuduğu sert rüzgârlardan sakınmak için büzülüyorlar gibiydi. Değirmenler ise tepelerin üzerinde gö-

(1) Kuru toprak veya tuğla ile yapılmış mezarlar.

ğüslerini rüzgâra karşı açıyor ve kanatlarını delicesine döndürüyorlardı. Yüzlercesi birarada otlayan tabunlara (1) sık sık raslanıyordu; başlarında, uzun mızraklı atlılar bulunuyordu; Kırgız çobanının kancası böyle bir silâhtır. Arabamız, suda giden kayığın önünden kaçan halkalar gibi bir türlü yuvarlanacağımız kenarına erişemediğimiz yuvarlak bir masayı andıran bozkırda yol alıyordu. Bozkırlarda yaşayan bu göçebelere maceraperest bir önderin peşinde toplanarak batan güneşin tarafında neler olup bittiğini anlamak için yola çıkmanın neden hoş göründüğünü anlar gibiyiz.

Gece geldiğinde kendimizi, ay olduğunda daha soluk görünen yıldızların ışığı ile örtülü bir kürenin ortasında buluyoruz. Etrafta yalnızca dугanın zillerinin sesi, at nallarının gürültüsü, yemçikin haykırışı, arabanın sarsıntısı duyuluyordu! Bazen sessizliği istasyona dönen bir yemçikin şarkısı bozuyordu; veya bir parıltı gözüküyor, aniden büyüyor ve çılgın bir süratle uzayıp gidiyordu: Bu bozkırın tutuşan otlarından başkası değildi.

İrtiş üzerindeki Pavlodar'da ırmak yamacı boyunca bir vapurun dumanını görüyoruz. Civarda yatakları bulunan ham tuz yüklemiş, dönüyordu. Buralarda bitki örtüsü Omsk'a nazaran daha güçlüydü; söğütler daha gelişmiş, kavaklar daha uzundu: bütün bunlar güneye doğru indiğimizi belgeliyordu.

Pavlodor'da, itibaren bozkırda jeolojik farklılıklar ortaya çıkmaya başlıyor, bu yüzden manzara tekdüzelikten kurtuluyordu. Semipalatinsk'e doğru yaklaşırken Altay dağlarının en uç kolları doğuda sıralanmaya başladı.

Semipalatinsk irtis kıyılarında, katettiğimiz Sibirya'nın önemli sayılabilecek sonuncu şehri, daha doğ-

(1) At sürülerine verilen ad.

rusu kasabasıdır. Bir genel valinin daimî merkezidir. Bu şehir kumların ortasında inşa edilmiştir; içinde pek çok Tatar ve Kırgız yaşar. Omsk'tan beri irtiş'in sağ kıyısını izlemiştik; burada sol tarafa geçerek Balkaş Gölü havzasına erişeceğiz. Salla ırmağı aştıktan sonra bizi yüklü develeri ile kervancılar karşıladı. Irmak yamacını inerken hayvanlardan biri tökezlendi ve devrildi, Kırgızlar onu ayağa kaldırmak için uğraşırlarken ne bir küfür, ne de bir darbeye gerek duymadan sakince çalıştılar. Bu insanlar, belki de kaybedecek çok zamanları olduğundan sabırlı oluyorlar.

Semipalatinsk'ten Sergiopol'a kadar bozkırların en sıkıntı vereninden geçtik; posta istasyonlarından başka küçük bir köy görünümü veren hiç bir şey yoktu. Yol aldığımız seksen kilometre boyunca küçük sürüngele-ri avlamakla yetinen cılız bir erkek doğandan başka kuş görmedik. Bu bölge korkunç buranları (1) ile ünlüdür. Yol boyunca at ve deve leşleri orada burada Kırgız me-gilleri, hep ölümü hatırlatan şeylerdi. Kırgızların göçebe hayatı sürdükleri ovanın doğu ucuna gelmiştik; bu ova Ural'dan beri devam ettiğine göre aşağı yukarı 4500 kilometrelik bir boyu vardı.

Semipalatinsk'ten sonra ikinci istasyonda Türkis-tanlılardan, meydana gelen bir mahkûm konvoyuna rast-ladık; hepsi ayaklarından zincire vurulmuş Barnaoul madenlerine götürülüyordu. Zavallı mahkûmlar yiyeceklerini bir tencere içinde hazırlıyorlardı; Kırgız ka-dınları onlara süt ve pirinç veriyordu. Hepsinin yüzün-de kaderlerine râzı olmuş bir ifade vardı.

Açıkul istasyonunda bir ağıl barındıran tepelerin altında gece vakti göçebeleri ziyaret ediyoruz. Kis-yak (2)'in cılız ateş etrafında üç kişilerdi. İçlerinden

(1) Tipi.

(2) Tezek.

ikisi kurutulmuş at etini parçalar hâlinde kesiyor ve su dolu bir tencereye atıyor; üçüncüsü de kuru otları ateşi yavaş yavaş canlandırıyor. Böylesine bir iklim altında yakacağın ender olduğu kadar gerekli olduğunu da iyi biliyordu.

Kışın ısınabilmek amacıyla yurtlarının yanına ot biriktirirler. Çadırları kare şeklinde inşa edilmiş dört duvarın içinde ve bir köşesinde yerleştirilmiştir. Bu yerde kışlarlar. Atlar kazıklara bağlanır, inekler toprak üzerinde uyur. Çadırın başkanı bizi dâvet etti. Çakmak taşını çaktı, çadırın ortasında kuru otları tutuşturdu; üfledikçe ateş çıtırdarak yayıldı ve dumanların arasında içerde bir sandığın yanında yatan bir dana gördük ve koyun postlarının altında fısıldaşmalar duyduk. Bunlar uyandırdığımız kadınlardı; şüphesiz izlenimlerini birbirlerine naklediyorlardı. Kocaları ve efendileri olan adam yerlerini terketmelerini istemediğinden bizi daha iyi görmek için kalkmaya cesaret edemiyorlardı. Yalnızca örtülerini aralılarak tek gözleriyle bakmakla yetiniyorlardı. Buradaki Kırgızlar, yine bir Kırgız olan yardımcımızı soru yağmuruna tuttular. Bize eşlik eden iyi yürekli çocuk kendisine verdiğimiz fötr şapkasından pek mutlu gözüküyordu. Millî elbiseleri ile gitmeyen bir şapkayı giymek için koyun postundan kalpağını terkeden çocuk garip ve gülünç bir görünüme sahip olmuştu. Arkadaşlarına uzaklardan gelmiş bu şapkaya dokunmaları için veriyor, onlar da hayranlıklarını belirtmek için dillerini şaklatıyorlardı. Ceplerimizde ilgi çekici olabilecek her şeyi dışarı çıkarmamız gerekti. Anahtarsız saatım hepsini şaşırttı, ama dikkatlerini en fazla çeken şey demiri de kesen bıçağım ile iğnesi daima aynı yönü gösteren pusulam oldu. Hemen onun kuzeyi gösterdiğini anladılar ve kollarını «hareket etmeyen küçük yıldız» doğru uzattılar. Bizden biraz şeker istediler ve

yanlarından ayrıldığıımızda çadır başkanı elini bize uzatarak mutlu yolculuklar diledi.

Bu Kırgızlar, daha ilerde rastlayacağımız aynı soydan gelen insanlar gibi son derece tatlı ve lütüfkârdılar. Onlardan daima konukseverlik ve yumuşakbaşlılık gördük. Hepsi de İran ırkından gelir, yerleşik kavimlere nazaran daha namuslu ve daha mertti.

8 Ekim’de Çingiz Dağı’nın eteklerinde Türkistan’ın ilk şehri Sergiopol’u buluyoruz. Harita üzerinde şehir, gerçekte kederli ve cansıkıcı bir vâdinin içinde kurulmuş sefil yüzlü bir kasaba. Beyaz boyalı bir kilise, damları toza bulanmış bir kaç evcik, kireçle sıvanmış toprak kulübeler, hepsi iki yüz kişiyi ancak barındırıyordu; bir de askerler için baraka vardı: işte Sergiopol! İklimi için bize anlatılanlar ilk izlenimimizi silmeye yetmedi. Kışın soğuk korkunç olur, çok şiddetli tipiler yüzünden şehir sakinleri bazen bütün bir hafta evde kapalı kalırlarmış.

Bundan böyle ilerleyişimiz yavaşladı; yollar feci durumda olup, at bulmak bir mesele oluyor, bulunan hayvanlar da bakımsız oluyordu. Bir çok göçebe, öküz sırtında yol almak zorunda kalmıştı; hayvanın burnunu sıkın veya burun deliklerinden geçirilmiş kancaya tutturulmuş bir iple öküzü güdüyorlardı.

(Cus) Djous istasyonunu geçtikten sonra batıda Balkaş Gölü’nü gördük; ilk bakışta ortasında bir ada olan geniş bir körfez görünümü veriyordu. Ülkenin diğer gölleri gibi bu göl de kuruyordu, bu yüzden daha önce suların olduğu kumlu araziden geçerken zorluk çektik. Tanrı Dağları’nın (Tiyen-Şan) eteklerine kadar doğuya doğru devam eden bir sıra küçük gölün devamı olması muhtemeldir.

Kibitaklar, sürüler, bembeyaz at ve deve iskeletleri: Hep aynı bozkır. Güneye doğru ilerlemekte devam ediyoruz. Solumuzda Ala-tav’ın (Ala-dağ) karlı tepele-

ri sivriliyor; batan güneş yalçın sırtlarını aydınlatıyor ve çıplak kayalar kızıl kadife parıltılarıyla yumuşaklığını gösteriyordu. Aladağ, sıralanan, kat kat dizilen ve yüce bükümlemler ile gökle kaynaşan bir sürü dağdan oluşuyordu. Belki de Paris'ten beri kaydettiğimiz on bin kilometrelik kara yolculuğundan yorulmuştuk. Bize son derece câzibeli gelen bu dağ silsilesinden bir türlü gözlerimizi ayıramıyorduk.

Bu düşünce bize, bir az ötemizde binlerce yıllık, verimli toprağın kızı Çin uygarlığının, başladığı gerçeğinden gelmekte ve keçe külâhlı Döngenler (1) tabanı Pasifik Okyanusunda muazzam Çin dünyasının teşkil ettiği üçgenin tepe noktasında bulunduğumuzu hatırlatmaktadır. Kendimiz ve gelecek nesillerimiz için Çin dünyasının, Avrupalı milletleri taklit ederek silâhlanamamasını ve dünyayı istilâ etmeye yeltenmemesini temenni ediyoruz.

Artık dağ eteklerinde olduğumuzdan kurumuş ırmaklara daha seyrek rastlıyoruz ve posta istasyonları tarlaları sulayan söğüt ve kavak ağaçları ile süslü derelerin yanında yer almaya başlıyordu; çıplak güneş altında hembeyaz bozkırın sonra gözlerimizi dinlendirebilecek bir yeşillikle karşılaşmak her zaman mümkündü. Balkaş'a dökülmeden hemen önce birleşen Depsa ve Ak-su ırmaklarını geçtikten sonra daha iyi sulanan, daha verimli, otlaklarla dolu bir ülkeye giriyoruz. Her tarafta ağullara, megillere ve kalabalık sürüler hâlinde otlayan atlara raslıyoruz.

Kopal yolunu kesen, berrak ve serin sulu bir dere nin yanında ve Ala-dağ'ın bir kolu kenarında Abakumskoy istasyonu inşa edilmişti.

Bu ekim ayında şimdiden tembelleşmeye başlayan şafağın sökmesinden önce yıldızların aydınlığında alı-

(1) Dönme; Çinli müslümanlar (Ç.)

nan bir banyo ve gırtlığında kor, vücudunun üzerinde yanık varmış hissi duyulan bir anda şerbet içermiş gibi tadılan yolculuğun ilk karpuzu, dünyanın böylesine önemsiz bir köşesinden saklanan en önemli hâtıra oluyordu.

Yatmadan önce kendime çektiğim karpuz ziyafeti ve uyandığımda serin suda banyo yapabilmem garantisini, gece rüzgârının hafif hafif sarstığı tarantası içinde herzamanki gibi uyumamı Abakumoskoy'da çok şairane yapıyordu; yine bozkır üzerine serpiştirilmiş ağaçlardan gelen bir devenin kısık sesi, buzağının şikâyeti veya av hülyâsında olan uzun tüylü, sivri burunlu köpeğin yırtıcı ve boğuk sesi bize şairâne geliyordu. Sessizlik anlarında çakıl taşlarını yalayan derenin sesi tatlı bir cıvıldağa gibi kulağımı okşuyordu. Bir gezginin insanlar ve eşyalar hakkındaki yargısının tarzı ne kadar değişebiliyordu! Herhangi bir kişiye nazaran, müneccimlerin «kişisel denklem» dediği değerinden mümkün olduğu kadar uzaklaşabilmek amacıyla etrafı gözlemediğinde kendisine karşı daha fazla itimatsızlık duymak zorundaydı.

Serin ve aydınlık bir sabah dağa tırmanmaya başladık. Yol çok sarptı; çıkılan bayır boyunca gürültücü bir çocuk gibi neşeyle sıçrayan bir dere aşağı doğru akıyordu. İki araba geçecek kadar geniş olan yol kayalar arasında kıvrılıyor ve ancak iki yüz metre ötesini göstererek sağda, solda kayboluyordu: Tıpkı çatlaklar arasında görünüp, kaybolan ve kendisini izleyene sadece kuyruğunu gösteren kertenkele gibiydi. Nefes nefese kalan atlarımızı dinlendirmek için arabamızı terk ediyor ve yemciğin önden gitmesini istiyoruz. Yankı, kırbacın şaklamasını ve haykırıışları kulaklarımıza kadar getiriyordu. Sürekli olarak arabada yolculuk etmenin bacaklarımızı kullanılmaz bir duruma getirdiğini kısa sürede anlıyoruz ve eskiden zârif bir gezinti

olan tırmanış şimdi yorucu bir çıkış oluyordu. Bizi yarı yolda alan develer gibi emekliyerek iyi, kötü yol almaya çalışıyorduk. Bu hayvanlarda tırmanıcı ayak yapısı yoktu, bu yüzden dağlar, «çöl denizcilerine» çok zor geliyordu. Sık sık taşlara takılıyorlar, her adımda karşılaştıkları engellere sinirlendiklerinden bacaklarını gererek duruyorlar ve gitmemekte inat ediyorlardı. O zaman deveçiler burunlarını sıkıştırıyorlar, zavallı hayvanların salyaları akıyor ve acılarından göz yaşları geliyor, ama sonunda kara bir öküze binmiş ak sakallı, yaşlı Kırgız'ı izlemek zorunda kalıyorlardı. İhtiyar ilk deveyi kayış yularından çekiyor, hayvanlardan biri durunca o da duruyor, sabırla bekliyor ve bu arada bizim gibi yukardan akan berrak sudan avuç dolusu içiyordu. Biz mor şistleri ve kayalar içindeki bembeyaz kuvartz damarlarını inceledikçe bize hayretle bakıyordu.

İçinde kapalı kaldığımız koridorun çıkış yerinde, geçidin zirvesinde güneş altındaki granitten tabii düzlüğün ortasında, altımızda uzanan çıplak ve sonsuz bozkır ile Ala - dağ'ın tepelerinin altında göçebelerin çadırlarının serpiştirildiği yemyeşil ovaların teşkil ettiği kontrastı görüyoruz.

Kopal istikâmetinde iniş çok süratli oldu.

Kopal yaklaşık dört bin kişilik bir şehirdir. Rus stili düzgün evleri, sokak dönemeçlerinde küçük bahçeleri ile Sergiopol'a kıyasla iyi bir gün geçireceğimizi müjdeliyordu. Önceleri Kazak postası olan Kopal, Taşkent ve Vernoıye (Alma - Ata) ile Sibirya yolu üzerinde olduğundan kısa zamanda küçük bir ticaret merkezi hâline gelmişti.

Kopal'ı yağmur yağarken terkettik, sonra dolu, arkasından kar yağdı. Sık sık ırmaklarla kesilen, bu yüzden ırmak geçitlerinden veya köprülerden geçmek zorunda kaldığımız ovaları katediyorduk. Sıcaklık anı-

zın düşmüştü; yirmi dört saat içinde yirmi beş dereceden sıfırın altında üç dereceye gelmiştik. Güney - batı'dan buz gibi rüzgâr esiyordu. Çin yolu üzerinde Rus savaş postası Altın - İmel'de ısınma imkânı bulmaktan son derece hoşnut kaldık; geceyi arabamızda geçirmektense bize nezaketle gürül gürül yanan sobanın yanında yer veren Rus subayları ile oturmak her hâlde çok daha iyiydi. Kulca vilâyeti için Çin ile çıkması muhtemel bir savaş yüzünden bölgede askerî birlikler toplanmıştı.

Yol daha canlı olmaya başlamıştı. Sibiryalı Kır-gız'ımız raslamaya başladığımız sarıklı, eşeğe binmiş Sartlara gülmekten kendini alamıyor, ata binmiş her iki ayağı araba kolunda, arabalarını (1) sürenlere alaylarını esirgemiyordu.

Çingil'den sonra dağ keklüklerinin tam geçiş zamanı ili ırmağının kıyısına vardık. Bulut gibi sürüleri başımızın üzerinde akıp gidiyordu. Üç saat boyunca üzerimizden geçen keklüklerin yaklaşık sayısını söylemeye cüret bile edemem; bir gün boyunca yüz tane kadar görmeyi mutluluk sayan ülkemiz avcılarına bu yı fevkalâde mübalâgalı gelecektir.

İli ırmağını geçerken arabamız sal üzerinde Türkistanlı bir Yahudi'nir, arabası ile yanyana düştü; Yahudi Rusça'yı sökmekten başka Fransızca'dan «Français, bien, bonjour, monsieur» kelimelerini biliyordu.

Bu kelimeleri Kudüs'e yaptığı gezi sırasında öğrenmişti. Ayrıca Port - Said'e, İskenderiye'ye, Aden'e ve Arhangelsk'e gittiğini söylüyordu.

Bozkırdan, sonra da ekili tarlalardan geçerek Ye-

(1) Tekerleri çok yüksek iki tekerlekli araba. Orijinal metinde aynen «arba» olarak geçen kelimenin «araba» dan geldiğini sanıyoruz. (Ç).

di - Su eyaletinin başkenti Vernoye'ye (1) varıyoruz. Çam ormanlarının zirvesini süslediği Ala-dağ'ın eteklerinde kurulmuş olan şehre iki tarafı söğüt ağaçları dikilmiş bir yoldan giriyoruz.

1853 yılında bir Kazak postası olan Vernoye'nin şimdi yirmi bin nüfusa sahip olduğu söyleniyor.

Şehir içinde güzel geniş yollar açılmış, bizim bulvarlarımız gibi ağaçlar dikilmiş, küçük akarsularla sulanmıştı. Halk karışıktı: Sartlara, Tatarlara, Kaşgarlılara, Kalmuklara raslanıyordu. Sırtlarına kadar uzanan tek örü saçları ile Kalmuklar 1771 yılındaki büyük göçlerinden beri ili ırmağı vâdisinde kalıyorlardı; içlerinden bazıları hâlâ Volga kıyılarındaydı.

Vernoye civarında, Orta Çağ Çinli gezginlerin bütün haşmetiyle gördükleri Almaltık adıyla bilinen bir şehrin kalıntıları vardı. (2)

Vernoye'den çıktıktan sonra gayet iri, siyah kartalların bol bulunduğu bir bozkır içinde dağların yanından ilerliyoruz. Yol boyunca bu kartallardan ikisini öldürdük; bir kırgız çadırının kapısında bu kuşlardan birinin sırığa geçirilmiş, başına kukuleta takılmış olduğunu gördük. Yolumuzun üstünde kurt sürülerine rastladık; içlerinden bir tanesi yüz metre ilerimizde deliğine saklanan bir tarla faresini çıkartmak için sakince toprağı eşeliyordu. Bu yöreler bu vahşi hayvanlarla doluydu; dağlarda kurtlardan başka sırtlanlar, parslar, kar parsları, ve ayılar vardı.

Ala - dağ'ın, kollarının biri üzerinde kurulmuş Kudaı'dan ilk defa olarak Aleksandrovski sıra dağlarını görüyoruz. Doğu'dan Batı'ya doğru bir hat hâlinde u-

(1) Vernoye, bugünkü Alman - Ata şehridir. (Ç.)

(2) Fergana'nın kuzeyinde Almalık ve Almata ve kitaplarda Tharar Kent olarak bilinen Yangi gibi şehirler vardı.

zanıyordu. İlk karlar geniş bir yakalık gibi tepesine konmuştu.

Tekerleklerin adetâ kaydığı son derece sarp bir meyilden bütün hızımızla indikten sonra kötü atların elinde, kötü yollarda, sık ormanlardan gelen berrak bir suyun suladığı Çu'ya kadar sarsılarak geldik. Bu ormanlar, tıpkı Lepsa ve Balkaş Gölü ormanlarının olduğu gibi yaban domuzlarının ve kaplanların yatağı idi. Çu civarında pek çok ağıl ve sürüye raslamak olagandı.

Çu'nun ötesinde yolun doğuya muhteşem ılık göl'e, batıya Evliya - Ata'ya ayrıldığı yerde eski Hokand kalesi, şimdi güleryüzlü, söğüt ve kavakla süslü evleri olan Pişpek'i görüyoruz.

Pişpek ile Ak - su istasyonu arasında doğudan batıya doğru kayan bir göktaşı görüyoruz. Ateşten küre yakındaki bir dağın üzerine düştü, kayaların arasındayla sıçradı, göz kamaştırıcı izler çizdikten sonra bir boğazda kayboldu.

Solumuzda hep, ovanın arıklarını (1) besleyen ırmaqların, doğduğu Aleksandrovski dağları uzanıyordu. Her tarafta ağıllara ve megillere raslanıyordu; megiller şimdiye kadar gördüklerimizden çok daha büyüktü; bunlar orada yatanların zehinliğini, dolayısıyla ülkenin sulak olduğunu işaret ediyordu.

Merke'den önce gelen Çalvodar'da Rus istilâsından sonra gelen Rus köylüleri vardı. Rus kolonisi bir hayli varlıklıydı. Cesaretle toprağı işliyordu, ürünleri bol oluyor ve kaderlerinden memnun görünüyorlardı. Bu köylüler kendi arzuları ile o topraklara yerleşirken, Semiretçe'nin çeşitli noktalarından Rus Kazakları getirilip, işelerini temin etmeleri bakımından ikamete mecbur ediliyorlardı. Bunlar göçebelerin akınlarına

(1) Sulama kanalları.

karşı sınırı savunma görevini de üstlenmişlerdi. Fakat savaşçı bir topluluk olan Rus Kazakları, yerleşik tarımcı hayatına hiç bir zaman alışamıyorlar; ev hayvanlarının bol olduğu ülkede tarımı ihmal ederek balık ve kara hayvanı avcılığı ile geçinmeye çalışıyorlardı. Atı ve hareketi seven bir topluluk olarak, köylüleşeceklerine büsbütün göçebeleşiyorlardı.

İsteyerek çapayı kullanabilecek kadar kılıç alışkarlığını henüz terketmiş değillerdir.

Sartların büyük kasabası Merke'de eskiden Horkandlılar bir kaleye sahiptiler. Şimdi surları yıkılmış olan bu kale üzerine bunu ele geçirmeye çalışırken ölen Rus askerlerinin hâtırasına bir haç dikilmiştir. Sabaha karşı bu kasabayı terk ediyoruz. Son evlere yaklaştığımızda, çığlık çığığın bağırıışlar duyuyoruz, insanlar konuşuyor, herkes evinden fırlıyor. Bütün bu heyecana sebep bir kurttur. Bir kaç kümes hayvanı avlamak için bir avluya girmiş, fakat işini göremeden yakalanmış kendisini kurtarmak için sokağa çıkmış, gürültüyü duyanlar da, çatallarla, sopalarla peşine düşmüşlerdi. Fakat vahşi hayvanın fevkalâde bacakları vardı; önümüzden bir ok gibi geçti, duvarın üstünden aştı, kulakları dimdik, son sürat dağlara doğru kayboldu.

Evliya - Ata'ya kadar yol bir tarafta dağlar, diğer tarafta Ak-kum çölü ile sınırlanmıştı. Giderek seyrekleşen atlar, kalite bakımından da bozuluyordu. Çakıl taşlı yataklı kurumuş dereler, Sibirya'ya sürülen zincire vurulmuş Sart topluluğu, daha ilerde Açı-Bulak'da bir Döngen kervanı. Bir kısmı yüklerini taşıyan arabaları çeken öküzleri güdüyor; diğerleri önde hayvan avlıyor. Kadınlar, zarif görünümleri ile ata binmişler yüzlerini tülle saklamaya gerek görmemişlerdi. Erkekler gürbüz gözüküyordu: Geniş göğüs, boğa boynu, enli vücut, dürüst bir ifade ve mağrur bakışlar. Kırgızlara nazaran gözleri daha çekik yüzleri daha uzundu. Hep-

si Müslümandı. Çalışkan çiftçi ve yiğit savaşçı olmak-
la ün yapmışlardı. Eskiden hâkim oldukları Tanrı -
Dağları vâdilerinde yaşamaya devam ediyorlardı. Ya-
kın zamanda Çin sürülerinin istilâsı altında kalmamak
için Rus bölgesine göç etmek zorunda kalmışlardı.

Doğan güneş istikâmetinde ilerlediler ve çukur
yolda yavaşça gözden kayboldular. (1) Hiç sevmedik-
leri çöle sırtlarını çevirmişlerdi; her zaman için alüv-
yonlu toprakları çöle tercih etmişlerdir.

Güneşin altın çemberinin, Ak-kum'un üzerine do-
kunduğu zaman yüksek bir yerden Talas ırmağının
gönlünce dallandığı verimli ovayı seyrediyorduk. Otlak
bakımından zengin bir vahayı suluyordu; sayısız ağıl-
larda bir sürü hayvan bulunuyor, çınar gibi dallı güçlü
kavakların yanı sıra söğütler nazlı, nazlı sallanıyordu.
Biz, ağ ilmekleri gibi toprağı örtmüş ırmağın sayısız
kollarını aşarken yurtlarda akşam ateşleri gözükmeve
başlamıştı. Akıntı süratli, Talas'ın yatağı iri taşlarla
kaplı idi; arabalara atlarıyla bağlanan ve haykırışları
ile bizim hayvanları harekete getiren Türk atlılarının
yarım saat içinde ırmağı aşıp, sağ salim toprağı yeni-
den ayağımızı bastığımızda kırılan bir tekerlekten baş-
ka zararımız yoktu.

Evliya - Ata fazla önemi olmayan bir kasaba. Ge-
lişimizin ertesi günü pazarı çok canlıydı: özellikle ora-
da Kara - Kırgızlara raslamak mümkündü.

Aris ırmağının sel çukurları açtığı düzlüklerden
Talas vâdisini terkederken sıcaklık sıfırın altında iki
dereceye düştü ve yağın şiddetli kardan önümüzü
görmekte güçlük çektik. Daha sonra kuzey-batı rüzgârı
bulutları dağıttı ve kuzeyinde Kara-tav (Kara-dağ)'ın
kolları uzanan Sir-Derya ovasını gördük.

(1) Çin ve Rus istilâsına uğrayan Doğu Türklerinin ka-
derleri ne kadar güzel belirtilmiş. (Ç.)

Mankent kasabasında manzara değişti: tamamen bir vaha içine girmiştik. Derin tabakalar hâlinde alüvyon gözükmeye başladı, bitki örtüsü zenginleşti; arıkların yanında sөгüğüt ve kavaklar çoğaldı; toprak evlerin arka taraflarında bulunan meyve bahçelerinde dikili olan elma, fıstık ve kayısı ağaçlarının meyveleri ülkemizdekilerin üç misli büyüklüğündeydi. Gömlek ve bir çeşit kiske giymiş olan Sartlar tarlalarda ekim yapıyorlardı; bir kısmı ketmenleri (1) ile toprağı apalıyor, diğerleri öküz veya deve koşulmuş, «Amaç» denilen hafif sapanla tarlayı işliyorlardı; sapan izini uzun adımları ile izlerken, hem balıkçıl, hem de kambur yürüyüşünü birleştiren devenin kırıkdökük tavrı ayrı bir öze!lik veriyordu. «Amaç», çok eski devirlerden beri görünüşü değişmemiş olan ilkel bir sabandı. Hâlâ alt ucunda dökme demirden bıçağı, üstünde dar açı şeklinde tahtadan çiftçinin yön verdiği tek kolu vardı. Bıçağın üstünde hayvanı, bağlandığı bir ok vardı. Taşkent'e kadar artık hep Sartların arasındaydık; kadınları yaklaştığımızda yüzlerini kıldan yapılmış bir tülle saklıyorlardı. Çocuklar toprak damlar üzerinde oynuyorlar, ve bazen bize Sartlara lâyıık bir küfür savuruyorlardı

Kasabalar çoğalmaya, nüfus yoğunlaşmaya başlamıştı. Bozkırların kırsal hayatından sonra nemli vâdilerin tarım hayatına girmiştik.

(1) Bir çeşit hafif apa.

II.

YERLİ TAŞKENT

«Göçebe halk — Yerleşik Halk: Kırgızlar, Tatarlar Hindular, Çingeneler, Yahudiler, Sartlar — Bir yerli evinin inşası ve tarzımı — Erkek elbiseleri — Modasız hayat — Sarığın değişik şekilleri — Kadınların elbiseleri — Eğitimleri — Bir evlilik hikâyesi; tören — Kadınların süsleri — Evlilikten sonraki hayatları — Eğlenceleri.»

1 Kasım öğleden sonra tarantasımız, Çırçık ve kollarının suladığı ovada yol alıyordu. Artık iniş ve çıkışlar bitmişti; tekerlek izleri ve tozu ile yol, adetâ düzgün bir hat gibi uzanıp gidiyordu. Araba ve atlılar daha sık görünüyor, ağır yüklü develer uzun sıralar hâlinde çeşitli yönlere gidiyorlardı.

Canlılık, aralıksız gidiş - geliş kalabalık bir şehre yaklaşıldığını belirtiyordu.

Güneş sıcaklığını hâlâ muhafaza ediyor, gövdeleri çıplak insanlar tarlalarını çapalıyordu; ağaçlar yeşildi; Sibirya'da yaklaşan kışın sert yüzünü gördükten sonra yeniden ilkbahara kavuşmuştuk.

Daha sonra, şehir sakinlerinin sıcak mevsimi gölgelikler altında geçirdikleri çevresi yüksek toprak duvarlarla kaplı bahçelerin arasına giriyoruz ve bir sürü

insanın ortasında yeniden medeniyetin yüzünü görmekten anlatılmaz bir duyguya kapılıyoruz. Çünkü Taşkent, Moskova'dan sonra ikinci büyük şehirdi. Evler sık, ama bahçeli, düz damlı, bazen bir katlı hep topraktandı.

Batı ülkelerinde bir başkent için düşünülen kavrama kıyasla Taşkent büyük bir kasaba olarak görünür; buna rağmen, Karolenjler çağında Galya şehirleri görünümünde olsa da Taşkent bir şehirdi.

Fakat birden önümüzde tuğladan, gayet modern, kemerli, yuvarlak, derin bir kapı beliriyor: Kale veya bir hapisane girişi gibi olan bu yer Rus mahallesinin kapısından başka bir şey değildir.

İşte çeşitli anıtlar dolu bir meydanın etrafında yelpaze gibi açılan düzgün yollar; şurada, jimnastik okulu; orada askerî topografya enstitüsü; daha uzakta, banka; sonra korkulukları yeşile boyanmış bir köprü, ve Rus stili beyaz evler, büyük mağazalar, dükkânlar, kasa, otel. Geniş caddelerde ağaç dizileri, küçük akar sular, halktan kadınlar, atlı subaylar, yürüyüş yapan küçük bir müfreze: bu, Doğu'nun yanında Batı'dır; birisi, sadeliği, yeterli ihtiyaçları; öteki, iyi yaşama şartlarının gerektirdiği bütün teferruatı, bir zamanlar Attilâların, Cengizlerin bize bol bol harcadıkları kılıç ve mızrak darbelerine karşı top ve tüfek darbeleri ile karşılık veren, eskiden bizi ürperten zavallı Asya'yı fetheden, savaş için iyi teçhizatlanmış sürekli ordular.

Adından da anlaşıldığı üzere Taşkent'in binlerce yıllık bir geçmişi vardır. Eski Taşken derilen harabelerin bulunduğu mahal, şimdiki şehirden yirmi beş kilometre güney-batıda Sir-Derya'ya daha yakın bir yerde bulunuyordu. Önceleri Çaç diye adlandırılıyordu. yerli vak'anüvis Muhammed, Taşkerdî'ye göre, tarihte şimdiki adıyla milâttan sonra ikinci yüzyılda ortaya çıkmıştır. O çağdan beri, etrafındaki bölge ile birlikte, or-

taya çıkan her fâtihin egemenliği altına girmiştir: Çinliler, Tibetliler, Moğollar, Kırgızlar, Uygurlar, Buharalılar, Hokandlılar, şehri sırasıyla ele geçirmişler ve son olarak 29 Haziran 1863 tarihinde, annesi Fransız olup, Rus askerine kumanda eden general Cernayef tarafından fethedilmiştir.-Artık başka ellere geçeceğini gösteren hiç bir delile raslanmamaktadır.

Taşkent iyi bir coğrafi mevkiye sahiptir. Tarım için fevkalâde elverişli l s toprakları üzerinde,  ır ık ırmağının bol sularının indiğı dağların eteğinde kurulmuş olan şehir, sakinlerine istenen her türlü avantajı sağlamaktadır : bereketli ve sulaması kolay bir toprak. Böyle şartlar altında, iklim de yardımcı olunca, çalışan kimse büyük zahmet çekmeden hayatını sürdürür.

Çiftçilerin neden  ır ık vâdisine koştukları, şimdi bulunduğumuz yerde neden büyük bir şehrin kurulduğu ve hayatiyetini devam ettirdiğı rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Paris kadar geniş bir alana yayılmış olmasına karşılık ancak yüz bin kişilik genişlik kolaylıkla açıklanabilir: Taşkentlilerin büyük çoğunluğu tarımla meşgul olduğundan bunların hemen hepsinin evlerinin yanında **bahçeleri vardır.**

Şehir, «yurt» adı verilen dört büyük mahalleye, ve «makallah» adı verilen kırk iki k  k mahalleye ayrılmıştır. Rus istilâsından önce şehri çepeçevre saran topraktan bir sur ve bu sur üzerinde on iki giriş kapısı vardı; bu yüzden göçebeler bu şehre bazen «on iki kapılı şehir» derler. Ruslar kendi mahallelerinin tarafındaki kapıları yerde bir etmişler, evlerinin yanında toplandığı ve şehre hâkim bir kale inşa etmişlerdi.

Taşkent'te Buharalılar, Afganlar, İranlılar ve Kaşgarlılar gibi çoğunluğu tüccar olan göçebe bir topluluk ile Kırgız, Tatar, Yahudi, Hindu,  ingene ve Sartlardan oluşan yerleşik halk vardır.

Kırgızlar Cakka - Pazar mahallesinde çoğunlukta-
dırlar. Törelerini ve göçebe meşgalelerini muhafaza et-
mişlerdir; çadırdı yaşarlar, at ve diğer ehlî hayvanları
beslerler, Sartlar için kötü kımız ve arpa ile pırınçten
boza denilen hafifçe sarhoş yapan mayalı bir içki imâl
ederler. Pazar olduğu vakit dolu tulumlari ile pazar ye-
rine giderler ve meraklılarına bol bol satarlar. Kırgız
kadınları, hububat çuvallarının yapımında kullanılan
kaba bir kumaş dokurlar; ayrıca Kırgızın çadırını yap-
masına, herkesin şilte ve yer halısı olarak kullanması-
na, tüccara da deve sırtında taşıdığı malların toz ve
rutubetten korunmasına yarayan «kaçma» adı verilen
sert keçe parçaları imâl ederler.

Kırgız çok ateşli bir müslüman olmayıp, din husu-
sunda bir hayli ilgisizdir. Nisbeten iyi bir mümin, tica-
rete karşı yeteneksiz, tüccar zihniyetli Sart'ın daima
sömürüldüğü bir avdır; belki de bu yüzden Sartlardan
nefret ettiğini mertçe sötmektedir.

Türkçe'nin, en saf lehçesini konuşan bu insanlar
üzerinde ilerde daha etraflıca duracağız.

Tatarlar Rusya'dan istilâdan önce gelmişlerdi.
Müslüman olmaları dolayısıyla bu göçmenler ülkede
rahatça yerleşebilmişlerdir; hattâ şehrin yakınında No-
gay - Kurgan adını verdikleri bir tarım köyü de kurmuş-
lardır. Genellikle ticaretle uğraşırlar ve zengin olmak
sanatında pek beceriklidirler. Rus ordularından sonra
ülkeye gelenler de olmuştur. Hepsi Rusça'yı iyi bildik-
lerinden daima galiplerle dindaş oldukları mağlûplar
arasında tercümanlık görevini yaparlar. İçlerinde çok
zengin tüccarlar bulunan yeni gelen Tatarlar yeni ma-
halledede otururlar.

Hinduların hepsi bir arada kadinsız olarak yaşar.
Hint kumaşları, şallar, muslinler satarlar; dükkânları-
nın göstermelik olduğunu asıl gelirlerinin tefecilikten
sağlandığı söylenmektedir. Yüksek faizle ve ancak çok

sağlam teminat karşılığında ödünç para verirler. Türkistan'ın Ruş valisi, şimdiye kadar sahip olmadıkları toprak sahibi olma hakkını Hindulara tanımıştır. Sartlar bu haberi pek memnuniyetle karşılamamışlardır; içlerinden pek çoğu Hinduların borçlusu olduğundan, toprakların Müslüman olmayan ellere geçmesinden endişe etmektedirler.

Ateşe tapan Hindular, odalarında daima yanan bir meşale bulundururlar ve alınlarında kastlarını belirten bir işareti hiç eksik etmezler. Millî elbiseleri ile yuvarlak takkelerini, kıvrık burunlu pabuçlarını muhafaza ederler; saçları uzun olup, sakallarını traş ederler ve ancak kendi mutfaklarında pişmiş yemekleri yerler.

Çingeneler kadınlar için kıldan peçeler, demir tel-den elekler, kafesler imâl ederler. Sayıları az olup çevrenin nefretini toplarlar.

Yahudiler Cugut Rakallah'da otururlar, Talmud tarikatından olup Farsça konuşurlar. Dinlerinin bilgilerinden Yudi - Çerni'nin ifade ettiğine göre bu Yahudilerin M.Ö. 720 yıllarında Salmanasar tarafından Medya'ya sürülmüş, oradan bütün İran ve Mâveraünnehir'e dağılmış olmaları gerekmektedir. Şu hâlde Yahudileri Orta Asya'nın en eski halklarından saymak gerekir.

Ülkeye Islâmiyetin girmesinden sonra dinlerinin gereklerinin yerine getirilmesine izin verildi. Müslümanlar gibi giyinirler, ama yanaklarının üstüne dökülen buklelerinden kolaylıkla tanınırlar. Genellikle etrafı kürklü sivri bir külâh giyerler. Bu geleneğin, bir zamanlar yerli hükûmet tarafından özel bir elbise giymeleri mecburiyetinden kaldığı sanılmaktadır: çizme ve özel bir başlık giymek zorundaydılar; sarık giymeleri kesinlikte yasaklanmıştı, kemerleri de at kılındar, örgü veya sadece ipten olmalıydı. Müslümanlarla aynı hakka sahip değildiler; ata binmeleri yasak olduğu gibi, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi toprak sahibi olmaları yasaklanmıştı.

Soydaşlarından alış - veriş etmeyi alışkanlık hâline getirmiş Türklerle çevrili olduklarından ticaretle uğraşmışlar, bu yüzden kumaş ve ipek boyanması üzerinde uzmanlaşmışlardı. Ayrıca ecza imâlinde ve hekimlikte ün sahibi olmuşlardı.

Rusların gelişine kadar bütün ticarî meziyetlerini göstermek fırsatı bulamamışlardı; fakat islâv istilâcî bütün mağlupları aynı seviyeye getirdiğinden Yahudiler de dükkân açmışlar ve her ne kadar Sartlarla perakende satışta büyük bir rekabete girmemişlerse de, Şartların mallarını civar ülkelerden temin etmek zorunda olduklarını anlamışlar ve ithalât işlerinde öne geçmişler ve gerçek bir ticarî feraset göstermişlerdir. Kısacası Sartilardan daha akıllı ve faal olduklarını ispat etmişlerdir; pek yakında Rus tüccarlardan daha avantajlı olacaklarını söylemek mümkündür.

Tecrit edilmiş olarak yaşamaya ve daima kendi aralarında evlenmeye mecbur kaldıklarından Sâmi ırkının oval yüzünü ve badem gözlerini muhafaza etmişlerdir.

Yerli şehrin geri kalan halkı Sartilardır. Bu isim altında Türkistan'ın bütün vahalarında oturan yerleşik halk toplanır. Irklarının temeli Arven veya İrarıdır, fakat pek tabii ki çeşitli karışımların izlerini taşımaktadırlar; içlerinden pek çoğu Türklerin ve Moğolların buralardan geçtiğini açıkça ispatlamaktadır. Nereden gelirse gelsin bütün fâtihterin geçtikleri yol kavşağında bulunduklarından bütün baskılara mâruz kalmışlardır. Kaderleri, işledikleri toprağa ve her akşam dinlendikleri aile ocağına çok bağlı, hareketli savaşçı hayatı sürdürmek ve bozgun olduğunda dağa kaçmak için bu huzurlu çiftçi hayatını terketmeye hazır, verimli vâdilerin insanlarının kaderleriyle aynıdır. Bazen içlerinden çok faal olanları böyle bir hayatı tercih etmişlerdir.

Daima kolaylıkla boyunduruk altına alınmışlar,

direnmeleri hiç bir zaman sert olmamış; bütün hakaretlere mâruz kalmışlar ve iki yüzlülükleri, şüphecilikleri, paraya olan düşkünlükleri ezilmelerini büsbütün arttırmıştır.

Bu bakımdan bozkır ve dağdaki komşuları, Sart adı onlarda alçak sıfatı yerine kullanıldığından, bu adı nefretle, adeta tükürerek anarlar. Şartlar hiç bir zaman adlarını söylemeye cesaret edemezler ve kendilerine hangi millettten oldukları sorulduğunda «Taşkent'tenim, Çimkent'tenim...» gibi cevaplar verirler. Irkları olmadığını, geçmişlerinin acınacak durumda olduğunu ve tarihlerinin uzun bir utanç listesi olduğunu gayet iyi hissederek.

Aryenler onlara çok belirgin bir toprağa bağlılık ve yerleşik hayat alışkanlığı miras bırakmışlar; dinlerin yaratıcıları Sâmiler İslâmiyeti hediye etmişler; Türkler de dillerini bırakmışlardı. Bu arada bazıları, aydınların tercih ettiği Farsça'nın bir lehçesi olan Tacikçe'yi konuşur.

Sart, Batılı'da cansıkıcı bir izlenim bırakan duvarları boz renge boyanmış toprak evde oturur. Alçak ve loş odalara girmek için eğilmek insanı tiksindirmekte, ve böylece daracık yerlerde yaşamaktan hoşlanan insanların, teneffüs ettikleri hava gibi düşündüklerinin de tehlikeli olduğu akla gelmektedir. Buna rağmen Sart'ın evi basık yapılmışsa bunun sebebi ülkede yer sarsıntılarının sık olması ve gerek evin çatısı için, gerekse tuğla pişirilmesi için lüzumlu olan odunu sağlayacak ormanların bulunmamasından kurutulmuş toprak kullanmasıdır.

Yüzyıllar boyu halkın, yerine yenisini dikmeden ağaçları kesmesi, hayvan sürülerinin yeni sürgünleri kemirmesini önlememesi yüzünden Türkistan'da ormanlar yok olmuştur. Şimdi yalnızca dağların sarp yamaçlarında sık sıralar hâlinde arça (ardıç), kayın ağa-

cı, akça ağacı ve söğütlere raslanmaktadır. Yapı işlerinde kullanılan ağaçlar bahçelerin civarlarında yetiştirilmekte, bunlara az yetişen ve büyük değeri olan bitkiler gibi itina gösterilmektedir. Yerli işçinin cılız bir söğüt dikili araziyi nasıl bir ihtimamla işlediğini görmek mümkündür; sarfettiği titizlik, galibi Rus'un basit bir kova yapmak için koca bir ağacı devirerek yaptığı israf ile tam bir tezat teşkil eder.

Elinin altında yeterince taş ve ağaç bulunmayan yerli halkı bu maddeleri ancak gerektiğinde kullanır ve pek tabii ki bol bol sahip olduğu, güneş altında kurumuş killi toprak ile ırmak ve göl kıyılarında yetişen ağaç gibi yüksek sazlardan rahatlıkla yararlanır.

Yağmur toprağı ıslatınca Sart, küreğı ile kare şeklinde toprak parçaları keser ve duvarlarını bunları üst üste yığarak inşa eder; duvarların üstüne, damı teşkil edecek tarzda toprakla karıştırılmış kamışlardan oluşan kalın yatağı taşıyacak kabaca düzgünleştirilmiş hafif toprak putreller kor.

Zenginlerin evlerinin temeli pişmiş tuğladan olup, kare tuğlalar üzerine oturmuş dama sahipti. Adına tapınaklar yapılan Allah'ın ve yalnızca emirlerle hanların, yakacak çok pahalı olduğundan son derece masraflı pişmiş tuğladan evleri, sarayları vardır. Aynı sebepten tuğlalar enli ve incedir; daha kalın olsalardı daha zorlukla pişecekler ve maliyetleri daha da artacaktı.

Evlerin hepsi aynı modele göre inşa edilmiş olup, yalnızca boyutlar bakımından farklılık gösterirler.

Kadınlarını kapalı tutmak ve erkek arkadaşlarını seve seve kabul etmek alışkanlığında olduklarından evlerini, her birinin avlusu olan iki kısma ayırmışlardır. «Eşkirî» denen kısımda kadınlar, münasebetsiz bakışlardan uzak rahatça dolaşır ve işleri ile meşgul olurlar; Taşkirî veya Bîrûn denilen ötekinin avlusunda erkek ko-

nukların atları ve arabaları muhafaza edilir, içerde erkekek erkeğe eğlenilir, konuşulur.

Yüksek duvarlarla dışardan ayrılmış olan avlular, iki kısma geçişi sağlayan bir koridora sahip eve sırmışlardır.

Bîrun'a üstü kapalı, iki kanatlı bir kapıdan girilir; Sart evindeyken tamamen dışardan ayrılmış olmayı arzuladığından kapının tam karşısında içeriği görmeyi engelleyen bir duvar vardır. Kapının alt kısmında, atların muhafazası için yapılmış bir sundurma bulunur ve duvar boyunca avluya çıkan büyük bir paravana gibi giriş yolu uzanır.

Evin önünde, ayvan denilen ahşap sütunlu bir koridor, onun üstünde, çevre duvarları boyunca devam eden alçak ve üstü açık bir teras inşa edilmiştir. Ayvan'ın altında serinlemek için soğuk şeyler içilir ve sıcaklarda yemek yenir; yanında mutfak bulunur ve sıcak gecelerde hizmetkârlar hasırlar üstünde açık havada yatarlar.

Bîrun'un ortasında, ufak bir oluk vasıtasıyla beslenen su dolu bir çukur yapılmıştır; bazen bunun çevresine söğüt ve kavak dikilir; bu su abdest almaya yarar.

Evin en güzel odası, mihman-hane denilen ve ayvana açılan kabul salonudur. Yanında pabuçların (1) bulunduğu kare şeklinde pek derin olmayan bir oyuğun bulunduğu alçak bir kapıdan girilir; ışık, daima açık tutulan ve ancak odanın alt kısımlarını aydınlatan daha geniş bir kapıdan girer. Bağdaş kurarak oturmak gelenek hâlinde olduğundan bu tarz aydınlatma yeterlidir. Halı veya keçe odanın bütün eşyasıdır.

Hatırı sayılır konuklar için, daha rahatça ve gevşekçe oturlan pamuk dolu yastıklar getirilir.

(1) Orijinal metinde «Kaouch» şeklinde geçen kelimenin pabuç anlamında olduğunu sanıyoruz. (Ç.)

Kışın pencerenin tam karşısına gelen küçük, kare şeklinde bir delikte ateş yakılır.

Duvarların içine oyulmuş yuvalar bizim evlerimizin gömme dolaplarının yerini tutar. Sart oraya günlük kullanacağı eşyalarını koyar: kumgan (çaydanlık), aftaba (abdest için ibrik), — ev sahibi okumuş kimse ise — kitap, konuklara hoşgeldin demek için kuru meyve ve şekerlemelerin ikram edildiği bakır tepsi.

Migman - hâneye bitişik olan kadınlar dairesinde elbiselerin saklandığı sandıklar bulunur; duvardaki oyuklar içine çeşitli ev eşyaları yerleştirilir ve duvarlara sokulmuş takozlara «alat» (1) lar bağlanır.

Soğuk havalarda bütün aile bu odada, üstüne pamuklu geniş bir örtü örtülen, altına bir mangal yerleştirilen ve sandal adı verilen alçak, tahtadan bir masa çevresinde toplanır. Herkes örtünün bir ucunu üzerine çeker, bacaklarını saklar, ve sıcaktan bükülen, birbirine sokulan insanlar uzun kış geceleri bu vaziyette geçirirler. İçyağından bir kandil veya yağ içine batırılmış basit bir fitil, isli alevi ile onları aydınlatır. Sart aydınlanma için büyük masraf yapmaz; zaten pek ender olarak geç yatar.

En geniş kenarı dört metre gelen bu odada yedi, sekiz kişi birlikte uyur. Hava kısa zamanda ağırlaşır ve yağın kokusu, mangalın dumanı, odanın sağlığa zararlı durumunu büsbütün arttırır. Buna rağmen, kadınlar kötü mevsim boyunca bu odadan dışarı pek çıkmazlar.

Kadınların odasının yanında genellikle, üzerinde balân - hâne (yüksek oda) denilen ve üzümleri kurutmakta kullanılan bir oda bulunan özel bir mutfak vardır. Uzaktan gelmiş olan aile büyüklerinin misafir edildiği balân - hâne kelimesinin bizim kullandığımız «bai-

(1) Hil'at. (Ç.)

kon» kelimesinin ilk şekli olduğuna kimse dikkat etmemiştir.

Harem önündeki avludan, meraklılara karşı bir tedbir olarak alçak ve dar olarak inşa edilmiş bir kapı vasıtasıyla bahçeye geçmek mümkündür.

Eve ait olan sundurmalar Bîrûn'un iç tarafında veya ona bitişik olarak yapılmışlardır. Dam üstüne de konan saman yığınları için ambar görevi yaptıkları gibi, sertleştirilmiş toprak yalıklar içinden yiyen hayvanlar için de ahır gibi kullanılırlar.

Orta halli bir Sart'ın evi işte bu durumdadır; zengin olanlarıninki biraz daha büyük ve süslüdür; ayvanın ahşap sütunları kabaca işlenmiş, odalardaki yuvalar fildişinden arabesk süslü; duvarlar badanalı ve keçe yerine halı örtülü olur.

Fakirin evine gelince, daha küçük olup, bir odadan müteşekkildir; bir ini andıran bu odada her türlü haşaratla birlikte yaşar.

Sartların elbiselerinde de evlerinde raslanan tek-düzelik farkedilir. Burada modanın hiç bir anlamı yoktur, ölçü üzerine hiç bir elbise yapılmaz, daha ziyade «konfeksiyon» hâkimdir. Toplum içindeki durumları ne olursa olsun bütün Sartlar tek patrondan yapılmış elbiseler kullanırlar.

Hepsi kulyak denilen pamuklu gömlek; aynı kumaştan geniş ve kısa don ve bunun üstünde bilek kısmı dar, omuz tarafında gayet bol yerli, «hil'at» denilen uzun ve dik kesimli elbise giyer, istenildiğinde eller yen içine alınarak soğuk ve yağmurdan korunmak mümkün olur. Khalat dizlerden bir az daha uzundur; hafif pamuklu bir kumaştan yapılmıştır; yok eğer pardesü niyetine kullanılacaksa ipekli veya yünlü kumaştan imâl edilir.

Hali vakti yerinde olan Sart bir kaç khalatı üst üste giyer ve belini, bazen boyu on metreye varan hilbak

adı verilen pamukludan yapılmış bir kemerle sıkar. Sadece üstteki khalat kemerin dışında bırakılır ve göğüs hizasından kordonlarla tutturulur.

Bilbakin bu kadar uzun olması bir çok yerde işe yaramasından ileri gelir; meselâ yolculuk esnasında peşkir, mendil, cüzdan, azık için torba görevlerini görür. Herhangi biri pazardan gelirken bilbaki içinde, bizim sepette taşıyacağımız her türlü malzemeyi taşıyabilir.

Bilbakin üstüne ince meşinden bir **kemer** de (1) **bağlanır buna da tomar** hâlinde çeşitli eşyalar tutturulmuştur: bir **bıçak** (2), **kayrak** (bilek taşı), mühür ve (3) **dukerp** (şakal ve tırnak için küçük makas), küçük bir kese içinde kav, kemikten veya dut ağacından bir tarak ve uzunlamasına kesilmiş süs için takılan bir deri parçası.

Sartlar ne kravat, ne de çorap kullanırlar; göğüsleri açık gezerler ve bacaklarına donlarının paçalarını içine alacak tarzda «mazı» giyerler.

Mazı, yumuşak ve kara deriden bir nevi uzun çoraptır; yukarı kısımlarında işlemeli veya parlak renkli bir şerit ile çevrili olup; topuk kısmına yapıştırılmış olan özel tabaklanmış bir parça üzerinde yeşil motifler bulunur.

Mazıların üstüne, enli topuklu, koyun derisinden pabuçlar olan kavuçlarını giyerler ve bunları ancak camilere ve evlere girerken çıkarırlar. Soylu olanların kavuçları yeşil tabaklanmış deriden yapılır, burun kısımları kıvrık olup, ökçeleri sivridir; bunlarla yürümek zor olduğundan sahipleri sık sık yürümek zorunda olmalıyacak kadar soylu ve zengin olduklarını göstermek fırsatını bulmuş olurlar.

(1), (2), (3). : **Bu** kelimeler, orijinal metinde Türkçe olarak yazılmıştır. (Ç.)

Atla bir gezintiye çıkacak veya bir yarışı seyredecek olan kimse mazı yerine beyaz deriden «savul» denilen çizmeler giyer; savulların tabanları parlak çivilerle süslü olup, ökçeleri zevke göre az veya çok enlidir.

Doğrudan bir yarışa katılacak olanlar, arka tarafı her türlü khalatın eteklerini rahatlıkla içine alabilecek tarzda bol olan ve çim veya **şalvar** (3) denilen deriden, bir pantolon giyerler ve bellerini bilbakla sıkırlar.

Ne kadar yoksul olursa olsun her Sart, başının tepesine tam olârak oturan, **tepe** veya **kalapus** denilen bir takke giyer. Yoksul için çok sade olan tepe, zenginde kadife ile süslüdür. Aynı zamanda, burğu şeklinde sarılan ve görünüşü her kişinin toplum içindeki yerine göre değişen sarık için takke görevi de yapar. Kendisine verilen şekilde sarık, Avrupa'daki başlıklar kadar sahibi hakkında bilgi verecek mahiyettedir. Üç köşeli, kulak üzerine eğik, kaskete, kepe veya akşam şapkasına tekabül eden özellikleri vardır.

İmam, hacı, molla, kadı gibi halk üzerinde saygıdeğer bir hakka sahip her erkek, adetâ yüzü saklayacak şekilde şakakların hizasında düzleştirilmiş, çok beyaz, hacimli bir sarık takar; bu durumda kumaşı muslin veya beyaz yünlüden olur. Tüccar mütevazî boyutlarda renkli bir «çalma» takmayı tercih eder. Yoksula gelince, bazen iyice kirli olan bir yünlü kumaş parçasından minik bir sarık sarar. Savaşçı ise, belki daha uzun boylu görünmek istediğinden, belki de kılıç darbelerinden korunmak için aydının sarığından daha az enli, fakat daha yüksek bir sarık kullanır. Babaları gibi giyinen çocuklar daha ziyade renkli sarık kullanırlar.

Kışın, aynı khalat biçiminde koyun postundan bir kürk giyilir.

Kadınların elbiselerine gelince, bilhassa evde bir gömlek ve ayak bileklerinden sıkılmış gayet bol bir

pantolon giydiklerinden çok basittir. Gömleğin örttüğü pantolonun üst kısmı pamuklu olup, görünen kısmı, adras veya kanavus adı verilen yarı ipekli, yarı yönlü bir kumaştandır.

Pamuklu veya muslinden olan gömlek, kadınlar için göğüs hizasında, genç kızlar için omuzlarda hil l  şekilde kesilmiştir.

Gömlek üzerinde dar yenli, g ğ s  sık n ve  nden kapanan bir çeşit ceket; bunun üstüne de, kocanın zevkine göre az veya çok lüks bir kumaştan geniş yenli, «m r ek» adı verilen khalat giyilir.

Kadınlar genellikle kavu ları (ayakkabıları)  ıplak ayakla giyerler, kışın soğuktan korunmak için y n  orab  ihmal etmezler. Başlık olarak başın arkasından bağlanmış olan bir mendil ile uçları omuzlara düşen beyaz muslinden «urmal» denilen bir atkı kullanırlar.

Kadırlar, «b r n» veya dış avluya ve sokağa, başlarından ayaklarına kadar her taraflarını örten koyu renkli, «paranca» denilen bir manto altına saklanmadan çıkamazlar. Kıldan örülmüş ince t l arasından önünü görür ve boş sokaklarda peçesini kaldırarak daha rahat nefes alır. Yahudi kadınları da Müslüman kadınlar gibi giyinmek zorundadırlar. Yaşlı kadınlar bu hoş olmayan üniformayı giymek zorunda değillerdir.

Sart kadınlarının hayatları pek de neşeli geçmez. Beş - altı yaşlarına kadar başka çocuklarla oyun oynarlar ve o yaşlardan itibaren ev işlerine alıştırılırlar. Zenginlerin kızları meşhedlere giderek okuma yazma öğrenirler. Dokuz yaşlarında şeklen eğitimlerini tamamlarlar ve hayatlarının geri kalan kısımları derin bir cehalet içinde geçer.

Bir kısmı parmakları ile ancak ona kadar saymasını becerir; daha eğitimi olanları alfabelerini ezbere sayarlar, bir satırı zorlukla hecelerler; akıcı bir şekilde okuyabilenleri olağanüstü sayılır ve Kel m'ı kullanabi-

lenlere gerçek bir hârika olarak bakılır.

On bir yaşlarında gelinlik çağlarına gelmişlerdir. O zaman ana - babaları, sokakta ve evin iç avlusunda başlarına çamata koyarlar ve artık en yakın akrabalarını ve gizlice görüştükleri sevgililerinin haricinde örtülü görünürler.

Bir kızın parmakları ne kadar maharetli ise o kadar değerli olması yüzünden evliliğe hazırlık olarak kendilerine dikiş ile ipek ve yün eğirmek öğretilir. Her şeyi öğrenmiş bir kızın talibinden babası yüklü bir kalım (yüz görümlüğü) istemek hakkına sahiptir.

Çocuklarla ilgili kararlarda mutlak ve nihai otorite babaya ait olduğundan buralarda evlilik, aile babaları arasında bir pazarlıktan ibarettir. Aslında, kız söz konusu olduğunda taraflar, at veya koyun alış - verişine nazaran daha az tartışır ve daha çabuk anlaşır.

İşte size bir evliliğin hikâyesi: Bir baba oğlunun artık evlenmesi gerektiğine veya bazen büyükbaba olan bir erkek, eski karıları cazibelerini ve maharetlerini kaybettiğinden yeni bir zevce almaya karar verir.

Her iki durumda da bir kaç genç kız tanıyan yaşlı bir kadına başvurulur. Yaşlı kadın ilgi duyanlara kendilerine uygun gelebilecek genç kızların güzellikleri ve meziyetleri hakkında geniş bilgi verir. Damat adayları kendilerine yapılan mübalâğalı açıklamalardan sonra bir karara varırlar ve görücü rolündeki yaşlı kadın meseleyi tartışmak üzere görevlendirilir. Genç kızın babasına gider ve falân aileden filâncanın, kızlarından birine talip olduğunu söyler. Kabul eden baba hemen görücü kadın ile «kalım» ın tutarı ve şekli üzerinde tartışmaya başlar.

Varlıklılar için kalım yüklü bir para, kadının gömleğinden pabuçlarına kadar bütün giyim eşyaları ve üzüm ile havuç dahil olmak üzere düğün ziyafeti için gerekli her şey demektir.

Genç kızın da evlenirken bazı taşınabilir veya taşınmaz malları getirdiği olağandır, fakat bunlardan düğün öncesi asla bahsedilmez ve ancak evliliğe karar verildikten çok sonra damat kayınbabasının cimri mi, yoksa cömert birisi mi olduğu hakkında bir kanaate sahip olabilir.

Töreye göre damadın karısının yüzünü ancak düğün töreni bittikten sonra görmesi gerekir; fakat damat adayı daha önceden evleneceği genç kızın hatalarını kâh açık bırakılan bir kapıdan, kâh duvar üstünden görmek için çeşitli tedbirler alır. Görücü kadın böyle bir şeyi sağlamak amacıyla genç kızı evine dâvet eder. Yaptığı lütfun daima küçük bir armağanla karşılık göreceğini iyi bilir.

Bu kaçınılmaz başlangıç işlerinden sonra kalım ödenir ve düğün günü tesbit edilir. Bu toplumda nikâh, kocanın günün birinde karısını boşaması hâlinde kız tarafına ödemek zorunda olacağı paranın veya «khakmar»ın miktarının tesbit edildiği bir anlaşma ile karışık bir hâl alır. Nikâh nişanlı kızın oturduğu evde kıyılır. Duâyı okumak üzere dâvet edilen molla evin bir odasında damat, akrabalar ve tanıklarla birlikte kalır. Hemen bitişik bir odada gelin en güzel ziynetlerini takınarak kapalı kapının arkasında bağdaş kurar. Molla bir duâ okuduktan sonra kapının arkasındaki kıza filâncayı koca olarak kabul edip etmediğini sorar; olumlu cevabı aldıktan sonra müstakbel damada döner filânca kıızı zevce olarak kabul edip etmediğini sorar. Damad adayı da «evet» der. O zaman molla bir tas alır içine su koyar, genç adama ikram eder, bir yudum su içen damad tası mollaya iade eder. Tas geline de götürülür, o da bir yudum aldıktan sonra kalan su dâvetliler tarafından içilir. Tas boşalınca kadınlar kocayı «beyaz» çarşaf örtülü bir yatağın yanında bekleyen karısının yanına götürürler; kadınlara çeşitli armağanlar verilir, onlar

da yeni evli çiftte mutluluk dileklerinde bulunduktan sonra çekilirler.

Damat karısının evinde üç gün kalır, sonra birlikte kendi evlerine taşınırlar. O andan itibaren kadın için târifi güç tekdüzelik başlar.

• Varlıklı birisi ile evlenmiş kız kendisine ait bir oda ya sahip olmak, dolayısıyla kendisinden daha yaşlı ve geçimsiz huylu veya daha genç, kıskanç ortakları ile karşılaşmamak avantajına sahip olur. Efendisini ve kocasını memnun etmek düşüncesine sahip olduğundan vaktinin çoğunu süslenmekle geçirir. Batılı kızlar gibi süslenmenin inceliklerini bilir ve güzelliğine makyajın parlaklığını ilâve eder. Bahçelerde yetişen usma adındaki bitki ile kaşlarını daha siyah yapar ve uzun görünmesini sağlar; Rusya'dan getirilen sürme (antimon) ile kirpiklerini parlatır, ve yüzünün solgunluğunu hodana benzeyen bir bitkinin köklerinin suda kaynatılmasından elde edilen ve «eylik» Jenilen pembe bir far ile örter.

Sonra omuzlarının üstüne inen ve inci, mercan, çeşitli cam eşyalar dizilmiş ince ve çok sayıdaki örgülerden meydana gelmiş saçlarına kıldan örülmüş örgüler ilâve eder. Tırnaklarını da şapla karıştırılmış ve havanda dövülmüş kına çiçeği ile boyar ve sarı-kırmızı bu boyayı ellerinin ayası ile bazen ayak tabanlarına da sürer. Kınanın iyice deriye nüfuz etmesini sağlamak için akşamdan sürer ve sabaha kadar derisinin üstünde bırakır.

Bir yere gideceği vakit tepeden tırnağa mücevherlerle süslenir. Alnının üzerine, başının her hareketinde sallanan sıra sıra salkımlar asılmış «bargék» denilen altın bir baş sargısı takar; şakakları veya göğsü üzerinde, kazalardan ve hastalıklardan koruyan «tumorları» (nazarlıklar) ihtiva eden kıymetli taşlarla süslenmiş altın veya gümüş silindirler sallandırılır; kulaklara küpeler ve eğer kadının geldiği ülkede gelenek ise burna

bir halka takılır. Boyunda bir tanesi altın veya gümüş tepeli ipek püskül taşıyan bir kaç dizi kolye bulunur; «peşavus» denilen mercan ve değerli taşlarla süslü bir başka püskülün iplikleri arasından sarkan ince zincirlere kürdan ve kıl almak için küçük bir pens takılmıştır.

Genellikle ince yapılı, zayıf, ağırbaşlı ve sakin görünüşü, ifadesiz iri gözlü Sart kadını böylece boyandıktan sonra sahte parlaklığı ve süsleri arasında balmumundan bir bebeği andırır. İnce bacakları üzerinde yürüdüğü vakit bir hasta yürüyüşünü hatırlatır. Gerçekten de, haram hayatı eğlenceden yoksun olduğundan sıkıntıdan hasta olabilir. Büyük dinî bayramlarda ve aile arası eğlencelerde hatırı sayılır kadınların kocalarından ayrı toplandıkları, dans ettikleri, «çilmandi» çalarak şarkı söyledikleri de hakikattir. İki telli «dutor» adı verilen çalgıda bir kaç hava çalabilen çok iyi bir musikişinâs olarak kabul edilir. Kocaları para vermişse kendilerine yiyecek şeyler alırlar. Efendileri gibi çubukta tütün içerler, afyon yutarlar ve «çakçak» denilen bir reçineyi çiğnerler. Boza ile çakır keyif oldukları ender değildir, fakat daha ziyade «çiçek şekeri» anlamında «gulkant» dedikleri, koyun yağı, şeker ve afyondan yapılan ve şehvî hülyalar doğuran maddeyi tercih ederler.

Sıkıntıyla böyle mücadele ederler. Narkotik maddeleri fazla kaçırdıklarından zihinleri bulanır, varlıkları silikleşir ve haremde bitki gibi yaşamaya başlarlar. Bu durumda, genç bir akrabanın veya yaşlı bir kadının eşliğinde atın terkisinde dışarı çıkıp pazarları dolaşmaktan vazgeçerler, hareket etmekten kaçındıklarından evde kalmayı tercih ederler.

Bazıları kocalarına pek sadık değildir, dışarda bazı entrikalar çevirerek, âşıkları ile vakit geçirir.

Yaşlandıklarında, artık çocuk doğuramadıklarından

ve zevk aracı olmaktan çıktıklarından kocalarının ilgisi yok olur ve dışarda metres tutmaktan kaçınmazlar.

Yoksul birisi ile evlenmiş bir kadın bu eğlenceleri bile bulamaz. Çocukların dadısı bulunmaz ve onların eğitimi ile meşgul olmaktan başka, ev işlerine bakmak, kendisinin ve bütün ev halkının elbiselerini dikmek, çamaşır yıkamak, iplik eğirmek ve kocası bir zenaatle meşgul ise ona yardımcı olmak zorundadır. Sonuçta ölümü ne kadar kötü beslenen, iyi giyinemiyen bu kadınlar efendisi tarafından aşırı derecede çalıştırılan yük hayvanlarına benzerler.

iii

YERLİ TAŞKENT (devam)

«Erkekler — Erkek çocuğun eğitimi — Meçhedler; medreseler — Molla yetiştirmek için yapılan öğretim — Kibirli bir derviş — Aydınlar; töreleri — Akkulu Bey hakkında — Tılsımlar ve üzerinde yapılan ticaret Bir tılsımın hikâyesi — Alınan bir bilgin — Boş inançlar — Tuhaf bir keramet — Erkeklerin eğlence-leri: yarışlar, keklik, v.s.... dövüşleri.»

Erkeklerin hayatı kadınlarınkine nazaran daha hoş- tur. Daha itina ile yetiştirilirler ve okula daha uzun za- man giderler. Orta halli ailelerin erkek çocukları altı, yedi yaşlarına gelince eğitime başlarlar. Serbest ilko- kul niteliğinde olan mekteplere giderek molladan oku- ma yazma öğrenirler. Molla diye el yazması bir kitabı okuyabilen, bir mektup yazabilen veya sadece duâ şöy- liyeabilen kişiye denir. Şehirliler nezaket gösterisi ola- rak bazen bu kelimeyi birbirlerine karşı sarfederler. Ha- cılar gibi bu okumuş adamlar da beyaz şarık taşır- lar; her fırsatta kendilerini büyük bir zevkle sofralarına dâ- vet eden müminlerin saygısından yararlanırlar.

Mollaların sabit gelirleri yoktur; halk eğitimi ile

ilgili bir bakanlık bulunmadığı için, öğrencilerinin getirdiği para ve eşyaları hediye olarak kabul edip geçirirler. Kışın, imkânları varsa, öğrencileri bir odada veya meçhedde toplar. Sıcaklık izin verdiğinde açık havada, bir avluda veya sadece bir ağacın dalları altında genç çömezlerine bilgisini aktarır. Öğrenciler sabah ezanı ile gelirler, saat sekiz veya dokuzda yemeklerini yerler, kuvvetlerini topladıktan sonra öğlene veya saat bire kadar yeniden ders görürler. Sonra ertesi güne kadar serbesttirler.

Öğretmenlerinin gözü altında bir hasır üzerine daire şeklinde otururlar, bir kısmı elifbâyı, diğerleri hece kitabını şarkı söyler gibi ezberlerler, böylece dersleri hâfızalarına kulak yolu ile girer. Bir okul önünden geçenler daima ahenksiz bir musikî duyarlar. Heceleme kitabının on yedi ve on sekizinci kısımlarını bitiren öğrenci öğretmeninin yazı takımını (galamdân) alır ailesinin fertlerini ve aile dostlarını ziyarete gider. Yazı takımını açık olarak gösterir. Herkes kesesinin ağzını açar ve yazı takımının içine malî gücüne göre bir kaç altın bırakır. Çocuk hep para gelebilecek kapıları doluştur ve ziyaretleri sona erince iane talebinin ürününü öğretmenine teslim eder. Aldığı armağanlarla cesaret bulan molla, öğrencinin ailesinin ve çevresinin çabuk ilerlemeler dolayısıyla hasislik edip etmediğine bakar ve ona göre öğrencisine hız verir.

Molla öğrencilerini okumaya daha bağlı ve açıklamalarına karşı daha dikkatli kılmak için sık sık uzun ve esnek bir değnekten yararlanır. Bazen cezalandırmak istediği çocuğun bacaklarını bir iple bağlar, arkadaşları sırtüstü yatırarak çıplak tabanlarına değnekle vurur. Meçhedin öğrencileri toplu hâlde camiye giderek namaza dururlar; namaz bitmeden camiye terkedemezler; çok erken giderlerse değnek yiyerek cezalandırılırlardı.

Hece kitabını bitiren öğrenci artık şöyle böyle oku-

masını biliyor demektir. O zaman önüne Kur'an-ı Kerim konur. Bu an, bazen babasının bir kutlama töreni yaptığı öğrencilik hayatının en önemli anıdır. Güzel yemekler yapılır, akrabalar ve dostlar toplanır, molla dâvet edilir ve kutlamanın kahramanı olur. Kendisine, hemen giyindiği ipekten bir khalat ve başının çevresine sarık şeklinde sardığı beyaz yünden bir «çalma» armağan edilir. Öğrenci de yeni elbiseler giyer ve arkadaşlarına parça kumaşlar dağıtılır. Ders sırasında bazen öğretmenin yerini alan sınıfın en büyük öğrencisine de ipek işlemeli bir «tepe» (takke) verilir; bu çömez mollanın yanında oturur.

Aileler çocuklarını ev işlerine yararlı olabilecek bir yaşa geldiğinde okuldan alırlar: bu genellikle dokuz, on yaşlarında sünnet olduktan sonra olur. Bundan böyle hep babası ile yaşar ve ondan zehaatini veya tüccar ise müşterileri kandırma sanatını öğrenir.

Ana-babalar çocuklarının okumaya kabiliyeti olduğunu ve ilerde okumasından yararlanabileceklerini anlarılarsa çocuklarını mollaya teslim ederler. Zamanla bu çocuklar akıcı bir şekilde okumayı başarırlar, sonra yedi iklim altındaki ülkelerin adlarını öğrenirler, yazı yazmaya çalışırlar ve kabiliyetli bir ele sahip olanlar hem kâtip, hem de kitapçı olurlar, yazdıkları kitapları satarlar. Kuvvetli hâfızaya, ince zekâyâ ve yükselme hırsına sahip olanlar ise Semerkand'a, sonra İslâm'ın başı Buhara'ya giderek ünlü medreselerde okurlar.

Medrese, geliri profesör ve öğrencilerin ihtiyaçlarını gideren müminlerin tarla, mağaza, veya hamam bağışları ile ayakta duran yüksek öğrenim merkezidir. Satılması, devredilmesi mümkün olmayan bu mallara «vakıf» denir; toplanan geliri, yüksek bilgisi ile tanınmış kimseler arasından seçilen müdüre teslim eden mütevellî tarafından yönetilirler. Bizde de Orta Çağ'ın sonuna kadar işler öyle yürütülüyordu.

Güçlü bir şahsın sıcak tavsiyesiyle imtiyazlı genç adama bu medreselerde küçük bir oda verilir. Artık onu orada saatlarca «büyük kitapların» önünde bağdaş kurmuş yüksek sesle okurken, dinî gereklere göre Kur'an'dan cümleler tekrar ederken, ve öne arkaya sallanırken görebiliriz. Öğrenciler bilgi hazinesi bu büyük kitaplardan övgüyle bahsederler; boyları o kadar büyüktür ki sayfalarını çevirmek bile zahmet ister.

Her kitap bir tedrisatı temsil etmek üzere, medreselerdeki eğitim bir çok kitabın okunmasından ibaretir. Tesbit edilen saatlarda öğrenciler toplanır, içlerinden biri kitabın bir kısmını okur ve öğretmen karanlık kalan kelimeleri ve bölümleri, bazen üzerinde saatlarca durarak açıklamaay çalışır. Her zaman yılda bir kitap okunmaz, beş altı kitabı okuyup hazmedebilmek için bir kaç yıllık sıkı bir çalışma gerekir. Bunu başaran öğrenci artık büyük bir bilgin sayılır ve beyaz sarık taşımaya hak kazanır. Kur'an'ı ezbere öğrenir, arapça kelimelere hâkim olur, hâfızası Türk ve Fars şairlerinin mısraları ile dolar: amaca varılmıştır. Şimdiye kadar binlerce defa açıklanmış Kur'an'ın bir cümlesine yeni bir yorum buldu mu, Batı'nın en güzel buluşları kadar değer taşır, artık dehâ sahibi bir insan olarak anılır, uzun bir sakal bırakarak uzak ülkelerden ziyaret edilen bir imam, aziz hâline gelir.

Müminlerin koşuştukları bir medrese veya bir câmi yönetebilir ve Ramazan ayında müminlerin verdikleri zengin armağanlarla hayatını devam ettirir.

Neticéde, Sartlarda okuma ve yazma bilmek ve öğrenmeye devam etmek, zihnî çalışma yapmak, cümleleri ezberlemek, kelimelerle oynamak, heceler arasında bin türlü cambazlık yapmak demektir.

Uzak ülkelerde tanınan Taşkentli bir imam bu bakımdan hiç bir şeye ihtiyaç göstermez. Derin bir bilgiye en mükemmel faziletleri ilâve eder, bir tercümesin-

den Eflâtun'u okur, Arapça'yı bildiğini iddia eder, mucizeler yapar ve hârikulâde yazı yazar. Yerliler onu gözlerinde büyütürler: artık o bir azizdir.

Muhayyilesi geniş bir lisanla her konudan bahseder, ve öğrencileri ile hayranlarının sayısı çok büyüktür.

Müminler hayır duâlarını almak için yeni doğmuş bebeklerini ona götürürler. İmam ağlıyan bebeğe duruma göre bir duâ okur ve ona parlak bir gelecek temenni eder. Bazen, iki çay fincanı arasında, başı havada çocuğa üç defa üflemeyle yetinir. Karşılığında baba, halısı üzerine gümüş paralar, ölçekler dolusu pirinç, buğday bırakır, geri geri yürüyerek ve teşekkür olarak her defasında eğilerek dışarı çıkar.

İmamlar Rus tüccarlardan yer küresi satın almaya başladıktan sonra, Batılıların bilim ve özellikle kozmografî alanında yaptıkları ilerlemeleri bildiklerini ileri sürmeye başlamışlardır. Mollanın, küresini ziyaretine gelen müminlere nasıl bir övünme ile gösterdiğini görmek gerek!

Yeryüzü hakkında kesin fikre sahip olmuştur: dünya yuvarlaktır. Bu buluşu kitapları karıştırarak veya tabiatı inceliyerek elde etmemiştir; bu gerçek ona, esirgeyen ve bağışlıyan Allah tarafından, gün battıktan sonra yaptığı duâ sırasında iletilmiştir.

Bilgin adam aynı zamanda yeryüzünün sabit olduğunu da öğretir. Olay açıktır, der, gözlerinizi kaldırıp göğe bakmanız yeterlidir. Kim güneşin soldan doğup, döndüğünü ve sağ tarafta battığını inkâr edebilir? Geceleyin de göğe bakan her mümin ayın ve yıldızların da aynı yönde yer değiştirdiğini farketmiyor mu? «Urusların küresinin» eksik olduğunu, meridyenleri eğik kesen yarım daireler ilâve ederek yedi iklimi belirttiğini de ilâve eder.

Ülkenin başka aziz geçinen kimseleri gibi aşırı

bir kuruma sahip olup, ileri sürdüğü şeylerin tartışılmasına izin veremez. Bundan başka bir imamin dediğinin aksini ileri sürmek kaba adamın, Özbekin, Kır-gızın işidir. İyi yetişmiş bir Sart böylesine kaba kusurlar işlemez.

İmanın ağziyla konuşan Allah değil midir?

Dinleyici ilk anda söylenenlere inanmamışsa, dilinin ucunda itiraz sözleri hazırsa, sessizliğini muhafaza etmeli, diğerleri gibi başını eğerek «iyi» demelidir. İmam sözünü tamamlayınca mütevazî görüşlerini açıklayabilir ama ilâhî kavramların tartışılmaz sözcüsüne karşı kuşku duyduğunu belirtmemelidir. Makûl bir cevap bulursa, imam pervasız adamın görüşlerini çürütmek tenezzülünde bulunabilir; kısa ve kesin bir olumlu cevap onu bir sürü sıkıntıdan kurtarır; her şeyden önce aldanmazlık şöhretine gölge düşmemesi önemlidir. Genellikle aydınlar arası bir toplantıda, şöhret sahibi kimsenin gözlerini soru yöneltene kişiye çevirerek kısaca «evet» veya «hayır» demesi, tartışma kaynağı olacak konunun bitmesine sebep olur ve artık kimse o konu üzerinde bir kelime edemez.

Kürelî adam kendisinin Peygamber ile mukayese edilmesine asla izin vermez. Bir gün imamin çömezleri ile birlikte mezarlığa gidip babasına duâ ettiği anlatılır: Bir müddet ayakta huşû içinde başı öne eğik kalmıştı. Sonra ansızın ellerini göğse kaldırmış ve ilham dolu bir sesle: «Baba! Artık göğse dönebilirsin, duâlarım kapalı bulduğun kapıları sana açtı.» demiştir. Öğrencilerinden biri sözlerinin ne anlama geldiğini sormuştur. O da, babasının yeryüzündeyken işlediği günahlar yüzünden cehenneme gittiğini ve kendisinin faziletleri sayesinde Bağışlayan Tanrı'nın babasının acılarını affettiğini belirtmiştir. Aceminin biri de Hz. Muhammed'in babasının da aynı durumda olduğunu ve Peygamber'in de aynı şekilde duâ ederek... Fakat

imam sözün devamını dinlememiş, gayet soğuk bir ifadeyle konuşanın sözünü kesmiş, «Puh! Bana Peygamber'den mi bahsediyorsun?» demiştir.

Bu okumuşlar, sofu insanlar yerli halkın en ilgi çekici kısmını teşkil ettiklerinden fırsat düştükçe onlar hakkında başka ayrıntılar da vereceğiz.

Dostumuz V... sayesinde içlerinden en tanınmış olanla temas kurmak fırsatını bulduk. Dillerini konuşan «Urus Mirza» yı ziyaret etmekten hoşlanıyorlardı. O da onları gayet iyi karşılıyor, iyi donatılmış bir sofraya sunuyordu. Kendilerini beğenmiş ve obur olduklarından, mükemmel bir sofrada kendilerine iyi bir yer verilen evlerin yollarını hiç bir zaman unutmuyorlar ve dostumuzun bir işareti ile yapılan çağırışı hemen koşuyorlardı.

Cuma günü «Khuftâne» namazından (akşam) sonra Urus Mirza'nın evinde kalabalık ve seçkin bir topluluk oluşturmuşlardı. Toplandığımız basık odada iki müzisyen dumburak ve surnoy çalıyordu. Zengin bir gece kahvaltısı ikram edildi. Fincanlara çay ile birlikte konyak ve rom da konuluyordu; bu koyu Müslümanlar ise içkili çayı bir yudumda boşaltıyorlardı. Bizi ilk defa görenler, kâfirlerin yanında bulunmaktan sıkıldıklarından içmekte tereddüt ediyorlardı; bunlar duâ edip ev sahiplerine Kur'an'da yasaklanmış şeyleri ikram etmemelerini rica ettikten sonra arkadaşlarını taklit ediyorlardı.

İki musikî havası arasında konuşmalar oluyordu.

Otuz yaşlarındaki müzisyenlerden biri Taşkent medreselerinden birinde imam olmak üzere okurken, odasında hafif bir kadınla yakalanmış ve okuldan tar-dedilmişti; dinî meslek hayatı böyle son bulunca, o da kendisine istidatını gördüğü musikîye başlamıştı. Bütün müzik âletlerini çaldığını iddia ediyor ve halkın nazla büyüttüğü bir sanatkâr hayatı sürdürüyordu. Ona

göre Emir çağırıldığı için yakında Kâbil'e gidecekti; fakat şöhreti çölleri aştığı için daha önce Rum sultanının yanına İstanbul'a ve Mekke'ye gitmek istiyordu. Bütün bu yolculuk tasarılarını zârif hareketlerle anlatıyordu. Ancak yanımdaki adam onun bir «Lâfgî» olduğunu, söylediklerinin bir tekinin bile doğru olmadığını fısıldadı. Bu münasebetle de bana bir lâfgînin hikâyesini anlattı. Böylece burada da Marsilya ve Bordeaux'da olduğu kadar mübalâğa edildiğini öğrenmiş oldum.

— Buhara'da Abdullah adında biri yirmi yıldan beri Türkistan'ın en büyük palavracısı olarak geçiniyordu. Şöhretinden emin olan Abdullah huzur içinde yaşıyor; pazara çay içmeye gittiğinde başı daima yukarda dolaşıyordu. Fakat bir gün Taşkent'ten gelen bir tüccar yanına sokularak: «Bismillâh dostum Abdullah, Taşkent'te senden daha mübalâgacı var.» dedi. Abdullah bu sözler üzerine sarardı. Tüccar, Abdullah ile konuşurken meraklılar da onları dinliyordu; haber kısa zamanda pazarda yayıldı. Abdullah'ı görenler, «Taşkent'te senden daha mübalâgacı olduğu doğru mu?» diye soruyorlardı. Bu sorularla canı sıkılan Abdullah, söylentinin doğruluğunu araştırmak maksadıyla Buhara'dan Taşkent'te gitmeye karar verdi. Taşkent'e geldiğinde rakibinin evini buldu, kapısını çaldı; sekiz yaşlarında bir çocuk kapıyı açtı:

— Mübalâgacı Muhammed burada mı oturuyor?

— Ne istiyorsunuz? Ben onun oğluyum.

— Git babana söyle Buhara'dan Taşkent'e bir halıyı açarak geldim.

— Allah senden râzı olsun, babam da sarığını bir yere taktırmıştı, getirdiğin halı ancak yırtıldığını öster.

Oğlunun verdiği cevap babasının üstünlüğünü a-

çıkça ispat ettiğinden Abdullah üstadını bulduğunu açıklamak üzere Buhara'ya döndü.

Bana bunu nakleden Hokandlı olduğundan Buharalı ve Taşkentliler ile alay etmek fırsatı da bulmuş oluyordu.

Bu arada mollalardan biri Hindistan'dan bahsediyor, orada ölülerin yakıldığını, kocalarının ölümüne dayanamayan kadınların, yanan odunların üstüne atladıklarını ve terketmek istemedikleri kocalarının cesetleri ile birlikte kül olduklarını anlatıyordu.

«Dinleyicilerden biri, mahşer günü kemikleri yananlar ne olacaktır? diye sordu. Bir Tatar:

—«Kemikler ister yansın, ister gömülü olsun ölümler canlı iken sahip oldukları şekle bürüneceklerdir.» dedi.

Konuşma daha sonra Peskent'te Akkulu Beğ'in oğlunun sünnet düğünü münasebetiyle verdiği eğlence üzerine döndü.

Katoliklerde şaraplı ekmek yeme âyini gibi Müslümanlarda da bu dinî tören büyük eğlencelere vesile olmaktadır. Konukları kimin daha iyi ağırlıyacağı mesele olduğundan ailelerin gururları söz konusudur.

Başka yerlerde olduğu gibi Asya'da da zengin ve cömert tanınmak fena bir şey değildir. Zamanı geldiğinde akrabalarına ve dostlarına sofrasını açabilmek için insanlar yıllarca tasarruf yaparlar.

Sekiz gün boyunca Akkulu Beğ kendisine tebrike gelenleri ağırlamıştı. Bu şekilde davranarak, pazarın çamurundan meziyetleri ve entrikaları sayesinde kudretin zirvesine çıkmış atası Yakup Paşa'ya lâıyk olmak istemiştir. Yakup, Hokand'da Hudaya Han'ın başveziri olmuş, sonra Kaşgar'da mutlak iktidarı eline geçirmiş, yeryüzünün en büyük iki devleti onunla ittifak yapmak için çırpınmıştı.

«Akkülü Beğ bir kaç yıl önce kardeşini öldürtmedi mi?» diye sordum. Bir molla:

«Evet, sırtından tabanca ile vurdurttu. Akkulu Beğ büyük bir hükümdardır; Tanrı ona uzun ömür versin!» dedi.

Bir kardeş katiline uzun ömürler dileyen ve olay karşısında nefretini belirtmeyen kişi, bir az önce söz konusu aziz imamın yakınıydı.

Türkistan'a, Kaşgar'dan Yakup Paşa'nın ölümünden sonra gelmişti: kısa boylu, tıknaz, yuvarlak patlak gözleri arasında kanca burnu ve beyaz, ince dişleri ile esmer deniz tavşancılı yüzünde kendi gülümsemesine sahipti. Güzel yazı yazma kabiliyetini efendisinin düşüncelerini kâğıda geçirmekte kullanıyor ve bunları, İslâmiyetin en saf ışıklarından birinin eserleri sanan müminlere mümkün olduğu kadar pahalıya satıyordu. Hemşehrilik duygusu da işin içine karışıyor, Taşkentliler azizlerinden müthiş gurur duyarlarken, Kaşgarlı da ticaretini sürdürüyordu. Bir başka gelir kaynağı daha vardı: «Tumor» denilen muskalar yazıyordu.

Yerli halk aşırı derecede boş inançlara inanmıştı: yalnızca şöret sahibi olmuş bazı azizlerin elbise ve vücut parçalarının hayırlı kudreti olduğuna değil, bazı duâların yazıların, tabiatüstü kudrete sahip olduğuna da inanmışlardır. Bunlara sahip olmak için, bir akça karşılığında beyaz bir kâğıda siyah ve kırmızı mürekkeple yazılar yazan bir mollaya başvurlar; böylece bir yolculuğun iyi geçmesini, mutlu bir doğum olmasını veya şiddetle arzulanan bir kızın inadinın kırılmasını garanti altına almış olurlar. Kırmızı renk iyi bir kehanet demek olduğundan, tılsımlı kâğıdın belirli yerlerinin itina ile kırmızı mürekkeple çizilmesi şarttır; bu şartlar altında ona sahip olan kişiye daha fazla talih getirir. Tılsım genellikle omuz üzerinde, köprücük kemiğinin hizasında khalatın dışından görünebilecek üç-

gen bir cep içine dikilir. Boyuna asılan özel bir torba içine konan şekli de mevcuttur; katolikler de haçlarını aynı şekilde asarlar. Müslümanlar tılsımlarını, ilâç iş-leri ile de uğraşan Yahudilerden satın alabilirler. Bunlarda, meselâ kalp hastalığı için mükemmel bir ilâç vardır: bir kese içine konan ve göğüste hasta bölge üzerine sıkı sıkıya bastırılan yeşim taşı.

Tılsım yapımı ve satışından önce ihtiyaç içinde yaşayan ve sonradan birdenbire zenginleşen bir kâtipden bahsedilir. Ticaretine, pazarın bir köşesine, kalemi ve kâğıtları ile bir dilenci gibi oturarak başlamıştı; şimdi eski Taşkent'in en güzel yerinde, parlak renklerle boyalı kapısı önünde bekleyen müşterilerini nazla kabul ediyor. Şöhreti her tarafa yayılmış, kesesi iyi dolmuştur.

Yanımızdaki Kaşgarlı bir solukta, ev sahibinin hizmetkârı için iki büyük sayfa dolusu tılsım yazdı. Genç Ahmed şehrin mutena bir semtinde oturan zarif bir kadının soğukluğundan ümitsizliğe kapılmış, bu durumun ortadan kalkması için her çareye başvurmaya karar vermişti. Yazıcı kalemini kâh siyah mürekkebe, kâh kırmızı mürekkebe batırıyordu. Ayrıca mübalâğalı ifadelerle son bulan bir af dileğini de güzel kadına ithaf etmeyi ihmal etmedi:

«Ruhumun zarfından yapılmış bu kâğıt üzerinde gördüğün mürekkebi göz yaşlarımla hazırladım; göz kapaklarımla kirpikleri bu satırları çizen kalemi verdiler. Yalvarım sana, bana müspet bir cevap yolla; cevabını muska gibi boynuma asacağım ve aşktan çılgın bir hâlde dolaşacağım.»

Müşterileri çoğunlukla okuma bilmeyen bu tılsım tüccarları yazılarında hayâl güçlerini tamamen serbestçe kullanırlar. Önemli olan, kırmızı mürekkebi fazla kullanarak yazıya hoş bir görünüm vermektir.

Dindaşlarının basitliğine gülen bir Tatar hacı bu münasebetle bize şu hikâyeyi anlattı:

«İlkbahar'da bir Buharalı eşeğine binmiş Karşı tarafına doğru yol alıyordu. İlerledikçe kara bulutlar çoğaldı, korkunç bir yağmur tepesinden aşağı boşaldı. Adam hayvanı koşturmaya başladı ve şiddetle döven yağmurun altında en yakındaki köyün ilk evine yöneldi ve kapıyı çalarak konuk edilmesini istedi.

«Aralanan kapıdan evsahibi karısının doğurmak üzere olduğunu söyleyerek başka yere gitmesini istedi. Doğum zor geçtiğinden çatısı altında bir yabancı ile uğraşacak zamanı yoktu.

«Kapı yolcunun suratına kapanmak üzereydi; fırtına da dineceğine şiddetini arttırıyordu. Fırtına dinmez gideceğine dair yemin ederek hayvanı ve kendisi için kuru bir yer istemeye devam etti. Fakat köylü ısrarlıydı.

«Ne mutlu ki yolcu zor durumlara çare bulan bir adamdı; hemen aklına bir fikir geldi:

«— Haykırmasını duyduğum karın için bir tılsım yazayım, doğumu kolay olsun! dedi.

«Ansızın evsahibinin yüzü değişti:

«— Girsene, Allah senden râzı olsun!

«Eşek iyi bir yere kondu, önüne ot verildi, yolcu da ateşin başına geçti, yazı takımını çıkardı ve hayatından memnun olan Özbek'e şu tılsımı yazdı: «Ben kuru yerdeyim, eşeğimin de ötu var, evsahibimin karısı doğurmuş, doğurmamış bana ne.» Koca hemen tılsımı karısının boynuna astı ve artık sonuçtan emin onu ıstırapı içinde bıraktı. Karısıyla ilgilenmekten vazgeçerek konuğuna hizmet etti ve son damla yağmur düşünceye kadar çay ikram etti. Nihayet yolcu kalktı, eşeğine bindi ve «Allah senden razı olsun!» diyerek yoluna koyuldu.

«Öteki kapının eşiğinde yolcunun arkasından ba-

karak, tarı zamanında kendisine böyle aziz bir insanı gönderen Tanrı'ya şükürler etti.»

Kaşgarlının yanında bir Tatar molla da gelmiş «Urus Mirza»yı ziyaret etmek istemişti. Yerinde müteva-zi bir şekilde oturuyor; etrafında konuşulurken o düşünüp duruyor, zaman zaman gözlerini göğ'e kaldırıyor ve derin derin iç çekiyordu.

Bu tam bir mutasavvıfıdı.

Mensubu olduğu tarikatın felsefesine göre her tarikat mensubu kendisinin Allah'ın manevî şahsiyeti ile birleşmiş görüyordu. Tarikata yeni girenler dıştan tevazu gösteriyorlarsa da, Tanrı ile birleşmiş olmalarından pek de gururlu değillerdi. Eskiden beri tarikat-
ta olanlara gelince, yeni mensuplar tarafından peygamberler gibi saygı görüyorlardı.

Ticarette muazzam bir servet kazandıktan sonra bu Tatar o şöhretli mutasavvıflardan birine itaat etmek için bütün servetini son kuruşuna kadar harcamıştı.

Manevî yöneticisi uğrunda servetinin büyük bir kısmını dağıtmış, geriye kalan kısmını ise gözlerini açan kişinin uğrunda yok etmeye hazır bekliyordu. Bir çoğu onun bu fedakârlığını kinamakta, ama, sizi Tanrı yoluna getiren kimseye ne verilse çok olmayacağını söyleyen diğerleri bu hareketini mâzur görmekteydiler.

Bu dervişlerin önderleri sık sık toplantılar düzenliyerek tarikat mensuplarına, şarkı söyleyerek dans eden dervişlerinkine benzeyen çalışmalar yaptırırlar. Büyük bir salonda veya kapalı bir avluda yeni dervişler daire şeklinde otururlar, hareketsiz durarak bir müddet sükûnetlerini muhafaza ederler: bu sırada tefekküre dalmışlardır. Ansızın başkanları gırtlığının bütün gücü ile bağırır, diğerleri onu taklit ederler, sonra çığlıklarını keserek, ciğerlerinin bütün kuvvetiyle kısa bir cümle söyler, dervişler hep bir ağızdan ve yine en son ses-

leriyle bu cümleyi tekrarlarlar. Söylediklerine göre, amacı Tanrı'ya yaklaşmak olan bu ibadet esnasında bağırışlar sonunda kendilerinden geçerler ve beşinci, hattâ yedinci kat göğe varırlar. Yaşlı müminler bu mutasavvıfların hokkabazlıkla çevrelerini etkilemek istediklerini öne sürerler. Sâdık sünnilere kulaklarını bu dervişlerin konuşmalarına tıkamalarını ve sadece Tanrı'ya bağlanmakla yetinmelerini öğütlerler.

Onların ibadet şekillerine inanmıyan bir Buharalı bu Tatar ile şiddetle tartışıyor, velîleri tanımadığını ısrarla belirtiyordu.

Buharalı, bir Asyalı için fevkalâde iyi eğitilmişti; Arapça'yı, Türkçe'yi ve Farsça'yı gayet akıcı bir şekilde yazıyor ve konuşuyordu; varlık ve yokluk kavramlarını Avrupalı meraklıların hayranlığını tahrik edecek kadar kolay bir şekilde tartışıyordu. Aristo ve Eflâtun yakından tanıdığı filozoflardı. Üstünlüğünün farkında olduğundan alaycı bir tarzda konuşuyor; rakibini küçümüyor, cehaletini kolaylıkla ortaya döküyor, onu gülünç durumlara sokuyor ve pek tabii çevreden kötü bakışları topluyordu.

«Şu akan zaman içinde ne Buhara'da, ne Taşkent'te, ne de başka bir yerde velîye raslamanız mümkün değildir.»

«Velîler olmasa, eşyanın düzeni altüst olur.» diye Tatar cevap verdi.

«Zavallı cahil! Kim sana bunları diyen? Mutlaka esiri olduğun sözde derviştir!»

«Bir velînin hizmetkârı olmaktan mutluyum.»

«Efendin bir velî ise senin âyetleri bilmen gerekir. Haydi bir tanesini ezbere oku bakalım, molla.»

Tatar bir âyet okumaya başladı.

«He! He! Arapça'yı hiç bilmiyorsun. Farsja'n ise daha berbat - devam et bakalım.» diye Buharalı Türkçe olarak devam etti.

Tatar, hırsından bembeyaz kesilmiş bir hâlde sustu.

Bir okumuşa yapılacak en büyük hakarete mâruz kalmıştı: Kendisine halkın konuştuğu dille hitap edilmişti. (1) Rakibi sanki üzölmüş gibi, alaycı bir havayla gülömsedi.

Bu davranış Tatar'ı büsbütün çileden çıkardı; hiddetle bağırdı:

«— Allah şahidimdir tıpkı bir keçi gibi konuştun.»

Diğeri hiç gecikmeden,

«Allah şahidimdir, bir eşeğin sözlerini duyuyorum.» dedi.

Konuşma, rakibinin yuhaları arasında Tatar'ın toplantıyı terketmesine kadar bu nâzik şekliyle sürdü.

Bu Buharalı altmış yaşlarında zayıf bir ihtiyardı. Endişeli ve hareketli zekâsı ile bir yerde uzun müddet yaşayamıyordu; bilginin daima dostlar bulduğu Asya şehirlerinde dolaşarak bilgi aktaran bir göçebe gibiydi.

Devamlı hareket hâlinde olmasını garip bir şekilde açıklıyordu. Her yıl kışı izleyen ilk güzel günlerde «Küçük bir hayvanın» yola çıkıncaya kadar dalağını kemirdiğini söylüyordu. Yer değıştirdi mi, «Küçük hayvanın» ısırması hemen duruyormuş. Kendi kanaatine göre, her ilkbahar içini kemiren küçük bir kurttu.

Son olarak Buhara'da kesinlikle yerleşeceği sanılmıştı. Emir onu huzuruna çağırtmış, yılda bir havli yüklü bir para karşılığında şehirde kalacağını sanmıştı. Bilge adamın durumu gerçekten kıskanılacak bir durumdu.

Yeni gelen birisine karşı sunulan tercihlerden do-

(1) Türkçe'nin ihmal edilışinin ve hor görölmesinin Türkistan'daki örneğine okuyucunun dikkatini çekeriz. (Çev.)

layı kıskançlık duyuyorlarsa da meslekdaşları münakaşa götürmez üstünlüğü karşısında eğiliyorlardı.

Fakat bizim adamın kötü huyları ve zayıf ticarî zihniyeti vardı. Tartışmaktan büyük haz alıyor, daima tartışacak konu arıyor ve en ufak itirazda deli gibi oluyordu.

Bir gün dinî konularda yapılan tartışmanın en kızgının anında Emir'in aile büyüklerine küfür etmişti. Diğçerleri bunu fırsat bilmişler, sünñ inanişinin temellerini yıkmaya çalıştığını ileri sürmüşler, nihayet Emir ona destek olmaktan vazgeçmiş, aylığını kesmiş ve sonunda en kısa zamanda o yöreden kaybolmasını tavsiye etmişti.

O da, daha önceden tanıdıkları olduğı Taşkent'e gelmişti. Bir medreseye yerleştikten sonra çevresine kısa zamanda bir sürü öğrenci toplamakta gecikmemiş ve onların getirdikleri armağanlarla refah içinde yaşamaya başlamıştı. Fakat «küçük hayvan» yine dalağını kemirmeye başlayınca öğrencileri bir sabah geldiklerinde hocalarını yerinde bulamamışlardı. Ancak üç ay sonra yeniden ortaya çıktı.

Öğretimden sıkıldığından, bizim Buharalı şehirlerden uzakta yaşamaya ve herkese münzevi bir hayatın seyrini verecek kırdaki bir yer aramaya karar vermişti.

O yüzden Taşkent'in bir kaç kilometre uzağında bir köye yerleşmeye gitmişti.

Camiden hiç çıkmıyor, vaktini nefesine eziyet etmek ve duâ okumakla geçiriyordu. Müminlerin sadakalarıyla yaşamaya devam ediyordu. Zamanla gerçek bir aziz olduğı hakkında söylentiler yoğunlaştı.

Fakat bu tekdüze hayat da onu yormaya başlamış, içini sıkıntı basmıştı; münzevi hayatından ayrılmaya ve sağlam doktrinler öğretmeye karar verdi. Önceleri her şey iyi gitti; sonra mizacının gerçek yüzünü göstermekte gecikmedi; giderek yaşlanıyordu; genç kız-

ları topluyor, onlara aşk şiirleri okuyordu. Sahte vakarını kaybetmiş, anlamsız fikirlere kapılmış daha serbest görüşlü olmuştu. Kâfirle aynı yemeği yiyen Müslümanın günâh işlemeyeceğini ileri süren o değil miydi? Bu imansızlık örneği düşüncesi kulaktan kulağa dolaşıyor, müminler hoşnutsuzluklarını belirtiyor ve ona karşı gösterdikleri körükörüne güveni terk ediyorlardı. Her fırsatta ona danışmaktan vazgeçiyorlar ve çocuklar artık eteğini öpmek için birbirlerini çiğnemiyorlardı. Çevresinde doğan bu soğukluk onun için bir kurtuluş işareti olmalıydı. Maalesef böyle olmadı. Halk arasında bile edepsiz hareketlerinden kaçınmıyordu. Namaz kılarken gerektiği gibi hareketsiz durmuyor; hareket ediyor ve afyon topağını yutmak için ibadetini kesiyordu. Hatta cemaatle namaz kılarken son derece terbiyesiz bir davranışta bulunduğu da öne sürülüyordu.

Bu uygunsuz hareketleri kısa zamanda verilen ve kazançlı olabilecek kutsallığının temelini bir anda yıkan darbe oldu. Artık kendisine eskisi gibi saygı gösterilmiyor, armağanlar verilmiyor ve yiyecek maddeleri satılmıyordu; ona, gitmekten başka çare kalmamıştı.

Bir gece Taşkent'e varmak üzere yola çıktı ve orada felsefe öğretimi yapan molla hüviyetine büründü. Bu maceralar, sükûthayaller mizacını bir nebze olsun değiştirmemişti; inançlarında kararsız kalıyor ve içinde bulunduğu ruh hâletine göre ya çok mutaassıp bir Müslüman, ya da acınarak derecede şüpheli bir muhtasavvıf olarak gözüküyordu. Bugün oruç tutuyor ve kesiksiz ibadet ediyor; ertesi gün velîlerle alay ediyor, Hz. Muhammed'i eleştiriyor, Kur'an tarafından yasaklanmış içkileri içiyor ve Rus votkasının etkisiyle Tanrı'nın ilâhî meziyetleri, hatta varlığı üzerinde kuşkularını dile getiriyordu.

Kendisini hiç terketmiyen öğrencilerinden birine o zaman «Allah nedir?» diye sormuştu.

«Allah, esirgeyen, bağışlayan, kâinatın efendisi, mahşer gününün hükümdarıdır.»

«He! he! bundan emin misin?»

Öğrencisi bu hakaret karşısında şaşkına dönmüş-tü.

Anladığımız kadarıyla bu Buharalı rasladığımız di-ğ er bütün mollalardan çok daha aydın bir kimseydi. Meslekdaşlarının pek çoğunda görülen aptalca hurafe- lere asla itibar etmiyordu. Bir karpuz yere düştüğünde yarılırsa zelzele olacağına inanmazdı; gök gürültüsü- nün yukarda halısını veya karılarının içi taş dolu şal- varlarını silkeliyerek bir ihtiyarın çıkardığını kabul et- mezdi; geçen aralık ayında meydana gelen ay tutulma- sında korkudan titrememiş, dam üstüne çıkarak, ayın ışığını kapayan ve onu yemek isteyen canavara engel olmak için Allah'a yakarırken, teneke çalmamıştı; bü- tün bunlara rağmen doğrudan doğruya kendisi söz ko- nusu olduğunda bir çocuk kadar saf gözükürdü. Öl- mekten büyük korku duyar ve gerçekten dehşete düş- müş bir insanın sağlam inancı ile «uzun ömür» duâsı- nı okurdu; bu duâ ona yüz yirmi yıllık bir ömür sağ- lamıştı. Bu duâyı dostu Urus Mirza'ya nakletmiş, bu reçeteyi dikkatle saklamasını öğütlemişti.

Mirza şüpheciydi; o duâyı bana gülümseyerek nak- letmişti. Duânın amacı göz önüne alınınca onu daha veciz sanırdım. Halbuki şöyleydi:

«Allah'ım beni kazalardan ve hastalıklardan koru, beni yüz yirmi yıl yaşat.»

Günde iki defa bu şekilde duâ etmek gerekmek- teydi; sonuç bekleyişi aldatmıyacaktı. İstenmiyen kaza ve hastalıkları saymak da yararlıydı.

Türkistan'da çok yaygın bir inanca göre dünya Hicretin 1300'üncü yılı yok olacaktı. Yer açılacak baş,

ta Taşkent'in genelev mahallesi olmak üzere her şey yok olacaktı.

Felâket tarihi yakındı, müminler endişelerini saklamıyorlardı. Birbirlerine üzüntülerini anlatıyorlar, karşılıklı kötülüklerini, yalanlarını, ahlâk dışı davranışlarını yüzleştiriyorlardı. «Davranışımızın uygunsuzluğu ilâhî Hiddeti üzerimize çekti; artık düşünmek ve daha iyi davranmak vakti gelmiştir.» Bu serzenişlere rağmen sefahat ve aldatmaca dolu hayatlarını sürdürüyorlardı, zira kâr ve eğlenceye âşıktılar.

Yerli halk arasında savaş, istilâ veya karışıklık havadislerinin yayılması ender değildir. Bu bölgede sık olan yer sarsıntısının sadece yapıları değil, beyinleri de sarstığını düşünmek pek de yanlış olmasa gerek. Acaip de olsa bir haber hayâl güçlerini harekete geçiriyor, giderek önem kazanıyor ve bazen onları gü-lünç davranışlara itiyordu.

Bir kaç yıl önce Mekke'den gelen bir hacı bize son derece garip gelen bir kehanette bulunmuştu. Kut-sal şehirlerde rasladığı bir derviş Türkistan'da bir tavuğun yumurtlayacağı yumurtadan bir yılan çıkacağını ve bu yılanın bütün insanları yiyeceğini söylemişti. Söylenti süratle yayılmış ve Rus istilâsı altındaki Türkistan'da halk tavuktan başka bir şey yemez olmuştu.

Bölge kumandanı tavuk katliamını öğrenince yerli önderleri toplamış, bunların dindaşlarına tavuk yumurtasından daima piliç çıkacağını, bu kehanete inanmanın bir anlamı olmadığını ve zavallı hayvanları öldürmekten vazgeçmelerini anlatmalarını istemişti.

Ak sakallılar köylerine dönmüş, fakat ne derlerse desinler katliam durmamıştı. Bölge kumandanı ne tedbir alacağını şaşırmıştı. Nihayet aklına parlak bir fikir geldi: bir tavuk öldüren bir koyun parası kadar bedel ödeyecekti. Karar kesin oldu ve tavukların katliamı durdu; şimdiye kadar hayatta kalan tavuklar yılan çı-

karan yumurtayı yumurtlamıyarak öldürülen kardeşlerinin intikâmını almadılar!

Sartların en gözde eğlencesi bıldırcın ve keklik dövüşüdür. Taşkent'te her cuma sabah namazından sonra bu sporun meraklıları Şaykan-tavur denilen bir bahçede toplanırlar. Seyredenler bahislere girerler ve iyi bir kekliğin veya bıldırcının sahibi yüksek bir meblâğı cebe indirir. Eğitilmemiş bir bıldırcın bir kaç santim (1) ettiğinden bu eğlence herkese uygundur; nitekim pazarda başıboş dolaşan bir adamın bile khalatının bir köşesinde, boş zamanlarında eğiteceği bu hayvanlardan bir tane mutlaka vardır. Kekliklerin fiyatı daha yüksektir; dağdan toplanan bu hayvanlar otuz franktan aşağı satılmazlar. Bir çok zafer kazanan kekliklerin fiyatı çok yükseğe ulaşır, ama sahibi böyle hayvanlarla yapılan karşılaşmalarda hiç kimsenin karşı tarafa bahis oynamadığını görünce kekliği kesip yemekten başka bir şey yapmaz.

Büyük dinî bayramlarda, Arsol'da (yılbaşı) at yarışları düzenlenir. Yarış atlarına delikanlılar binerler; meraklılar kalabalığı daima muazzamdır; sayısız binici parlak renkli elbiseleri ile pist boyunca çit teşkil ederler ve güzel bir güneş altında sarıkların ve alacalı bulacalı khalatların dalgalanması, renklerin şaşaası bakımından nisan ayında bozkırda dalgalanan çiçeklerin manzarasına benzetilebilir.

Sart gövde sporlarına düşmandır; bir kaç kuruş karşılığında saatlarca tanıdıklarıyla günün olaylarını konuştuğu ve giyim kuşamını sergilediği çayhanede rahavet içinde oturmayı tercih eder. Sonra çayhanede bir müzikçi, şarkıcı veya kadın gibi kırıtan, zarif hareketli, genç ve güzel bir (baça) bulması ihtimali vardır. Çay koymak, nargile yakmak bu gibilerin işi olup,

(1) Frankın yüzde biri. (Ç.)

müşteriler «taksir» yani majeste diverek onunla gönüllerince eğlenirler. Zaman zaman kart oynarlar, zar ve kemik atarlar, kavun, karpuz veya kuru yemişler yerler.

Fakirlerin böyle eğlenceleri olmadığından, kendilerine parlak düşünceler veren afyonu tüttürerek veya haşhaş kurumuş kapsüllerinin suda kaynatılmasından elde edilen «Koknar»ı içerek dalarlar.

Koknar'ın etkisiyle zavallı sırtını duvara dayar, müddeti alınan miktar ile orantılı olacak şekilde yarı uyuklu bir durumda hareketsiz kalır; ve orada gözleri kapalı, bir nevi perişanlık duygusu altında hayâl kurar; yanında yapılan her şeyi algılar, fakat en ufak bir gürültüden, kendisine söylenen bir kelimeden rahatsız olur ve mutlak saadeti ancak mutlak sessizlik ve hareketsizlikte bulur. Daha sonra uyanır ve işinin başına döner. Bir kere alışanlar bu uyuşturucu maddeden asla vazgeçemezler ve her gün aynı saatta ve aynı miktarda koknar almazlarsa kısa zamanda bütün fizikî ve mânevî enerjilerini kaybederek insanların en mutsuzu olurlar.

Kısaca Sartların hayatları böyledir.

Taşkent'te bulunmamızdan yararlanarak yemekleri, eğlenceleri, zenaatleri hakkında daha ayrıntılar vermek isterdik; ama karlar eriyip, ağaçlar tomurcuklanmaya başlayınca yola koyulduk ve gördük ki yol boyunca rasladığımız yerleşik hayat süren insanların usûlleri, görecekleri de aynen Sartlarınki gibi; o yüzden saydığımız ayrıntılara yol boyunca fırsat çıkınca anlatacağız.

IV.

TAŞKENT'TEN KARŞI'YE

«Tasallılarımız — Afgan Elçisi — Açlık Bozkırından Geçiş — Elçilik Mensupları — Emir Abdurrahman Han'ın ailesi — Semerkant'tan Hareket — Bozkır — Kabâbe için reçete — Türkmenler — Yol yağmacılarının usulleri — Buhara'da — Hekim, diplomat ve aşçı Rahmedullah — Açık ordugâh — Karşı'ye muzafferâne giriş.»

Şubat sonuna gelmiştik, tasarılarımız hazırды, martın ilk günlerinde Taşkent civarında geziler yapacaktık, sonra Sir-Derya kıyılarında Çinaz yakınlarında Tabiî örnekleri toplayabileceğimiz yerlere kadar uzanacaktık. Sıcaklar bastırıp, geçitler yol vermeye başlayınca da Semerkand yolu ile Kûhistan tepelerine varacak ve daha sonra paramız yeterse Çırcık vâdisinin az bilinen veya hiç bilinmeyen yerlerini gezdikten sonra Buhara, Türkmenler ülkeyi, Hive, Üst-Yurt Çölü, Hazar ve Kafkasyo yolu ile Fransa'ya dönecektik. Fakat Kabul'in yeni Emiri Abdurrahman Han tarafından General Kaufmann'a gönderilen Afgan elçisinin gelişi ilân edildi. Elçilik heyetinde olağanüstü elçi olarak, görünüşte ince bir diplomat olan Hoca Saib, Emir'in bir kuzeni ve çoğunluğu Semerkand'da kalmış bir kaç Afgan atlısı

ile piyadesi vardı. Bu elçi General Kaufmann'a eski hükümdarın minnet duygularını iletcek ve Emir Ruslarla savaşmak üzere Amu-Derya'nın öte tarafına geçerken Rusların elinde bıraktığı ailesinin diğer fertlerini geri götürecekti.

Kabil'de Yakup Han'ın yerini aldıktan sonra talihin kendisine güldüğünü görünce fazla tehlikeye girmeden iki karısını ve biri henüz yürüme çağındaki olan üç çocuğunu geri alabileceğini sanıyordu.

Bir Rus müfrezesi hükümdar ailesine eski Buhara civarındaki Mezar-ı Şerif'e kadar eşlik edeceğinden bize de mükemmel şartlar altında Buhara üzerinden yolculuk imkânı doğmuş oluyordu. Tereddüt edecek bir nokta yoktu, Bozkıra yapacağımız geziyi başka bir zamana erteliyecek ve eğer bir engel çıkmazsa Afganları izleyecektik. General Kaufmann'a başvurduğumuzda büyük bir lütüfkârlıkla bize bu izni verdi. Kervan Semerkand'da toplanacağından süratle hazırlıklarımızı tamamladık ve eski Taşkent'ten hareketle önce Çinaz'a vardık, orada Sir-Derya'yı sallarla aştık.

Nehrin sol kıyısında kısa fakat derin uykusundan pek uyanamamış olan çöl başlıyordu: soğanlı zambakgillerden bir kaç bitki henüz başlarını çıkarmak fırsatı bulmuşlardı. Sessiz ve çıplak ova eskiden, Cizak'a bir kaç fersah ötede Oş-tepe'de kurumuş yataklarını gördüğümüz derin arıklarla suyunu gönderen Zerafşân sayesinde kısmen işleniyordu.

Cizak yirmi bin nüfusu ve yerlilerini rahatsız eden akrepleri ve iplikkurtları ile tanınmış büyük bir köydür. Verimli Zerafşân vâdisine giden yolun kestiği küçük bir dağ kolunun eteklerinde kurulmuştu.

Sanzar vâdisinde Ganklı köyünden sonra ansızın daralan yolun her iki kenarında, Temür Kapısı'nı meydana getiren sivri zirveli ve sağlamca yerlerine yerleşmiş kaya blokları uzanıyordu. Sağ taraftaki şistli

cidarlarda farsça iki kitabe okunuyordu: biri kırılları ve kavimleri yenen, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ün-lü Uluğ - Beğ için, diğeri de 1571'de yıldızların mutlu bir karşılaşması sayesinde düşmanlarından dört yüz bin kişiyi yok eden ve «Bir ay boyunca Cizak nehrinden kan akmasına» sebep olan «Hanlar Hanı» Abdul-lah'ın zaferini hatırlatıyordu.

Saraylık'tan önce, Malguzar sıradağlarının yumuşak eğimli bir tepesine doğru tırmanan Afgan arabalarını gördük. Gıcırtılı iri tekerlekli arabalar Emir'in sâdik adamlarının muhafazasına bıraktığı zenginlikleri ve onların Rus Türkistanı'nı terketmeden önce satın aldıkları malları taşıyordu. Arkada, kafesli arabalarda, atlı akrabalarının refakatince kadınlar geliyordu. Bunlar gezgin hareme fazla sokulanları sert hareketlerle uzaklaştırıyorlardı. Başta cins bir atın çektiği arabanın önünde, dondurucu kuzey-batı rüzgârından korunmak için kürklere bürünmüş Emir'in iki oğlu yerleşmişti. Güzel çocuk yüzleri soğuktan mermer kesilmişken, arkalarındaki mirza soğuktan titriyordu. Afgan atlıları sırayla öncü oluyorlar, kuru ot toplıyarak yığın yapıyorlar, yakarak ısınıyorlar ve kervan geldiğinde ona katılıyorlar, fakat bu sefer atlarının dizginlerinden tutarak yürüyorlardı.

Kuyu bulunan yerlerde önceden çadırlar kuruluyor ve herkesi doyuracak yiyecekler hazırlanıyordu. Emir'in ailesi işte böylece bozkırı aştı ve Semerkand'a vardı.

Saraylık'tan sonra yol, Cimbay'da geçtiğimiz Zerafşan vâdisine doğru kıvrılıyordu. Uzun fakat zayıf kollarıyla ırmak az su taşıyordu; şimdi çok geniş bir yataкта rahatça akan sular iki ay sonra karların ermesiyle köpüklenen engin ırmaklara dönüşecekti.

Sir-Derya'dan beri yüzümüzü toz zerrelere ile kamçılayan ve donduran güney-batı rüzgârı meşhur Semer-

kand'ı gördüğümüz vakit hafiflemişti. Gece gelirken boz renkli gök altında, basık evlerin üzerinde ürperti ci gölgeleriyle harabe hâline gelmiş anıtları farkediyoruz.

Ertesi gün güzel bir güneş altında muhteşem Rigistan alanını süsleyen Şir-dar, Tilla-kari ve Uluğ-Beğ medreselerini Şah Zindeh Camiî'ni ve Gur - Emir diye anılan Temür'ün türbesini temaşa ediyoruz. Temür-oğullarının kudretini temsil eden bu yapıları iyice incelemek için vaktimiz yoktu. Dönüşümüzde uzun uzun onları zevkle seyretmek imkânı bulacağız. Afganlar bize Semerkand'a ancak dokunup geçecek kadar zaman bırakmışlardı; son alış-verişimizi yapmak, at ve kürk bulmak için üç günümüz vardı; bundan başka yüklerimiz için bir araba, biri tercüman görevi yapacak iki «cigit» (1) temin etmemiz gerekiyordu. Kendi başımıza kalsaydık bütün bunları temin edecek zamanı bulamıyacaktık. Fakat ne mutlu ki, Semerkand'ın valisi general İvanof ve general Karalkof gösterdikleri sıcak konukseverliğe ilâve ettikleri büyük destek sayesinde hareket için tesbit edilmiş olan 13 mart günü herşeyimiz hazırды.

İki gün önce Afgan elçisi general İvanof'a gelerek vedâ etmiş ve ona genç prensleri takdim etmişti. Çocukların üstünde Rus pantolonu ve çizmeleri, belden sıkmalı ve altı sırmalarla süslü afgan ceketleri vardı; altın işlemeli ince kaşmir ipeğinden sarıklar giymişler ve kılıç kuşanmışlardı. Kendilerini eğiten, uzun sakallı, tatlı ve soğukkanlı yüzlü zayıf uzun boylu bir adam olan mirzanın maiyetinde içeri girdiler. Olağanüstü Elçi Hoca Saib'in arkasında, İngiliz tipi pantolon ve çizmeler giymiş, yarı Avrupalı, yarı Asyalı elbiseleri ile şu kimseler geliyordu: ablak bir yüzde canlı gözleri,

(1) Yiğit. (Ç.)

zeki görünüşü ve sakin hareketleri ile konuşan bodur bir adam; onun arkasında Emir'in akrabası, çok esmer, zayıf, kemikli, sert bakışlı, uzun ve donuk yüzlü serdar; sonra yuvarlak yüzlü, küçük gözlü, kırmızı yanaklı, kızıla kaçan sakalı ile bir Kara-kalpak aşiret başkanı; bu adam Abdurrahman Han'ı sürgün gittiği topraklarda uzun zaman izlemişti; pabuçları içinde çıplak ayakları, sinirli bir şekilde sallanan başı, beli bükük olmasına karşılık enerji dolu davranışları ile heyet başkanı en sonda geliyordu. Bu insanlar Doğu'ya özgü bir vekarla davranıyorlar, fakat Sartlarda görülen dalkavukça hareketlere asla itibar etmiyorlardı, bunların daha yiğit oldukları ve Sartlar gibi boyunduruk için yaratılmamış oldukları gerçektir.

Nezaket sözlerinden ve Buhara üzerinden yapılan yolculuk ile Afgan Emirinin Semerkand'da eskiden geçirdiği günler üzerinde yapılan konuşmalardan sonra Elçi bütün ağırbaşlılığı ile yavaşça çekildi.

Ertesi gün general İvanof genç prenslere nezaket ziyaretinde bulunduğunda biz de yanındaydık. Biz, böylesine seçkin bir toplulukta kabul edilmekten büyük şeref duyan böcek ve bitki toplayıcısı frenkler olarak takdim ettiler. Hoca Saib elimizi sıktı ve tercüman Zaman Beğ'e hakkımızdaki izlenimlerini ilettiler.

13 martta sevimli evsahiplerimize vedâ ettikten sonra bir kaç Rus subayı, tercümanlar, bir doktor ve genç prenslerin arabasını düzgün sıralar hâlinde saran elli kişilik Ural Kazakları birliği ile Buhara yoluna doğru hareket ettik. Bizim de yanımızda, derdimizi anlayacak kadar Rusça ile Orta Asya'da konuşulan bütün Türkçe ve Farsça lehçeleri bilen Abdulzair adında Semerkand'lı bir Tacik vardı; onun yanında da sadece Türkçe bilen, fakat daha önce Şirabâd'a gitmiş olan Rüstem adında bir arkadaşı bulunuyordu. Rüstem az

konusuyor ve çok konuşmakla göze batan arkadaşının sözlerini hayranlıkla dinliyordu.

Önümüzden kaçışan kadınlarla çocukları geride bırakarak dar sokaklardan şehiri terk ediyorduk. Son ekili tarlalardan sonra, eskiden mineli tuğlalarla tamamen örtülü dört sütünü olan bir köprüden geçiliyordu; şimdi bu tuğlalar, atının eyeri üzerinde ayağa kalktığında bir atlının uzanabileceği yere kadar sökül-müştü. Bu köprü'nün büyük Temür'e ait olduğu söylenir. Karşı'ye varmadan önce başka köprüye raslamadık. Köprüyü aştıktan sonra bir yamacı tırmandık ve bir müddet sonra sağda Zerafşâh vâdisi gözük-tü. Irmak, bozkırın ortasında ansızın yarılmış gibi duran bir göçüğün içinden akıyordu. Solda, güneyde Samarkand - Tav (dağı)ın tepeleri hâlâ karla kaplıydı. Buhara sınırlarının ötesine kadar, Rus Türkistanı'na ait son köylerin bulunduğu bu dağ silsilesini izleyeceğiz. Köylüler dağlardaki karlar güneşin kızgınlığı altında çözüldüklerinde boğazlara inen köpüklü suları itinayla toplarlar; bununla az verimli tarlalarını sularlar ve zayıf hasatları ile geçinmeye çalışırlar.

Yol tozluysa, ve güney - doğu rüzgârı öylesine sert esiyordu ki, yerden kalkan iri kum tanelerinden gözümüzü bile kaybetmek tehlikesi vardı. Bu son derece kuru rüzgârın büyük bir şiddetle hergün öğleden sonra, özellikle gün batımında estiğini sanıyoruz; Semerkand-Tav'dan Zerafşan'ın kıyılarına kadar uzanan ovayı oturulmaz hâle sokabilir; bu bölgede çok sayıda bulunan zehirli böcekleri dağların eteklerine doğru sü-pürebilirdi. Bu yüzden Buhara Emiri daha kötü bir yer bulamadığından o yöreyi sürgün yeri olarak seçmişti. Semerkand'ın yakınlığı suçluların gözetimini kolaylaştırıyor ve akreplerin kırkayakların sokmalarına ilâveten güney-batı rüzgârının şiddeti bunların o cehennemde üç yıldan fazla yaşamasına izin vermiyordu.

Bize bu bilgiler verilirken Afganların ve yüz elli Türkmen atlısının çevrelediği arabalara yaklaştık. Bu birliğin havaya kaldırdığı toz bulutunu yutmamak için atlarımızı tırışta sürerek yanlarından geçtik. Genç prensler yine kervanın başında gidiyorlardı. Gün batımından önce, güney - batısından gelen bir sel suyu ile sulanan, belki yüz evlik bir köy olan Sazigan'a vardık. Çadırlar orada kurulmuştu. Gelişimizden haberdâr edilmiş olan köy halkı yol bağıdaş kurmuş veya harabelerin çevresindeki duvarların üstüne tünemiş bir hâlde bizi bekliyordu. Merakla fakat uzaktan seyrediyorlardı. Köyün aksakalı bizim birliğin kumandanına selâmünaleyküm dedikten sonra tercümanlardan dileklerimiz dinledi. Bize ayrılan yurtlar (1) rüzgârdan mahfuz, atların yemleri hazır ve ocaklar yanar durumdaydı. Hemen yiyeceklerin dağıtımına başlandı ve son gelenlerle gece yarısına kadar devam etti. Geceleyn kopkoyu karanlık içinde rüzgâr uğultular çıkararak esiyordu. Lâmbamızın soluk ışığında doktorla birlikte, tahattan geniş bir kap içine yığılmış nefis palav'dan yemekle meşguldük. Bir kaç lokma yemiştik ki yanakları mangal ateşinden kızarmış bir Afgan içeri girdi ve bize bir şişe dizilmiş otuz kırk parça leziz kızarmış koyun eti ikram etti. Afgan birliğinin kebabcısı ile iyi arkadaş olan Zaman Beğ bize nezaketini göstermişti. İki, üç parça çekip — tabii ki ellerimizle — yedikten sonra biraz önce büyük bir iştiha ile yediğimiz palava gözümüzün ucu ile bile bakmadık. Uzun bir at gezintisinden döndükten sonra iyice açılmış biri için palav, ağırlığı kadar altın değerinde bir yemek ise kebab, ağırlığınca elmas eder! Kafkasya'da veya Akdeniz kıyılarında Türk ülkelerinde dolaşmış olanlar bu ızgaranın tadını gayet iyi bilirler ve çok güzel hatıralar mu-

(1) Orijinal metinde aynen geçmektedir. (Ç.)

hafaza ederler. ilk defa bugün tattığımız kebaptan sonra bütün dehâları ile Doğu'nun güzelliklerini terennüm eden Avrupalı şairlerin Doğu'ya hiç gitmedikleri, ne kanaat getirdik, zira çınar ve söğüt yerine kendilerine şairâne gelen palmiyeyi tercih ediyorlar, üstelik hârika kebabı tatmış olsalardı dönüşlerinde damaklarında kalan tad için ahenkli bir şekilde sızlanmaları da gerekirdi!

Çölde rasladığımız cennet yemeğine karşı duyduğum heyecanı anlıyan ey midesine düşkün okuyucu, tek başına Amu-Derya'ya kadar seyahat edilse degecek olan bu yemeğin pişirilmesi için reçete vermemeye izin ver, çünkü ne kadar usta aşçı olursan, ol, ne yaparsan yap, küçük Avrupa ülkende başarının birinci şartı olan şey yoktur : ilkbaharın iki ayında dağların ve bôzkırların yumuşak ve kokulu otlarıyla beslenmiş iri Orta Asya koyunu.

Şimdi nasıl yapılmış öğren! Koyunun filetosu veya hiç olmazsa butu alınır normal bir insanın ağzına göre lckmalara kesilir, yine koyunun iyi bir yerinden yağ parçaları kesilir, bir yağ bir et parçası olacak şekilde şişe dizilir ve parçaların birbirlerine sıkıca yapışmaları temin edilir; sonra uygun miktarda tuz ve karabiber serpilir. İçinde nar gibi kıpkırmızı kömürlerin yandığı bir çukur hazır olmalıdır. Sıkıca tutulan şiş köz üstünde yavaşça çevrilir, on, onbeş dakika sonra yağ cızırdayıp, ateşin üzerinde damladıkça ve gözünüz dumandan yanınca şişi ateş üzerinden çekip dünyanın en leziz yemeği kebabı iştihâ ile yiyebilirsiniz.

Sekiz ay sonra Buhara'da Emir Abdurrahman'ın ulağı ve kuşkusuz casusu olan sanatkâr kebabçıyı gördüğümde bütün kalbimle elini sıktım ve uzun ömürler diledim. Bu arada Kazakların borazanları Nikola'nın oğlu Çar Aleksandr için dinî bir parça çalarken yatak görevi yapan keçelerin üzerine yorganlar seriliyordu.

Çadırımız iyi hâlde değildi; yukarısında ay ışığının geldiği yırtıklar vardı; alt tarafı da kötü kapatıldı-ğından rüzgâr fazla rahatsızlık vermeden içeri üflüyordu. Rüzgârı önlemek için saman yığınları konmuştu, alelacele yerleştirilen duvarımız saygıdeğer atlarımızın gelip yemelerine kadar bir hayli yararlı olmuştu. Otları yavaş yavaş yiyorlar ve açılan deliğin karesiyle orantılı olarak içeri giren rüzgârın hızı da artıyordu. Fakat yorganlarımıza iyice sarındıktan sonra, yolculuğumuzun ilk kısmında da iyice yorgun düşmüş olmamız rahatça uyumamıza sebep olmuştu; rüzgâr en tiz notalarıyla istediği kadar uğuldasın bu bize ahenkli bir ninni gibi geliyordu.

Sabahleyin, geceleyin yağan yağmurdan dolayı ıslak olarak uyandık. Rüzgâr tozu dumana katmakta devam ediyordu; yönümüz güney - batı olduğundan rüzgârı tam karşıdan alacaktık. Devamlı iniş ve çıkışlardan başka bir şey yoktu; meşhur bir adam olan İbrahim Ata'nın adı verilmiş olan dağın boğazlarının girişinde serpiştirilmiş olan küçük köyleri solumuzda bırakmıştık. İbrahim Ata adlı yerde de konaklıyacaktık. Bugün Türkmenler düne nazaran daha düzenli yürüyorlardı; bir tuğun çevresinde dizilmişler ve bir delikanlıyı davulcu olarak seçmişlerdi. Davulcunun atının boynunun her iki tarafında bir davul bulunuyor, o da adımlara ahenk vermek için düzgün aralıklarda kuvvetle tokmaklarıyla davullara vuruyordu. Öğleden sonra güneyde Şehr-i Sebz'e giden korunun karşısında açık ordugâh kuruldu. Keklik aradığım koruda bir miktar yağmur suyu buldum ve en leziz şarap gibi onu içtim. Suyu sevebilmek için ondan mahrum olmak gerekiyor.

Yukarıda bulutlar hızla akıyordu, mutlaka bir fırtına yaklaşıyordu; geceleyin yankılanma ile şiddeti büsbütün artan gök gürültüsü korkunç bir şekilde patlıyor, yıldırımlar bulutları yırtıyor, yağmur bardaktan

boşanırcasına yağıyordu. Çadırımızda bir müddet sonra damlalar teşekkül etti, kuru yerleri aradık ve iyi, kötü bir durumda uyuduk. Sabahleyin yağmur hâlâ bütün şiddeti ile devam ediyordu, fırtınanın dinmesi ümidiyle hareket geciktirildi. İşte o sırada bize II. Aleksandr'ın öldüğü bildirildi, bundan sonra Saint-Simon'un Hâtıralarında bahsettiği bazı kısımları hatırlatan sahneler meydana geldi.

Biraz sonra babalarımızın askerleri neden ağırlamak istemediklerini açıklayacak bir olay ortaya çıktı. Köyün aksakalı koşarak geldi, tercümanı buldu ve Türkmenlerin davranışından şikâyetçi olduklarını anlattı. Sınırın yakınında olduklarını bile Türkmenler, şimdiye kadar gösterdikleri nizamı bir kenara koyarak, çok alıp az ödemek olan eski alışkanlıklarına kapılmışlardı.

Bir gün önce köyde alış-veriş yaparak hesabı ertesi gün ödeyeceklerini söylemişlerdi; fakat son anda borçlarını red ediyorlardı. Köy halkı önderlerini Ruslara göndererek onların işe karışmalarını rica ediyordu. Bizim Türkmenler yüklerini toplamışlar, ata binmişler harekete hazır bekliyorlardı. Küçük bir tepenin üstünde dalgalanan tuğlarını çevrelemişlerdi. Tercüman aracılığıyla kumandanları çağrıldı; bunlar dört nala geldiler, atlarından indiler ve çadırın yanına geldiler. Yol kesen haydut çetesi reisi görünümünde olan içlerinden biri başındaki gayet büyük börkü ile çadırın kapısından içeri geçti. Ona göre Afgan kumandan uzun zamandır aylıklarını ödememişti; aldıklarını ödemek istiyorlardı, ama sadece iyi niyet yetmiyordu, para da gerekliydi. «İşte kesem bomboş!» diyerek kesesini çıkardı ve tersinden silkeledi: «Ruslar zengindirler, konukları ve dostları Türkmenlerin Ak - Paşa'nın topraklarında yaptıkları masrafları üzerlerine alsınlar, onlara daima şükran duyarız.» Uygun el hareketleri ile süslü nutku, saf

bir gülümseme ve sözlerinin doğruluğuna işaret eden elin kalbin üstüne bastırılması ile son buldu.

Konuşmalar sırasında konuşucu dinleyenlerin yüzüne dik dik bakıyor, küçük gözleri yüz ifadelerini didikliyor, tercüme edilen sözleri yüzün ifadesinde ne gibi etki yaptığını anlamak ister gibi bir tercümana, bir Rus kumandana bakıyordu.

Ödenecek meblâğ nisbeten az olduğundan olay örtülecek gibiydi ve nitekim aksakala alınan malların tutarının vergi toplanması sırasında göz önüne alınacağına dair söz verildi. Olayların kendi lehlerine dönmesine alışmamış olan aksakal meselenin bu şekilde çözümlenmesinden gayet memnun yanımızdan ayrıldı. Rusların Türkistan'a gelmesinden önce dişlerine kadar silâhlı haydutlardan bir şey istenmiyeceğini, aksi hâlde kırbaç darbeleri ile cevaplandırılacağını gayet iyi hatırlıyordu.

Türkmen kumandanına gelince, neticede istediği şeye kavuşunca, bol bol selâm vererek çekildi, atına atladı, sağ elinde tuttuğu kırbacı havada savurdu ve hareketlerini gözliyerek sessiz duran birliği bu işaret üzerine hep birden hareket etti ve davulcu nal seslerine karışan nakkâresine vurmaya başladı. Sonra bizim birlik de hareket etti. Önce, mahkûmlarla dolu ve huzur içinde oturulacak bir yer olmaktan uzak Came kasabasına geldik; ortasından bir dere akıyordu. Yol, Rus millî renklerine boyanmış bir taşla işaretlenen sınıra kadar taşlıydı. Aşağı yukarı aynı enlem üzerinde doğuda iki bin fersah ötede Kore sınırında da aynı şekilde bir sınır taşı vardır. Sınır, bu taş yolu açan Kazakların arkasından daima güneye doğru iniyordu.

Sınırı aştıktan sonra Karşı'ya kadar güney, güneybatı yönünde ilerliyeabilmek için sola doğru kıvrılmak gerekiyordu.

Suyu tuzlu olan Çurkuduk kuyuları bulunan bir vâ-

dide dinlendik. Ot örtüsü yamaçları yeşertmeye başlamıştı. Göçebeler bu bölgede hayatlarından memnundular; kalabalık sürülerine yeterince su buluyorlar hayvanları bol bol otlaklarda rahatlıkla otliyordu. Nisan ayı girer girmez şimdi olduğu gibi keklik sürüleri rahatça yem aramıyacak, neşeli Özbekler gelecekler, şimdi bomboş olan bu yerlerde yurtlar yayılacak ve su seviyesi alçalmadığı, güneş otları kavurmadığı ve ovayı kederli yapmadığı sürece Çarkuduk kuyuları çevresi atların kişnemeleri, koyunların melemeleri ile çınlayacak ve kısrakların sağılmak üzere toplanması sırasında hayvanların zaptedilmesi güç olduğundan kadın ve çocuk çığlıklarına, erkeklerin haykırışı, köpeklerin havlaması karışacaktır.

Bu yörenin bittiği Beglamış kuyularından bir kilometre ötede bir çok cigit'in (1) başında parlak renkli elbiseler giymiş bir atlı dört nala bize doğru geliyordu. Bu, çok şişman tostoparlak, haşmetli karınlı, fevkalâde güzel bir beyaz atın üzerinde adetâ bir top gibi zıplayan bir adamdı. Bize yaklaştığında yavaşladı ve soyu bir Asyalıya yaraşan büyük beyaz bir sarığın altında şen görünüşlü, enli bir yüz gözüktü, alt tarafında da, eğer yeni boyanmamışsa gerçekten çok kara bir sakal vardı. Buhara Emiri'nin Afganlı prensleri karşılamak için ülkesinin başlangıcında gönderdiği elçisi böyle birisiydi. Adı Rahmedullah olan bu kudretli kişi ellerimizi hararetle sıktı, eksik dişlerini göstererek tebessüm etti; memnuniyetinden gözleri kısılıyordu, bizi gördüğünden dolayı sevincini belirttikten sonra her biri ülkenin törelerine göre birer iltifat olan bir sürü soru sordu:

— Tanrı'ya şükürler olsun Ak - Paşa (2) sıhhatler mi?

(1) Yiğit.

(2) Rus Çarı.

- Evet.
- Hûb. Yarım - Paşa (1) sıhhatteler mi?
- Evet.
- Hûb General ivanof sıhhatteler mi?
- Evet.
- Hûb. General ivanof sıhhatteler mi?
- Evet.
- Hûb. Peki siz, nasılsınız?
- Gayet iyi.
- Hûb. Yolculuktan hiç yorulmadınız mı?
- Hayır.

— Hûb. Rüzgâr sizi rahatsız etmedi mi? vs. Ve her cevapta Buharalı atın başına doğru eğilerek, elini kalbinin üstüne koyuyor ve o meşhur «Hûb» kelimesini tekrarlıyarak selâmlıyordu. Vazgeçilmez sorularını bitirince, Rus kumandan da ona sırasıyla Emir'in, oğullarının, Karşı beğinin, vs. nin sağlık durumlarını sordu.

Cigitimiz Abdulzair, Rahmedullah hakkında bize bilgi verdi: ailesi, Emirlerin yanlarından ayrılmadıkları ünlü hekimleri ile tanınmıştı. Rahmedullah atalarına lâıyk bir görevdeydi; Emir ilminden geniş ölçüde yararlanıyor ve onu yanından hiç ayırmıyordu. Fakat büyük bir Hükümdarı gereğince temsil edecek fırsatlar çıktığında, aynı zamanda gayet iyi bir diplomat olan üstadı yolluyordu. Onu bir çok defalar Taşkent'e Türkistan genel valisinin yanına yollıyarak Buhara'nın çıkarılmasını savundurmuş ve her zaman gözdesinden memnun kalmıştı. Şifa verici meziyetlerini Rahmedullah'ın ağzından dinlemek gerekir; «Son olarak Taşkent'e hareket ediyordum; henüz yola çıkmıştım ki Haşmetli Hükümdarımızın rahatsızlık hissettiğini duydum; duyduğu ızdıraptan yatmak zorunda kalmıştı. Hemen bana bir ulak çı-

(1) Yarı imparator, yani General Kaufmann'a verilen lâkab.

karmışlar, o da gece gündüz demeden yol almış ve beni bulmuştu. Süratle geri döndüm Emir'i ziyaret ettim, bir ilâç hazırladım ve aynı gün akşam namazından önce Hükümdarımız ayağa kalktı.»

Kuyuların yakınında kalabalık vardı. Kervanın geçişini duyan civardaki Özbekler bizi görmeye koşmuşlardı. Bizi ağırlamak için güzel bir Buhara çadırı ile yurtlar kurulmuştu.

Rahmedullah çevik bir hareketle atından indi, konukların kollarına girerek teker teker çadıra soktu ve oturmalarını rica etti. Halılar üzerinde, genellikle dasterkâneyi teşkil eden yemişlerle dolu tepsiler konmuştu; bunlar: üzüm, kuru kaysı, badem, şekerli havuç ve nihayet içyağı, şeker, bal, yumurta ve nişastadan yapılmış yayvan bir hamur tatlısıydı. Nezaketten dasterkâneyi teşkil eden yemişleri tadıyor, arada da çay içiyorduk.

Çadırın girişinde tepsileri taşıyan hizmetkârlar kuyruk olmuşlardı; bu hizmetkârları alelacele Karşi'den getirmişlerdi. Çıplak ayakla dolaşıyorlar, fazla bir titizlik göstermiyorlar ama ihtiyaca fazlasıyla cevap verebiliyorlardı. Başlarında, çizmeleri ipekli kumaşla süslü deriden «çambar»ı ve iri sarığı ile reisleri vardı. Bu, bir zamanlar Emir'in teveccühünü çekmiş, sönük bakışlı zarif bir adamdı; ördek gibi yürürken dişlerini göstermeyi unutmuyordu. En yakın hizmetkârın elinden yemek tabağını alıyor bunu şişman Rahmedullah'a geçiriyor, o da çeşitli el hareketleri ile tabağı önümüze sürüyordu.

Yemek yiyenlerin sayısı yedi veya sekiz kişi iken altmış, seksen kişilik yiyecek getiriliyordu: Buhara nezaketi konuktan ev sahibini memnun edecek bir hıçkırık alınca kadar onu tika basa doyurmaktan ibarettir.

Oturmaya çağrılan elçi kendisine sunulan bir fincan kahveyi içmek fırsatını bulamadı ve bize eşlik eds-

miyeceğinden dolayı özür diledi: yapacak çok işi vardı. Hiç bir şey önceden düzenlenen sıranın dışında olamıyordu; şu anda süvari subaylığını, levazım âmirliğini, elçiliği ve aşçıbaşılığı şahsında topluyordu. Nitekim şimdi onu tencerelerin yakınında bir duvar köşesinde dikilirken görüyoruz. Yukardan duruma hâkim oluyor ve eli ile kıvrık kılıcı üzerinde, gözünü mutfaktan ayırmadan bir kale kumandanı edasıyla buyruklar veriyordu. Sesini duyup da çağırıldığını anlayan kimse hemen yanına seyirtiyor, buyruğu aldıktan sonra koşar adımlarla uzaklaşıyordu. Büyük bir hazırlık vardı. İnsanları ve hayvanları beslemek, yiyeceklerin herkese eşit şekilde dağıtılmasına nezaret etmek ve kimseyi hoşnutsuz bırakmamak gerekiyordu. Hepsi tatsız mizaçlı insanlar olan ve Buharalılara karşı nefretlerini açıklamaktan çekinmeyen, fethedilmiş bir ülkede gibi kendilerine hizmet ettiren Afganlılar ve Türkmenlerle bu iş bir hayli zordu.

Afganlar, Türkmenler ve Ruslar birbirinden uzakta üç ayrı karargâhta kalıyorlardı.

Genç prenslerin ve maiyetinin ayrı çadırları vardı; Afganların geri kalanları sıraya dizilmiş arabaların tekerlekleri arasına yerleşmişlerdi. Kadınları taşıyan arabalar meraklıların gözlerinden uzak bir yere çekilmişti; onlarla sadece akrabaları konuşabiliyor, kadınlar hizmet ediyor, Afgan askerlerinden bir dizi yabancıları çevreden uzaklaştırıyordu.

Türkmenler kare şeklinde açık ordugâh kurmuşlardı. Gelir gelmez taşıdıkları keçeleri yere sermişlerdi.

Atlarını enseden sağrıya kadar dikkatle örttükten sonra, yere çakılan ucu sivri demir bir sopaya bağlıyorlar ve eyerini çıkarmadıkları atlarını daima göz altında ve yakın bir yerde muhafaza ediyorlardı.

Yine kendileri için, yarısı yorgan, yarısı şilte görevi yapan başka keçeler seriyorlardı. Bu mart ayında

o sağlam adamlar geceleyin üstlerini sadëce kaputlarıyla örtüyorlar, ikili veya dörtlü gruplar hâlinde yatıyorlar ve gözlerini kırağıdan korumak için başlarını örtüyorlardı.

Atları bağlandıktan, her biri uygun bir yer seçtikten sonra Türkmenler rahatlarına bakıyorlar, tüfeklerini terkediyorlar, büyük kaputlarını çıkarıyorlar, üstlerinde sadece gömlekleri ve kuyakları kalıyor ve çoğu zaman çıplak ayakları ile çeşitli işlerle meşgul oluyorlar veya eğlenceye dalıyorlar. Bazıları kuşaklarında bir tabanca veya saldırma saklıyor, içerinden pek azı, ancak bir seyahat çantasına sığacak şeyler olan kav, bulabilirlerse kibrit, kınnap, vs. gibi eşyaları ihtiva eden koyun postundan yapılmış gayet iri börklerini çıkarıyordu. Genç olanları parmakları ile yanan bir kömür parçasını nargilenin tütünü üzerine koyuyor, duman çıkıncaya kadar üflüyor, bir iki nefes çekiyor ve marpucu kendinden daha büyük olana teslim ediyordu. Bağdaş kurmuş olan Türkmen ise glu glu diye ses çıkararak derin derin iki, üç nefes çekiyor, marpucu ağzından çektikten sonra savurduğu dumanlar, aldığı fazla nikotin ile sersemleşen yüzünü bir an örtecek kadar koyu oluyordu. Bir kaç başka bir köşede Fransız stiline göre Rusya'da imâl edilmiş oyun kartları ile iskambil oynuyor; bir başkası suyun kaynaması için diz çökerek ateşi üflüyor; arkadaşı ise küçük bir torbadan çıkardığı bir tutam yesil çayı kungan içine atmak için uygun zamanı kolluyordu; su ikinci defa kaynadığında çay hazırıldı. Hemen dumanı tüten fincanlarla, küçük yudumlar alarak çaylarını içiyorlardı. Şikâyet etmeden muazzam mesafeleri katedebilen Türkmen, başka bir işi yoksa ancak yemek yemek için uyanmak hariç bütün bir gün uyuyabildiğinden çoğu zaman uzanıyor ve uykuya dalıyordu. Sırası geldiğinde atlarını suluyorlar ve daima bir bozkır adamının vâha düzenbazına duyduğu nefretle Buharalılara

yaptırabilirlerse kuyuların yalaklarını doldurtuyorlardı.

Kazaklar bizim yanımızda en yüksek tepede ordugâh kurmuşlardı. Tüfek çatmışlar, nöbetçi çıkarmışlardı. Rüzgârdan korunmak için sırtlarını yurtlara vererek ve bağdaş kurarak eşyalarını onarıyorlardı. Kızıl bıyıklı bir Herkül tavrılı Kazak dikkatle iğnenin deliğinden iplik geçiriyordu: gömleğindeki bir yırtığı onaracaktı; yanındaki bir dizgini tamir ediyor, bir diğeri de çizmelerini yağıyordu. Üç tane iri yarı Kazak hasta boğazını muayene edecekleri bir atı devirmeye çalışıyordu. Ön bacaklarına içlerinden birinin ayrı yönde çektiği bir kayış bağlanmıştı; diğer ikisi aksi yönde hayvanı iterek dengesini kaybetmesine sebep oldular ve atı devirdiler. Kımıldamasını önlemek için üzerine yattılar ve hayvanı sakinleştirmek için okşamaya ve konuşmaya başladılar. Bir dördüncü atın ağzını açtı ve baktı; tam o sırada «sotnia» şarkıcıları bir Kazak şarkısını davulun eşliğinde söylemeye başladılar. Bunun üzerine bir sürü alık adam koşuştu, ağızları açık dinlemeye başladılar ve özellikle davulun kulakları sağır edici notalarını hayretle izlediler.

Gece bastırıncaya kadar bütün ordugâhta devamlı bir git-gel sürdü gitti. Buharaîlar tahta çanaklar içinde pirinç, keçi derisi tulumlarda su taşıyarak, samanları çekerek sağa, sola koşuşup duruyorlardı.

Athılar bir defa daha sırayla ve grup hâlinde atlarını sulamaya götürdüler; güneş yanan ufukta kaybolmak üzereydi. Tanrı'ya ibadet zamanı gelmişti. Bir molla bir tümseğin üzerine çıktı, sarığının ucunu çıkardı, Mekke yönüne döndü başparmaklarını kulaklarının mermelerine değdirdikten sonra Tanrı'nın ululuğunu haykırdı. Müminler geleneğe göre abdestlerini almışlar, ayakkabılarını çıkarmışlar, paltolarını halı gibi yere sermişler ve molların arkasında saf olmuşlardı. Zayıf

yüzü gurubun kızılığı ile aydınlanmış bir hâlde molla dimdik onlara hâkim bir vaziyette duruyordu; sadece dudakları kıpırdıyor, sonra bir kaç defa secde ediyordu; diğerleri de onun hareketlerini aynen tekrarlıyorlardı. Sonunda hepsi birden ellerini sakallarına götürüp sıvazladılar ve ordugâhlarına döndüler.

Bundan sonra Kazakların boruları öttü. Bu kaba savaşçılar iki sıra hâlinde toplandılar ve kumandanları gür bir sesle bir duâ okumaya başladı; Rusya'nın hâkimi Aleksandr'ın oğlu Çar Aleksandr için Gök'ten lütûflar istendiğinde hep bir ağızdan ona katıldılar. Sonra sıraları bozdular ve yerlerine döndüler.

Ateşler yandı, iyice karanlık bastırdı ve akşam yemeği yendi. Bizim için gezi defterimize not alma diğerleri için de konuşmağa yavaş yavaş çay içmeğe, sık sık kahkahaların duyulmasına sebep olan masalların, fıkraların ve savaş hatıralarının anlatılmasına sıra gelmişti. Nihayet etraf sakinleşmeye başladı, artık ateşin yanından ayrılan gölgelere raslanmıyordu. Herkes örtüsüne sarılıyor ve uykuya dalmadan önce uzaklarda bıraktıklarını hatırlayarak son bir sigara içiyordu. Bir az sonra, alevi iyice sönmeden göz kırpan bir kaç ateşten, eşelenen bir atın kişnemesinden, başka bir şey görülmüyor veya işitilmiyor, yolcuların sayesinde canlanmış olan bozkır karanlık ve sessizliğe gömülüyordu.

Yağmur mevsiminde olduğumuzdan arada sırada uyumuz şiddetle yağın sağnakla kesiliyordu; bazen de ipini koparan kızgın bir at insanların koşuşmasına sebep oluyordu.

Şafakla arabalar hareket etti, arkasından da atlılar onu izlemeye başladı.

Bir kaç ufak değişikliklerle her gün bozkırda görülen sahneler bundan ibarettir.

Bize Beglemiş sözü hakkında fantezi sayılabilecek

bir açıklama verildi. Bir Beğ o kuyuların yapılmasına nezaret ettiğinden adı oradan geliyormuş.

Civarda Arap aşireti bulunuyordu. Bu Araplardan çoğu kervanımızı görmek için yola çıkmıştı. İlk bakışta onları Özbeklerden ayırmak mümkün değildir. Et-nografik olarak bu tanımlamanın, bir çok Özbek ve Kırgız aşiretinin kendilerine Türk adı vermesi gibi hatırlatmadan başka bir değeri olduğunu sanmıyoruz.

Beglemiş'te kuyuların yakınında göçebelerin gelip yerleştikleri ve genellikle meskûn olmayan «saklı»lar bulunur.

Saklı, bir kare veya paralelkenar teşkil eden dört toprak duvardan müteşekkildir. İçinde göçebeler çadırlarını dikerler, ısınmak için çalı - çırpı veya kisiak (tezek), hayvanlar için de saman yığarlar. Saklı içine bir ineğin veya bir atın geçebileceği genişlikte bir kapıdan girilir. Amu-Derya'ya yaklaşıldıkça saklıların duvarları daha yükselir ve çeşitli tedbirler alınır; her akşam hayvanlar içeri sokulur ve nehrin kıyısında kol gezen yağmacılardan çekinildiğinden giriş barikatlarla kapatılır.

Beglemiş'ten, doğuda çadırları ve kuzey - kuzey-doğu'da beyaz zirveleri görüyorduk.

Yolculuğumuzun bu kısmı bizi içilebilir suya sahip Taşlık kuyularına götürüyordu. Yol boyunca Rahmedullah ile daha geniş tanışmak fırsatı bulduk. Bizi her gördüğünde, yirmi kelimelik Rusça'yla özellikle üçüncü şahısları geçmiş zamanda kullandığı fiilleriyle sağlığını soruyordu. Muhakkak ki Rahmedullah çok sevimli bir adamdı. Afganlılar daha az uysal olup, Hoca Saib bize elini nazlanarak uzatıyordu. Ata binmeden önce omuzlarından sarkan kukuletasına ihtiyaten bir kaç parça ekmek koymamazlık etmiyordu.

Taşlık'tan ilk defa olarak Kungur dağlarını farket-tik; bu çıplak ovalarda sık raslanan bir optik hayâl sonucu, aslında bir kaç yüz metrelik bir yükseklik olup

Karşı yakınlarında kervan yolunun iki kilometresi boyunca uzanan bu tepeler bize ufku kapayan bir Himalaya gibi geliyordu.

Bozkır daima cansız görünüyordu ve develer ile arabalar tarafından açılmış yoldan bir an gözümüzü ayırınca atların, kış uykularının son anlarında ola kaplumbağalar ve sürüngenler tarafından açılmış deliklerde sık sık tökezlediğini görüyorduk.

Emir, Kabil emirinin oğullarının ve Ak-Paşa'nın subaylarının birlikte bulunduğu topluluğumuza debdebeli bir kabul yapılmasını buyurmuştu. Beğ'den sonra Karşı'nın en yüksek iki şahsiyeti Taşlık'ı terkedeceğimiz sırada bizimle buluştular; bizi şehre takdim edeceklerdi.

Kırk yaşlarında esmer yakışıklı olan birincisi Karşı atlılarının kumandanıydı, kırçıl sakallı olan ötekini ise sulama işlerine bakan kimse olduğu söyleniyordu. Gayet güzel giyinmiş olan ev sahiplerimiz fevkalâde kısraklara binmişlerdi. Adet olduğu üzere selâmlaştıktan sonra kervanımızın başına geçtiler. Arızalı bir zemin üzerinde hafif meyille yol önce batıya doğru gidiyor, sonra güney-güney-batı yönüne dönüyordu. Karşı'ya sekiz kilometre kala Kungur tepelerinin eteklerine vardığımızdaki sel yatakları yol yol zigzaglar çiziyordu; tepelerin çevresini dolaştıktan sonra Karşı'yi binlerce yeşil ağaç kümelerinin ortasında yayılmış olarak gördük. Şehri kateden Kaşga - Derya'nın kıyılarına kadar inildiğinde bir sürü küçük gölün çevresinde sık sazlıkların arasında yaban ördekleri, karabatak sürüleri gördük. Sonra bahçelerin yüksek toprak duvarları ile çevrili bir sürü küçük sokak başlıyordu. Kâfir elçilerine ayrılmış konuta varmadan önce dönüp dolaştık.

Halk ayağa kalkmıştı. Herkes «Urus»ları en iyi görebileceği bir yer bulmuştu; Duvarların, damların, ağaçların velhasıl her yerin üstünde insanlar kümelenmişti.

Kadınlar ve kızlar kapıların aralığında şaşkın gözlerle bakıyorlardı; duvarların üstünden bir bakıp kaybolan kadın başları farkediliyordu. Pazara giden yolun her iki tarafında bize sakatlıklarını teşhir eden dilenciler sıralanmıştı. Körler, topallar, cüzzamlılar uzun zamandan beri bizi bekliyordu. Kısık bir ses, uzanan eller, boynunda şişmiş damarları ile kendilerine sadaka verenlere, kâfir dahi olsalar, en güzel duâları okuyorlardı. Onlara atılan paralar ateş üzerine düşen yağ damlaları gibi etki yapıyor, daha şiddetle bağırmaya başlıyorlardı.

Arkadan gelen arabaların geçişini kolaylaştırmak için şurada bir tekerleğin açtığı çukur dolduruluyor, orada bir duvar yıkıntısı ortadan kaldırılarak yol genişletiliyordu. Beğin adamları tarafından itilip kakılan işçiler kürek elde çabalayıp duruyorlardı.

Meraklılar önümüzde giden yüksek rütbeli şahısları görünce iki büküm olarak selâm veriyorlardı.

Bu hareketin, gürültünün ortasında tozdan bembeyaz olmuş, şimdiden parlaklığını arttırmış güneşte kavrulmuş bir hâlde kısa adımlarla ilerliyorduk; iri yarı Kazaklara gelince boz renkli paltoları ile alacalı bulacalı renkli elbiseler giymiş halkın arasında leke gibi kalıyorlardı. Uzun boyları ile Asyalıların tepesinden bakıyorlar, daha güçlü olduklarını ortaya koyarcasına tebessüm ediyorlardı.

Kanal boyunca uzanan ve ancak bir atlının geçebileceği genişlikte olan bir yol sonunda Emir'in bize ayırdığı ev vardı. Dar bir geçitten geçtikten sonra attan inilen birinci avluya giriliyor, oradan da yürüyerek şeref avlusuna geçiliyordu, sağda konuklar için hazırlanmış dasterkânenin bulunduğu bir salon bulunuyordu. Şişman kısa boylu adam, aşçıbaşı tavırları ile bizi yerleştirdi.

V

K A R Ş I

«Evimiz — Karavul — Eñsarîler — Taşkent'ten bir tanıdık — Rus hekiminin konsültasyonları — Bir musikî âletinin menşei — Çin — Hapishane — Tahtakurusu çukuru — Karşı Kraliyet Sarayı.»

Rus subaylarına ayrılmış büyük salonun tam karşısına gelen bir katlı yapının zemin katında hizmetkârlar, birinci katta hekim, tercümanlar, Kazakların kumandanı ve biz yerleşmiştik. Odamızın içinde eşya olarak bir keçe parçası vardı, penceresinden, bizim evle sokağı ayıran Arık (sulama kanalı)'ı görmek mümkün oluyordu. Pencere derken, dört kötü kavak tahtasından imâl edilmiş iyi kapanmıyan iki kanatlı kapısı olan bir delik demek istiyoruz. Kandili yakmadan odanın içini görebilmek için bu kanatları açmak gerekiyordu. Cam imalâtı ülkede henüz meçhul olduğundan camlı pencerelere sahip olma lüksü ancak Emir'e ait oluyor ve yağlı kağıdın cam yerini tuttuğu bir çerçeveye sahip olmak zenginlik alâmeti sayılıyordu.

Arık'ın öte tarafında çocuklar ve her yaştan adamlar kümelenmişti. En ufak hareketlerimizi bile gözlüyorlar, yüksek sesle fikirlerini belirtiyorlar ve fırsatı çık-

tığında gülüyorlardı; içlerinden biri bile hareketlerimizi kaçırmıyordu; fakat zabıta kuvvetleri ellerinde sopaları ile geldiğinde darbeler zavallıların sırtlarına yağmur gibi yağdı, bir anda çil yavrusu gibi dağılan kalabalık sokağı sessizliğe gömdü. Beş dakika sonra aynı kalabalık, ağzı açık, aynı yerde toplanmıştı. Tartışılmaz bir şekilde bir çekicilik başarımız vardı.

Kazaklar bizim yanımızda sokağın girişine yerleştirilmişlerdi. Kimi gayet büyük bir saman yığını, ötek bir yulaf çuvalı ile durmadan gidip geliyorlardı. Merahiiler onlarla ahbaplık ediyor, bizim köylerimizdeki insanların yolcularla yaptığı gibi samimî ilişkiler kuruyorlardı.

Aslında Buhara çekindiği herkesle iyi geçinmek istiyordu; bu yüzden dostu Uruslara, dostu Afganlara, dostu Türkmenlere tebessümlerini bol keseden dağıtıyordu. Neşe dolu aynı yüzle, dostluk gösterilerine ihanet edenlere en kötü oyunları oynayacağı günden bir önceki güne kadar neşe dolu aynı yüzle kaverdak (1) ve palav dolu tabakları ikram etmekte devam ediyordu.

Divaneler (2) külâhları, ucunda küçük bir zincir sallanan uzun bastonları ve kadumadbakh diye armonili bir ad taşıyan su kabakları ile boy gösterdiler. Sıra hâlinde dizildiler ve bizi çok etkileyen küçük şarkılarını bir ağızdan söylemeye başladılar; sanki bir kilisede âyin dinliyor gibiydik. Bir kaç pul (3) aldıktan sonra, şarkılarını kesmeden başları ile selâm verdiler ve gittiler. Elbiseleri liğme liğme, üstleri başları son derece pisti.

Gece ile birlikte, Farsça'da söylendiği şekliyle «ga-

(1) Tencerede pişirilmiş parça koyun eti.

(2) Divâne, dilenci dervişlere verilen ad.

(3) Bakır para.

ravul» geldi. Burada «karavul» deniliyordu (1). Davullu bu gece bekçisi, uyanıklığını göstermek bahanesiyle her beş dakikada bir, erkek kedilerin miyavlamasına benzeyen bir çığlık atıyor, aynı zamanda o korkunç âletine var gücüyle vuruyordu. Doğuştan sağır olmadan kesinlikle uyanmamanın mümkün olmadığı bu gürültü ile müthiş yol yorgunluğumuz olmasaydı geceyi uykusuz geçireceğimiz âşikârdı.

Kötü niyetlileri korkutarak inzibatı bu şekilde temin etmek bize hiç de uygun gelmemektedir, kaldı ki karavul'un gürültüsüne karışan ve sabaha kadar süren eşek anırtıları bu şehirde sinirli insanları çılgın yapacak sebeptir.

Bizimle birlikte gelen Türkmen birliğinin bir kısmı penceremizin tam karşısına gelen bir bahçede ağırlanıyordu. Ersarî halklarından olan bu atlı kavim Buhara toprakları boyunca Amu-Derya'nın iki kıyısında yaşar. Kul Hoca adındaki hanları Abdurrahman Han'ın dostu olduğundan onun Afganistan'ı istilâ etmesine yardımcı olmuştu. Adamlarını toplamış, onları Afgan Türkistanı'na doğru ilerlemeye çağırmıştı; beş bin yurt peşinden gelmiş ve Emir'e ihtiyacı olan atlı birlikleri teşkil etmişti.

Bu Türkmenlerde karşılaştıklarında hemen kendilerini saran bir aile havası vardır. Hepsinin bir aşirete ait oldukları malûmdur. Genellikle orta boylu, zarif yapılı ince ve bacakları eğri olurlar. Elmacık kemikleri çıkık, burunları düz ucu iridir, gözleri çukur ve çekik, dudakları etlidir; çeneleri sivri olmasaydı yüzleri için yuvarek denilebilirdi. Enli ve kuvvetli boyunları, başları omuzları içine gömülü gibi duran Afganlılardan ayırdedilmelerine sebep olur. Yumuşak bir yürüyüşe sahip

(1) Bakmak, gözlemek anlamından Türkçe «Karamak» fiilinden.

olup, omuzları geride, bakışları cesurane dir. Önünü düzelttikleri gayet iri b6rkleri bir yana, elbiseleri diğ er gö ç ebelerinki gibidir; bol yenli uzun gö mlek, ö kç esiz çiz melerde kaybolan pamukludan don. Yol için pamuklu khalatları üzerine koyu renkli, keçi ve koyun kılından dokunmuş kaba bir kumaşt an uzun bir kaput giyerler. Bizim atlılarda oldu ğ u gibi atın üzerini örten kaputları adam ve at için yiyecekleri ihtiva eden torbayı muhafaza eder.

Ateşli silâh olarak tüfenkleri ve pistonlu veya taşlı tabancaları vardır; Rus veya İngiliz menş eli olan bu silâhlar gayet kötü durumdaydılar. İnce namlulu, olağ anüstü mükemmellikte su verilmiş eğ ri kılıçları, büyük bir maharetle kullandıkları ve uzunlamasına vurdukları en gözde silâhlarıdır. Hareket anında, dışardan hiç kimsenin anlamadığı bir işaret veren kumandanlarının yönetiminde hemen tuğ larının iki yanına diziliyorlardı. Sonra müfrezelere ayrılıyorlardı: bir kısmı arabalara, Hoca Saib'e eşlik ediyor, diğ erleri de baş ı boş çevrede dolaşıyordu.

Sokağ a baktığımızda uzun siyah sakallı bir adamı ısrarla eğ ilerek bizi selâmlarken görüyorduk. Taşk ent'te dinlemek fırsat ı bulduğumuz bu musikişinasa benziyordu. Bizimle konuşmak istediğ i her hâ linden belli oluyordu; yanımıza gelmesi için onu çağ ırdık. Zayıflamış, güneşte yanmış, sağ lığı bozulmuş gibi gözüküyordu; eskiden ipekli kumaş lar içinde gö rdüğümüz o parlak müzisyen değ ildi. Taşk ent'te ç aldığı müziğ in pek tutulmadığını, Sartların onu kabiliyetine göre yaş atacak armağanları vermediklerini, bu yüzden memleketine dönmeye karar verdiğ ini anlattı. Bizim kervana Karşı'dan ayrılmadan önce ne pahasına olursa olsun yetişmek için kendini zorlayarak yürümeye çalışmış tı. Yayan olarak yolculuk yapmış, bazen yeme ve yatma parasını kervansaraylarda ç aldığı müzik ile, bazen de kendisi-

ni çorbalarına, ateşlerinin yanına çağıran deveclere duyduğu şükranı anlattığı bir destanla karşılaşmaya jayret etmişti. Bizim burada olduğumuzu öğrenmekten çok mutluydu; ona karşı cömert davrandığımızı hatırlıyor ve kan içinde kalmış ayaklarını göstererek kardeşiyle birlikte kendisini arabamızda Amu-Derya'ya kadar götürceğimizi umuyordu. Arzuladığını elde edince el lerimize sarıldı, Allah'ın lütfünü bize vermesini temenni etti ve akşamleyin bize rebâbı ile bir hava çalıp çalmıyacağını sordu. Hemen âletin tellerini onarmaya başlayacağını da ilâve etti.

Aynı gün öğleden sonra hekim konsültasyon yapacağını açıkladı. Kervandan bir hekimin konsültasyon yapacağı haberi kısa zamanda yayıldı ve halk tedavi için gelmeye başladı. Firengi, göz ve deri hastalıkları çok daha sıkı. On altı, on yedi yaşlarında Sâmi ırkının çok güzel örneklerinden bir Yahudi delikanlısı başını göstermeye geldi. Erpes hastalığı başının arka tarafını tamamen çıplak bırakmıştı, eğer gerekli müdahaleler zamanında alınmazsa ebediyen kel olarak kalacaktı. Hekim tedavi yapılabilmesi için bütün saçlarını kazıtması gerektiğini söyledi. Fakat Yahudi, buklelerinin makasın altında yok olmasına bir türlü razı olmuyordu; din yasalarına karşı gelmektense acı çekmeyi tercih ediyor, dindaşlarının yanına yanaklarından aşağı tirbuşon gibi sarkan bukleleri olmaksızın çıkmaya bir türlü cesaret edemiyordu. Oradaki Müslümanlar onunla alay ederken, o hiç cevap vermedi, selâmladı ve çekildi.

Saçları iyice kırlaşmış bir adam kollarında güzel bir çocukla geldi. Yabancı elbiseleri görüp, anlamadığı bir lisan duyan çocuk saklanıp ağlamaya başladı. Tatlı sözler, bir kaç parça şeker korkusunu dağıttı, ağlaması kesildi. O zaman baba, «çocuğunun geçen yıl başının üzerine düştüğünü, ağır yaralandığını, yarayı ihmal ettiklerini, onun da zehirlendiğini, o zaman bir tabib ça-

girdiklerini, yaranın iyileşmesi için kızgın demirle dağlanması gerektiğini söylediğini ve o işlemten sonra yaranın kabuk bağlayacağına büsbütün açıldığını» anlattı Korkunç yaranın üstünde bulunan içyağı ile yağlanmış keçe parçası kaldırdı, çocuk yeniden iç çekti, ve küçük yumruğu büyüklüğünde bir delikten beyni gözüktü. Her türlü tedavinin artık imkânsız olduğunu gören hekim, usûlen verdiği teskin edici ilâca teselli edici sözlerini de ekledi.

Buralarda hekimlik çocukluk çağında ve sağlık kuralları da meçhuldu.

Aynı günün akşamı bizim müzisyen sözünü tutarak, yanında zilcisi sessizce odamıza geldi. Her zaman ki nezaket sözlerinden sonra, bir kenara oturdu, uzun yenin kendisini rahatsız ettiği khalatından sağ kolunu kurtardı ve rebâbını akord etti. Aşağı yukarı lâvta şeklinde olan bu âletin kasası çok daha derin ve sapı da çok daha uzun olup yirmi bir teli vardır: Üçü çalış, diğerleri tannanlık için yapılmıştı. Sartların kirlilikleri kötü kaliteli olduğundan Kabul'dan aldıklarını esitmekten pişmanlık duyuyordu.

Âletini çok seviyor, onu «Hindistan'ın en güzel kuşu» tavus kuşu ile mukayese ediyordu. Kasa kısmı, tavus kuşunun kurumlandığında gerdanına, uzun sapı ve anahtarları da dik başına ve gagasına benziyordu. Sanatkârın tellere dokunduğu yerden, önden bakıldığında rebâb tavus kuşu gibi şişinmiş gözüküyor mu? Musikî âletlerinin en güzeli olmadığı da kesindir.

Saz şairinin çok asil hareketlerle anlattığı gibi zaten efsaneye göre rebâbı Allah icad etmişti: «Bağışlayan ve Esirgeyen, insanı yeryüzüne yollamaya karar verdiğinde vücudunu en saf kilden yoğurmaya başlamış, sonra ona zekâ vermek istemişti. Fakat zekâ geleceği görerek, maddî bir dünya içinde sıkıntıdan patlayacağını ileri sürerek ilâhî El tarafından can veril-

mek istenen kilin içine girmeyeceğini söyledi. Şiddet-ten nefret eden Allah bir kurnazlık düşündü. Rebabı yaratarak ondan öylesine ahenkli sesler çıkardı ki nefis bir musikînin tesiri altında sarhoş olan Zekâ kendisinde direnecek güç bulamadı ve kendiliğinden gelerek insanın vücudu içine yerleşti ve Allah'ın kendisine yapacağı işarete kadar bir daha o vücudu terketmedi.»

Müzişyen en güzel havalarını çalıyor, biz de onu gerçek bir hazla dinliyorduk. Musikîsi, alışılmaması güç Sart musikîsi gibi Avrupalı kulakları tırmalamıyordu. Tam karşısındaki zilcisi sağ eliyle tunçtan bir zile (sembal) veya tannanlığını arttırmak için parmaklarının ucuyla tuttuğu başka bir zilin kenarlarına vuruyordu. Geçmiş zamanlardaki kahramanların hayatlarını, son savaşları terennüm ederlerken göz göze, başları hareketsiz birbirlerine bakıyorlar ve sözleriyle eşlik ettikleri hava tırta giden atların çıkardığı gürültüyü andırıyor, atlıları gözler önüne getiriyordu; sonra şarkı hızlanıyor ve bir kervan üzerine üşüşen bozkır atlılarının sesleri hâkim oluyordu.

Zilcinin ustasına çok hayran olduğu anlaşılıyor ve ona karşı büyük hürmet gösteriyordu. Onlara yemek ikram edildiğinde ustası onu çağırmadıkça yemeğe dokunmuyordu; konuşma esnasında, usta ona dönüp bir yer veya kişi adı sormadan ağzını açıp bir tek kelime söylemiyordu.

Müzişyen bizimle gecenin birine kadar sohbet etti. Ruslardan daha iyi makinalar yaptıklarından, havada uçmasını bildiklerinden İngiliz hakkında daha olumlu düşünceye sahipti. Fakat en kokulu, içimi en güzel çayın yetiştirildiği, en şahane porselenlerin yapıldığı Çin ile hangi İmparatorluk boy ölçüşebilirdi? Sadece İmparatorların ve Emirlerin kullandığı bir fincan enfes çayı yetiştirebilmek için en azından üç neslin çalışma-

sı ve sabrı gerekmekteydi; torun dedenin başladığını ancak bitirebiliyordu; Fakat o nefis hamurdu! Ne tatlı yumuşaklıktı! Çay yığını üzerine parmakla vurduğunuzda, rebâbın en ahenkli notası gibi ses çıkarıyor, bu ses en az bir fersah uzaklıktan duyuluyordu! Bir gün, bir Çin imparatoru çay içiyordu. Endişeli ve hayalperest bir mizacı vardı. Bir an için gerçeği unuttu, parmaklarını açtı ve çay fincanını düşürdü. Fincan parçalandığında binbir parçaya ayrılırken öyle ahenkli bir ses çıkardı ki, imparator bunu en mükemmel müzikten daha iyi buldu. Hemen en ince porselenden bin üç yüz fincan bulunmasını emretti ve ertesi gün akşam yemeğinden sonra fincanları sarayın bir penceresinden avluya attırdı. Ortaya, bunca halkın efendisine lâayık, ilâhî bir konser çıktı.

Sanatkâra ziyaret ettiği Kabul hakkında sorular sorduk. O şehirdeki günlerinden kötü hatıralar edinmişti, çünkü halkı kötü kalbli, kavgacı ve az cömertti. Orası, her yabancıyı iyi karşılayan, yolcuların hiç bir kötü muamele görmenden geçtikleri kendi ülkesi gibi değildi.

Başkenti Fayzebad olan ülkesi Badakşân'ı (1) görmeye geldiğimizde bize rehberlik yapmaktan çok memnun olacaktı. Ülkesini ballandırarak anlattıktan sonra sanatkâr bize tekrar teşekkür etti ve geç olduğundan çekildi.

Ertesi gün şehri gezdik. Çocuklar atlarımızın arkasından koşuyorlardı; damların üstünde uçurtma uçuranlar ise bizi arsız bir hareketle selâmlıyor; kapıların eşiğindeki erkekler bize lâf atıyordu. Tesadüfen, etrafı kokuşmuş su ile çevrili, çatlamış topraktan yüksek duvarların arkasında askerleri ile birlikte halktan uzakta yaşayan Beğ'in kalesine doğru gelmiştik. Esas

(1) Türkistan - Afganistan arasında bir bölge. (Ç.)

giriş kapısı tamamen açıktı; giriş kısmında muhafız kıtası görev almıştı. Giriş koridorunun duvarlarına uzun fitilli tüfekler ve mızraklar asılmıştı; muhafızlar iç kaleye girmemize asla izin vermediler. Dizginleri çevirip döndük ve idam alanından, güneşin altında, boyunlarından birbirlerine zincirle bağlanmış dört adamın bağdaş kurdukları bir caddeye çıktık. Saç ve sakalları uzamış, iyice zayıflamışlardı. Bunlar, ihtiyaçları olan şeyleri alabilmeleri için hapishanenin önüne çıkarılmış mahkûmlardı. Ellerini uzatıyorlar ve yolcuların merhametine sığınıyorlardı.

Kapının iç kısmında, belinde tabancası, elinde sopası bir gardiyan uyukluyordu. Merhametsiz gardiyan pis, kara yüzlü iri yarı ve kemikli bir adamdı. Homurdanarak ayağa kalktı.

— Hapishaneyi ziyaret edebilir miyiz?

— Hay, hay! diyerek arkasından gelmemizi işaret etti ve önden içeri girdi. Bir avluyu bölen dört duvarın arasına çok alçak, berbat dam tertibatlı viraneler yapılmıştı. İçerde mahkûmlar dövülmüş toprak veya ince ot yataklar üzerinde uyuyordu; hepsi bir gömlek ve pamukludan bir dondan ibaret aynı elbiseyi giyiyordu; başları da açıktı. Yine hepsinin ayaklarında, birkaçının da bileklerinde zincirler vardı. Bir çoğu serbetçe avluda dolaşıyordu, hemen çevremizi aldılar ve sadaka istemeye başladılar; içlerinden biri sefaleti gösterdi. Açık kapılardan içerde dikiş dikenler görülüyordu.

Gardiyan, «Bunların suçu nedir?» diye sordum.

— Bunlar haydutlar, hırsızlardır.

— Şu bize elini uzatan esmer iri yarı adamın suçu nedir?

— O da hırsız, haydut!

Gardiyandan başka cevap almanın imkânı yoktu. Gevezelik etmeye hiç niyetli gözüküyordu.

Küçük bir kapıyı açarak bizi, mahkûmların kapatıldığı hücrelerin sıralandığı bir koridora soktu. Bir âlim olduğundan şüphe etmediğimiz biri, bir kitap yazmakla meşgul olduğundan başını kaldırıp bize bakmadı bile; bir diğeri öne, arkaya sallanarak Kur'an'dan âyetler okuyordu; birbirlerine sokulmuş sıtmalılar, hastalara mahsus parlak bir gözle bakıyorlardı. Sonra, tepesinde açılmış kare şeklinde bir delikten gün ışığının girdiği son hücrenin önüne geldik. Tavandaki tahtalarda birine sıkıca tutturulmuş bir makaradan uzun ve sağlam bir ip sarkıyordu.

Zindancının açtığı bir mahzen kapağına dikkatsizlikten ayağımızı taktık.

— Bakın, dedi.

Aşağıda, gözlerimizin önce eşyaları ayırtedemediği karanlıkta yere sürtünen zincirlerin seslerini, sızlanan boğuk sesleri duyduk. Bize uzanan elleri, vücudun görünmediği insanı andıran yüzleri farkettilik. Toplu hâlde bulunan insanlardan yayılan pis bir koku delikten dışarı sızıyordu.

Bu sefiller:

— Sadaka, Sadaka! diye bağıyorlardı.

Bir kaç kuruş atmaya hazırlanıyorduk ki, gardiyan bize engel oldu. Sadakaları kendisi topladı ve zindanda yatanları tek tek adlarıyla çağırarak, herkesin payına düşen parayı ellerine verdi. Daha sonra bir parça ekmek satın almak için verecekleri bir kaç kuruş için bu açların korkunç bir uğraşa girmelerini önlemek istiyordu. Çünkü Emir mahkûm ettiği insanlara asla yiyecek vermiyor, sadece onları barındırıyor ve geri kalanı müminlerin insafına bırakıyordu. Halkın cömertliğinin alçalması veya artmasına göre mahkûmlar sefil mevcudiyetlerini devam ettirecek bir şeyler bulurlar veya açlığın işkencesine göğüs gererler. Zindanda

yatanlara bir parça ekmek fırlatılır, bir testi su verilir. Hepsi budur, sonra mahzenin kapağı kapatılır.

Toprağın altında onları oraya koyan kudretli şahsın iyi zamanını beklerler. Yıllar boyu hiç bir şekilde ihtimam görmeden gübrelik üzerinde yatarlar, haşarat tarafından kemirilirler.

Bazen halk arasında gayrı memnunlar çıkar, vergiler zorlukla toplanmaya başlar, halk söylenir. O zaman Emir Beğ'e bir ulak göndererek halka örnek göstermesini buyurur. Mahzenin kapağı açılır, o yığın içinden seçim yapılır, bir tanesi yeryüzüne çıkarılır, elleri arkasından bağlanır, pazarın yanındaki alana kadar sürüklenir, ve orada birbirini ezen meraklıların bakışları altında —her zaman pazar olduğu günler seçilir— kurban diz çöker. Cellât sakalından tutar, başını kaldırır ve hızlı bir darbe ile ince Buhara kılıcı ile koyun boğazlar gibi zavallının şahdamarını keser. Ceset darağacında kollarından ve bacaklarından bağlanır ve günlerce teşhir edilir; hiç kimsenin bu idamdan habersiz kalması ve kötülerin korkudan titremesi esastır.

Önce kargaların gözlerden başladığı işin, eğer suçlunun yakını veya iyiliksever birisi cesedin parçalarını gömmek üzere kaldırmamışsa, köpekler gerisini tamamlar.

Tahtakurulu zindanın korkunç görünümü kalbimize sıkıntı vermişti. Hapishaneden kederli ve sessiz olarak çıktık. Yiğitimiz Abdulzair dahi her zamanki konuşkanlığını terketmişti. Bir yandan atımı mahmuzlar-ken, diğer yandan bu saf ve bulutsuz göğün canlı canlı gömülenlerle alay ettiğini düşünüyordum.

Hapishaneden kırk adım ötede, pazara açılan kapıdan geçtikten sonra su dolu bir havuzun etrafında inşa edilmiş kare şeklinde dehlizlerin ortasına düşülüyordu. Bu Karşı Kraliyet Sarayından başka bir şey değildi. Boş gezen ve eğlence arayan insanların buluşma

yeri olan şehrin bu köşesinde çay tüccarları ve berberler toplanmıştı. Dehlizler «çilmandislerin» gürültüsüyle çınliyordu. Uçları kalkık ve sivri pabuçlarını giymiş olan zarifler mağazadan mağazaya kaygusuzca dolaşıyorlardı. Salınarak yürüyorlar, kalçalarında sık-tıkları ipekli halatlarını itina ile kaldırarak ayaklarını sürüyorlardı. Bir çay tüccarının çırağı tebessümleri ve çılgın raksları ile çay tiryakilerinin ilgisini çekmeye çalışıyordu.

Diz çökmüş genç bir şarkıcı boynunu eğerek ve ellerini kalçalarına dayayarak kulak tırmalayıcı bir şarkı söylüyordu. Bükülebilen bir değneğe yaslanmış bir hikâyeci etrafına daire olmuş insanlara bir şeyler anlatıyordu. Kanlı bir döğüşe hazırladıkları bıldırcın ve dağ keklikleri ile sporcular başka bir köşeyi tutmuşlardı; sahipleri hayvanları tahrik etmek için ince bir değnekle gagalarına vuruyorlardı. Hayvanların gözü dönünce, kızgınlıktan kendilerini kaybedince bir-birlerinin üzerine atılıyorlardı; galibin sahibi ortaya konmuş parayı cebe indiriyordu. İskambil oyuncuları da eksik değillerdi, Rusya'dan gelen Fransız kartları ile oynuyorlardı. Müslümanların tatil günü olan cumadan bir gün önce olduğu için berberler çok meşguldü; dine hürmetkâr her Müslüman saçlarını kazıtır, bıyığını da ağzını gösterecek şekilde üst dudağın hizasında düzelttirirdi. Müşteriler gevezelik ederek sabırla sıralarının gelmesini bekliyorlardı. Bazıları sakallarını ve kaşlarını siyaha boyatıyordu. Bir başkasının gözleri daha iri gösterilmek üzere gözkapakları arasına fırçayla hafif bir çizgi çekiliyordu; bir öteki elinde küçük bir ayna cımbız ile burun kıllarını koparıyordu. Çilim (1) bir tiryakiden diğerine geçiriliyordu. Daha ilerde haşhaş ve afyon tiryakilerine ayrılmış bir köşe vardı;

(1) Nargile.

onları yorgun çizgileri, kurşunî renkleri ve aşırı bir uyardıktan tam bir aptallığa düşen insanlara mahsus vahşi bakışları ile tanımak mümkündü. Biz geçtikçe bize lâf atıyorlar, iğneli sözler sarfediyorlar, garip garip bakıyorlar, adamlarımıza sorular yöneltiyorlardı. Her tarafta gürültü ve büyük bir canlılık vardı. Her yerde raslanan divâneler garip külâhları ile dükkânların köşelerini tutmuşlar, sanki borçluymuşuz gibi küstahça sadaka dileniyorlardı; zaten mevcut şamataya bir de onların bağırışları katılıyordu.

Evimize dönmek üzere çarşıdan çıkarken iki yaşlı Türkmen'e rasladık. Birincisi bir çift eşiği güderken, diğeri kuyruklarından bağlanmış beş altı atı götürüyordu. Sokak dar, kalabalık fazla olduğundan ilerlemenin veya geri gitmenin imkânı yoktu. Önümüzden giden Beğ'in adamı, yolu açmak amacıyla «Şeytan» diye bağırarak ilk Türkmen'in atına bir kamçı vurdu. Yaşlı Türkmen kendisine hakaret edene doğru başını öyle şiddetle kaldırdı ki, akçıl ve sık sakalının bile yumuşatamadığı yüz ifadesinde binbir tehdit taşıdığı hemen anlaşılıyordu. En çaresiz durumda olduklarını anlayan iki ihtiyar bize yol verdiler. Her ikisinin de omuzlarına asılı tüfekleri vardı.

Bu Türkmenler Kerki civarlarından geliyorlardı.

Kervanımızdaki Afganlar ile Türkmenler pazara yayılarak yol için gerekli malzemeyi temin etmeye koyuldular. Karşı'den Amu-Derya kıyısındaki Kilif'e kadar sadece bozkır ve çöl vardı; hareket de ertesi gün olarak tesbit edilmişti; alış-verişlerini bir an önce bitirmek istiyorlardı. İçlerinden bazıları bizi tanıdılar ve selâm verdiler.

VI.

KARŞI'DEN AMU-DERYA'YA

«Buhara usûlü iyi niyet — ilkbaharda bozkırın uyanışı — Tasarruf yapan Türkmen — Kuyular — Seraplar — Bir tatar aşçı — Badakşan'lı bir ozan tarafından anlatılan Seyid Ahmed Han'ın hikâyesi — Kilif — Amu Derya — Hoca Saib — Kâfirler — Afganlar — Sal — Kazaklar — Afganların önderleri — İngiliz hakkında — Sahte ormanlar.»

20 mart günü halkın akın akın geldiği kalabalık ortasında şehri terk ediyorduk. Kısa boylu, şişman Rahmedullah önümüzde giderek bizi şehrin çıkışına kadar uğurladı.

Yolumuzun üzerinde rasladığımız ilk şehir Şehri - Kent idi; Kaşga - Derya'dan gelen arıkların üzerinde kurulmuştu. Eskiden bir kale ile savunulan büyük bir şehirmiş; şimdi az sayıda nüfusu ile mütevazî bir kasabadan başka bir şey değil.

Asya'da her adımda kendi kendisinin gölgesi olan bir çok eski şehire raslamak mümkündü. Bu ülke şimdi düşmüş pek çok büyüklükleri saklıyor ve unutkan tarih onlardan ancak bir kelime ile bahsediyordu.

Şehri Kent'ten sonra ancak kırk evlik bir köy olan Şirvi'den geçtik: Şah-ı Şirvi adını taşıyan bir der-

višten ismini almıştı. Burada özellikle bol miktarda buğday, arpa ve üzüm yetiştiriliyordu.

Bundan on dakika sonra da Kara Tepe adlı büyük köy vardı. Evleri, meyve ağaçları ekili geniş bahçelerle çevriliydi. Davna arıkı Kara Tepe'den geçiyordu.

Köy halkından birine ev adedini sordum: Altmış, dedi.

Biz az ilerde de aynı soruyu sordum.

Cevap : Dokuz yüz.

Yoluma devam ederken sorumu da tekrarladım.

Bana verilen sayılar kırk ile bin arasında değişiyordu. Halbuki, benim kanaatime göre, bu köyde dört yüz kadar hane vardı. İçlerinden hiç biri bana gerekli bilgiyi veremeyecek durumda olduğunu itirafa yanaşmamıştı.

Gerçek olup olmadığı endişesi taşımadan tesadüfen verilen bu cevaplar özellikle Buharalıyı, genellikle de Asyalıyı temsil ediyordu. Onlara bir şey sorduğunuzda hemen çıkarının söz konusu olduğunu sanıyor ve uzun süre düşünmeden daha sonra karşısındaki saçmalığını ispat ettiğinde beraberce güldüğü bir yalan uyduruyordu. Asya'da seyahat etmeyi bütün kalbi ile benimseyen kimse için bu düşünce tarzı zorlukların en hafifi değildir. Gerçeği bir çok soruya ve çeşitli gözlemlere dayanarak aramak gerekir.

Kara Tepe ile vaha son buldu. Amu-Derya'ya kadar artık su kanalı görmeyecektik. Sağda bir köy daha, bir miktar ekili tarla ve sonra bozkır. Üzerinde bulunduğumuz Kervan yolu belirgin bir şekilde güneye doğru gidiyordu. Güney-doğu rüzgârı kuvvetle esiyor, kaldırdığı toz havada girdaplar yaparak gözümüze doluyordu. Solumuzda Yargaklı dağlarının karlı zirveleri görünüyordu. Yiğitimiz Abdulzair'e göre, karşı pazarında düşük fiyata satılan kristalize tuz bol miktarda o dağlardan çıkarılıyordu.

Karşı'den yaklaşık otuz kilometre ötede Yusuf kuyularında konakladık. Bu, süzme işleminden vaz geçirecek oranda yük hayvanı tezeği karışmış, durgun ve çamurlu bir su birikintisiydi. Süzgeçler kısa zamanda tıkanıyorlar ve işlemez hâle geliyorlardı. Su içindeki pisliklerin kovaların dibine çökmesini beklemeye gelince, korkunç bir susuzlukla kavru lan kimse için böyle bir iş büyük bir cesaret ister. Su sarımtırak ve tuzluydu; bundan yapılan çay ise sütlü kahve rengine bürünmüştü.

Yusuf kuyuları veya daha doğrusu su birikintisi üzerinde bir kubbe vardı. Fırtınalar, yersarsıntıları kubbeyi sarsmıştı; karakteristik ihmalkârlıkları ile bölge halkı onu onarmaktan kaçınmışlardı; şimdi sadece kalıntılarına raslanıyordu. Zengin bir mümin bir temizleme tesisi ile bir kubbe yaptırmaya kadar yolcular çamurlarla pislenmiş suyu içmekte devam edeceklerdir.

Kampımız rüzgârdan küçük bir tepe sayesinde korunuyordu. Bugünkü yolumuz kısa sürmüştü, çünkü Müslümanların bayramı vardı. Akşamleyin yeni başlayan 1299 (Hicrî) yılını kutlayacaklardı. Ateşler gece uzun müddet yanık kaldı. Bizim müzisyen bir topluluktan ötekine durmadan gidip geliyor, rebâb çalıyordu. Geç vakitlere kadar âletin sesini duyduk. Çaldığı havalara rağmen uyuyamadık, hava nefes alınamayacak kadar ağır, atmosfer elektrik yüklüydü. Gecenin karanlığında, bağlarından kurtulmuş, aralarında döğüşen atların kişnemeleri duyuluyordu. Onlar da sıcaklığın sınır bozucu etkisi altında kalmışlardı.

İzlediğimiz yol Yusuf yakınında doğuda Gazar'a doğru ikiye ayrılıyor, ilerde yabanî ördeklerin kalkıp indiği bir su birikintisi görünüyordu. Konakladıkları Yusuf kuyularına doğru hızla kanat çırparak uçuyorlardı. Bunlar bu yörenin ev sahipleridir; su arayanlar için

mükemmel bir rehber olurlar; bunları izleyerek mutlaka bir göle veya su birikintisine varmak mümkündür.

Güneye doğru ilerlerken ilkbaharın yaklaşmakta olduğunu farkediyorduk.

Bozkır kavurucu kış güneşi altında uyanıyordu. Yeryüzündeki yuvalarında başları kabuklarının içinde kışı geçiren kaplumbağalar güneşin ilk ışınları ile yeniden doğmuş gibi oynuyorlardı. Rüzgârın kabuklarını örttüğü toprak ve kum tabakasını kaldırmışlardı; oada ilerlerken, güç kazandıklarını ve çoktan aşk oyunlarına daldıklarını müşahade ediyorduk. Karıncalar çalışıyorlardı; yarınlardan daima endişe duyduklarından ambarlarını doldurmakta acele ediyorlardı. Tarla kuşu neşe içinde şarkısını söylüyor, sonra yukarılardan yere doğru çılgın bir hızla iniyordu. Çimenler nazik bir şekilde topraktan uçlarını gösteriyorlar, henüz narin olduklarından rüzgârın ufak bir esintisinde sallanıyorlardı. Kara ve bodur kılıfkanatlılar uçuşuyorlar; kulaklarımızın dibinden keyifle vızıldayarak geçiyorlar, kervanın ovanın toprağını altüst ettiğini anlıyorlardı. Bunlar çölün süprüntücüsüdürler. Ambarlarının girişinde durarak, uzaktaki gürültüleri dinliyorlar ve develerin ağır ve ahenkli adımlarını veya atların tırıs-larını duyunca hemen uçuşa geçiyorlardı. Özel enkaz yağmacısı olan bu böcekler, hayvan pisliklerinin deşmesini gözlüyorlar ve hemen üzerine konuyorlardı. Ön bacaklarına dayanarak, başları toprağa yakın, kılıfkanatlı, arka ayakları ile kendisinden dört defa büyük bir yemi iter. Bunu yuvasının yakınına kadar yuvarlar, tırmanıp bir ucundan yakalayan dişisinin yardımıyla deliği ağzına getirir, sonra dişinin itmesine yardımcı olmak için kendisini aşağı bırakır. Develerin bıraktığı ziyafete konmak için diğer rakipler geç kalmışlardı, dövüşçülerin saf dışı kalmasına kadar şiddetli bir kavgaya başladı. Biri yiyecekleri ile kaçmaya çalışırken, di-

ğeri saldırganları püskürtmeye çalışıyor, bazen bir başka hırsız çift geliyor, o zaman karşılıklı vuruşmalar cereyan ediyordu.

Diğer taraftan yer seviyesinde havayı yarararak uçan kırlangıçlar, ilk böcekleri avlıyorlardı. Başlarımızın üzerinde küçük martılar geçiyor, kuvvetli kanatları çabuk darbelerle havayı dövüyor, ısıklık gibi ses çıkarıyordu; yolun uzunluğunun farkında olan yolcular gibi, gün batmadan kuytu yerlere varmak için süratli bir uçuşla gidiyorlardı.

Göz açıp kapayıncaya kadar uzaklaşmışlardı bile: Sürüleri göğün derinliğinde kaybolmaya yüz tutmuş kara bir noktadan başka bir şey değildi.

Leylek sürüleri güney-batıdan geliyordu. uzun ve dik bacakları, gerili boyunları, öne doğru uzamış gagaları, yelken gibi açılmış büyük kanatları, ile mavi gökte düzgün sıralar hâlinde süzülüyorlardı; uzaklaşırken, görünmez bir kuvvet tarafından itilen ipek parçaları uçuşuyor sanırdınız. Ve işte bozkırda güzel günlerin getirdiği diğer göçebeler: eğik bacakları ile salına salına develerinin başında yürüyen Türkmenler. Omuzlarında tüfekleri, başlarında iri börtükleri vardı. Bu sağlam insanları selâmlıyoruz.

- Allah yolunu açık etsin!
- Allah yolunu açık etsin!
- Nereden geliyorsun?
- Maymana yakınlarındaki Şubrukhan'dan.
- Hangi aşirettensin?
- Kara Türkmen.
- Nereye gidiyorsun?
- Karşı'ye.
- Ne satacaksın?
- Torba ve halılar.
- Onları kaç satacaksın?
- Mümkün olduğu kadar pahalıya.

— Ne satın alacaksın?

— Ne ucuzsa onu.

Geçerken bu Kara - Türkmenler bize bir ticarî iktisat dersi vermişlerdir; birkaç kelimedede bize zengin olma sanatını özetlemişlerdi: pahaliya satmak, ucuza satın almak. Karşı'de satacakları torba ve halıların kış boyunca karıları tarafından yapıldığını ilâve edersem Türkmenlerden bazılarının gayet rahat bir hayat sürdüğünü kabul edersiniz.

Atla Yusuf - Sardaran'a dört saat mesafede kum yarımadaıarı bozkırı batıdan doğuya kesmeye başlıyorlar; yolun solunda tepeler kuzey-doğudan güney-batıya doğru uzanıyordu.

Bir saat sonra kapatılmış kuyulara raslanıyordu. Bunlar derin olup, görünüşe göre bütün bir yıl su verecek durumdaydı. Bunları aşırı sıcaklarda, buharlaşmanın, rüzgârın ve sızmaların yok ettiğı gölcükler ve su birikintileri kuruduktan sonra kullanıyorlardı. Mayıs ayından itibaren bu yörelerde göçebe hayatı süren Özbekler kuyuların civarına yerleşiyorlar, onları açıyorlar ve temizliyorlardı. Sonra, su ihtiyacını tamamlamak ve develerin susuzluğunu gidermek için duraklayan kervancılara kuyu muhafızları su dağıtıyorlar, tulumları dolduruyorlardı. Bunlara bir miktar para veya çöl adamlarının çok ihtiyaç duydukları bir avuç kuru meyve veriliyordu. Bu kuyulara «Kırkıcak» deniliyordu.

Adlarını bulundukları yöreden almışlardı. Her ilkbaharda yağmurlar, otları fişkirtince Özbekler hayvanlarını kış orucundan çıkartmak için getiriyorlar ve mayıs başından itibaren dağlara yaklaşıyorlardı.

Kenarları tuz ile kaplanmış ince derelerden kolların indiğı çoraklaşmış tepelerin arasında yol kıvrıla kıvrıla uzanıyordu. Su, toprağın tabiî eğimine göre kuzey-doğudan güney-batıya doğru akıyordu. Şur-su (yani tuzlu su) adındaki bir dere, aşırı tuzluluğı ile adına

lâyıktı; o kadar zayıftı ki, zorlukla akabiliyordu; sürüne sürüne akıyor, bir su birikintisi ile son buluyor, kumlar da biriken bu suları yavaş yavaş yutuyordu.

Uzun bir yolculuktan sonra Kut-Kuduk tuzlu su kuyularına birkaç kilometre ötede karargâh kurduk. Çay ve yemek pişirmek için tulumlardaki suya başvurmak zorundaydık.

Ertesi gün dağlara yaklaşmıştık. Manzara daha az düzgün olmakla birlikte sıkıntılı hâlden kaybetmemişti: bunlar kum tepeleri, tuzlu su dereleri, tuzlu kuyular, şimdi kurumuş eski gölcüklerden kalan tuz birikintilerinden başka bir şey değildi.

Akşama doğru yolun sağında on kadar kuyu gördük; yanlarındaki konik damlı kare evlerde bir zamanlar kuyuların muhafızları kalıyormuş. Şimdi bunlarda kimse oturmuyordu. Pişmiş tuğladan inşa edilmiş olup, hem ışığın girmesi, hem de dumanın çıkması için damda açılmış bir deliği vardı. Duvarlarda açılmış küçük pencerelerden muhafızlar rahatlıkla kervanların gelişini gözlüyebilirlerdi.

Bu yöredeki göçebe Özbekler ölülerini bu kuyuların yanına gömüyorlardı. Yolun tırmanarak çıktığı bir yükseklikten ansızın bu mezarlığı görürseniz bir şehrin harabelerine rasladığınızı sanırsınız. Çok sayıda olan kurganlar geniş bir alana yayılmış ve mezarların üzerine taş koyma geleneğine sahip Özbeklerin çevre tepelerden getirdikleri taşlar, çölde olma ihtimali yüksek bir görüş hatâsından dolayı duvar harabeleri ve bina yıkıntılarına benziyordu.

İspan-tonda'da konakladık. At üstünde dere tepe aşıyorduk; tabiatın burada özellikle yivlediği tepeler ardında önümüzde giden atlıların durmadan görünüp, kaybolduklarına tanık oluyorduk. Kervanın çeşitli kafileleri birbirlerinden mesafeli olarak yol aldıklarından, sanki oyun oynar gibi biri tepenin üstüne çıkarken di-

ğeri tepeyi iniyordu. İspan-tonda'ya bir kilometre kala, dik bir eğimden sonra, Amu - Derya'ya doğru bir ova şeklinde düzleşen, çevresi yüz metre kadar yükseklikte çok renkli marn taşlarından tepeleri çevrili bir körfeze iniliyordu. Akşamleyin ırmağın serinliği ile yüklü rüzgâr bizi karşıladı.

Gün batarken tepelerin yamaçları ebekuşağı renklerine bürünüyor, kartallar yuvalarına dönüyor, savaş çılgınlıkları atan kece kuşları ava çıkıyorlar, herşey hayatın canlılığını belirtiyordu; sonra, ufkun derinliğinde Amu-Derya hayâl meyâl kendini gösterdi. Böylece Yusuf - Sardaran'dan beri birbirini izleyen yaylalardan meydana gelmiş muazzam bir merdivenin son basamağına gelmiş bulunuyorduk.

Bir müddet daha yolculuk ettikten sonra ırmağın kıyılarında konaklayabilecektik.

İspan-tonda'ya yaklaşık üç saatlik at yolculuğundan sonra tuzlu ovanın girişinde kuyuların yakınında kare şeklinde bir yapı vardı. Harabe hâlindeydi. Çok sayıda odadan meydana gelmiş iç tertibine bakılırsa Afganistan yolu üzerinde belirli bir amaçla kurulmuş bir kervansaray olması gerekiyordu. Karışık zamanlarda, herhangi bir olayla karşılaşmaktan çekinen kervancılar, hayatlarını ve mallarını korumak amacıyla buraya geliyorlar, burada sürekli olarak kalan Emir'in askerleri de tüccarları yağmacılardan korumak üzere kesin buyruk almış olduklarından, kervancıları himayelerine alıyorlardı. Bu ülkede raslanan bütün eski yapılar gibi bu da ihmal edilmiş, onarılmamıştı. Damın üzerindeki bir sürü kubbe kâh yıkılmış, kâh çökmek üzereydi. Hâlâ burada konaklayan yolcular ancak ortadaki kare şeklinde odada kendilerini tehlikeye atmadan kalıyorlardı; yerde en azından yarım ayak kalınlığında kül birikmiş olduğundan uzun yıllar boyu hep bu odada ateş yaktıkları anlaşılıyordu.

Bir an içinde at kışnemeleri, haykırışlar ile canlanan harabeye attan ilk önce inen Türkmenler girmişlerdi. İçlerinden bazıları fırsattan yararlanarak keçelerini sermeye, ateş yakmaya, çay kunganını kaynatmaya ve nargile içmeye hazırlanıyordu. Kahkahalar kubbelerde yankılanıyordu. Daha sonra herkes at bindi ve eski kervansaray yeniden sessizliğe ve sükûna gömüldü. Biz en son olarak onu terkettik, arabalar şindiden uzaklaşmışlar, atlılar ise gözden kaybolmuşlardı.

Buharalılara, «Bu yapıyı kim yaptırdı?» diye sordum.

— Büyük Emir Abdullah Han! Yol boyunca tesadüfen karşılaşılacak eski bir medrese veya yıkık bir kervansaray hakkında buna benzer bir soru sorulduğunda Karşı'nın güneyindeki bölge insanlarından daima aynı cevabı alırsınız.

Semerkand ve Şehri - Sebz yörelerinde ise bütün eski yapılar Temür'e atfedilir.

Kim yaptırdı? Temür, Abdullah Han!

Kim yaktı? Tengiz Han (Yani Çengiz Han)

İlk iki şahsiyet ne kadar iyi bir hâtıra bırakmışsa, meşhur Tengiz Han da ora yerlilerinin hafızasında o kadar korkunç bir yıkıcı olarak kalmıştı.

Güneş tam başların üstünde kaynıyordu. Bu farından çıkmakta geri kaldıklarından atları durmadan dürtüklemek gerekiyordu. Kum içinde zorlukla ilerleyen arabaları - tekerlekleri boğuk ve keskin sesler çıkarıyordu, sonra çevresinde maiyeti serdarı ve sadık Afganlarının ortasında ciddî Hoca Saib'i geçtik. Türkmenler ovada neşelenmişlerdi. Buna rağmen çevremizde güneşte parıldayan tuzlu bir çöl vardı. Hiç bir yerde bu kadar güçlü serap olaylarına raslamamıştık: gözlerimizin önünde sazlarla dolu göller, berrak sulu birikintiler; arkamızda gelen kervan, atları ve yük hayvan-

ları yarı yarıya su içine batmış bir bataklığı geçer gibiydi; bütün çevrede sanki palmyeye benzeyen ince ve bol yapraklı ağaçlar vardı. Aslında bu lâtif manzara yerine kum, çemen demetleri veya tuz dolu göller vardı.

Tek başına yayan olarak, bir eliyle atının dizgini- ni, diğeriyle muazzam bir şemsiyeyi tutan ve şemsiye- nin altında gökten yağan ateş yağmurundan korunma- ya çalışan, uzun bir kaftan giymiş, ayaklarında, zayıf bacaklarının kaybolduğu çizmeleri ile cılız bir adam ilerliyordu. Bütün şahsiyeti ile sıkıntıyı, yorgunluğu temsil ediyordu; bu, sıkıntının sürüne sürüne ilerleyen gezgin bir hayâlisten başka bir şey değildi. Bu can sı- kıcı yolda neşeli bir renk veren o acınacak adam bir Rusyalı Tatar'dı. Çok büyük maharete sahip, tam pro- fesyonel bir aşçıydı. Emir Abdurrahman Afganistan fü- tûhatına hazırlanırken Semerkand'da geçirdiği uzun günlerde onu tanımıştı. Bu sıksa Tatar'ın bilgisine hay- ran kalmış ve şimdi Kabil'in hâkimi olduğuna göre sanatkâr aşçıyı Ülkesinin başkentine getirtiyor ve bun- dan böyle kraliyet tencerelerini onun yönetimine ter- ketmeyi tasarlıyordu. Beklenildiği gibi Tatarın derman- sızlığı, yolculuk yorgunluğundan olmakla birlikte yol- culuğun sonunda zavallı adam fırınlarına kavuştuğun- da mutlu olacaktı.

Solumuzda bize doğru ağır adımlarla gelen üç de- ve görünüyordu. Sadece birinci deve üzerinde bağdaş kurarak oturmuş bir cüce kadının yüzünde peçe yoktu. Çirkinliği onu karşılaştığımız dekorun dışına çıkarı- yordu. Dört kadın saydık. Sonuncu deve üzerinde es- mer ve yakışıklı bir oğlanla, silâhlı bir adam yerleş- mişti. Arkada yayan olarak gelen uzun boylu, kara sa- kallı bir Afgan kollarında hasta yüzlü zarif bir kız ço- cuğu taşıyordu; bizi görünce kız yüzünü sakladı. Bu adama bir kaç soru sorduk. Küçük kız çöl gemisinin sallanmasına ve yalpalamasına dayanamıyacak kadar

zayıftı. Bu kadınlar ve çocuklar, Abdurrahman Han'ın düşmanı, büyük bir şahsiyet olan Seyid Ahmed Han'a aitti. Buhara'ya sığındıktan sonra Afgan Emiri'nden ailesini istemiş, o da bu isteği kabul etmişti. Galip sürgünden bu lütfü esirgeyecek kadar katı davranmamıştı; herkesden daha fazla Asya'da talihin çarkının ne kadar süratle tersine döndüğünü, bugün zirvede olanın, ertesi gün uçurumun dibine düşebileceğini, sabahleyin adına hutbe okunanın kellesinin akşamleyin sepet içine yuvarlanmasının ender olmadığını biliyordu.

Yolculuğumuzun son kısmı, ilk Türkmen saklılarının gölgesindeki Yakup - Ata'da son buldu.

Kampın ateşleri sönmeye yüz tutarken çağırttığımız Badahşanlı müzisyen sessizce bizim tarafa kaydı ve alçak sesle Seyid Ahmed Han'ın hikâyesini anlattı.

«Şir Ali'nin topraklarına kattığı Badahşan Hanı'nın kızı ile Abdurrahman Han'ın evlendiğini biliyorsunuz. Bu kızın ilâhî bir güzelliği ve olağanüstü bir zekâsı vardı; Abdurrahman onu sevdi ve ondan şimdi kervanımızda olan üç çocuğu dünyaya geldi. Kızıl-Baş Seyid Ahmed Han (1' Badahşan ülkesinin fethinde büyük rol oynadığından Şir Ali mükâfatlandırmak için onu ülkenin Han'ı yapmıştı. Abdurrahman babasının topraklarını kurtarmanın zamanı geldiğine inandığında, kendisini sürgünde yalnız bırakmayan taraftarlarıyla Amu-Derya'yı aştı. Halbuki Belh ülkesinde kalabalık olan Özbekler Abdurrahman Han'ın yumuşak yönetiminden çok memnun kaldıklarından ona büyük bağlılık gösteriyorlardı. Hemen silâha sarılarak peşinden koştu. Vuruşma olmadan Mezar'ı Şerif istilâcılarının eline düştü. Seyid Ahmed'e bir mektup yollanarak Abdurrahman'ın tuğları altına girmesi istendi, ama

(1) Orijinal metinde Türkçe olarak Kızılbaş kelimesi geçmektedir. (Ç.)

o bunu geri çevirerek Mezar-ı Şerîf'i yeniden eline geçirmek için kuvvet toplamaya başladı. Fakat Badahşan halkı ile şeyhleri ondan nefret ettiklerinden, yakalayıp zincire vurdular ve düşmanının eline teslim ettiler. O da onu Mezar-ı Şerîf'in tahtakurulu zindanına attırdı ve sekiz ay orada tuttu. Bu arada Abdurrahman Han Hindu-Kuş'un güneyinde savaşmakla meşgulken mahpusun dostları muhafızları parayla kandırdılar ve Seyid Ahmed'i kurtardılar, o da Buhara Emiri'nin yanına sığındı. Abdurrahman'ın da o Emir'in sarayında bulunduğunu biliyorsunuz; Emir, Seyid Ahmed Han adına kendisine ricada bulunarak rehin olarak tutulan ailesinin yollanmasını istedi, Abdurrahman eski evsahibinin hatırını kırmadı ve Seyid Ahmed'in çocuklarına hürriyetlerini iade etti. Bu olaylar Afgan Elçisi Taşkent yolundayken cereyan ediyordu. Hoca Saib'e Semerkand'da iken haber verilmişti. Yanında bulunan ve göz altında tuttuğu Seyid Ahmed'in ağabeyine hiç bir şey söylememe buyruğunu aldı; daima serdarın yanında at sürmesi istendi ve Türkmenlerin ona göz kulak olması emredildi. Seyid Ahmed'in ailesini taşıyan develer Serdarın birliği ile karşılaştılar; amca, sadık hizmetkârın kollarındaki yeğenini tanıdı; olanları anladı. Sürgüne giden akrabalarının hâli yüreğini parçaladı; başını çevirdi ve gözleri yaşlarla doldu. Bütün gün boyunca ağladı. Üzüntüsü Afganların itimatsızlığını büsbütün arttırdı, ve güçlü bir önder olmasına rağmen şimdi kimse onunla konuşmuyor, Şu anda çadırında Afgan nöbetçilerin muhafazasında bulunuyor. Akşam palavını yemedi, çünkü sınırı geçer geçmez kafasının kesileceğinden endişe ediyor.»

Hikâyesini bitiren müzisyen, Afganlıların dikkatini çekmemek için geldiği gibi sessizce döndü.

Hâlâ Ortaçağ geleneklerinin sürdüğü bu ülkede Badahşanlı müzisyen dostumuz gibi sanatkârlar yolcu-

lara olaylar hakkında en iyi bilgileri verebilirler. Sırtlarında müzik âletleri bütün Müslüman âlemini dolaşan bu ozanlar, meraklıların biriktiği, boşgezenlerin dedi-kodu yapmaya geldiği pazar yerlerinde, evlenme, doğum, ölüm - ölümden sonra eğlenmek gelenektir. münasebetiyle en güçlü şahsiyetlerin sofralarında bulunduklarından ve son derece geniş bir hafızaya sahip olduklarından ağızdan ağıza dolaşan binbir olayı tutarlar. Gevezeliğin basının yerini tuttuğu bir ülkede, ozanları bir vakayinâme gibi karıştırmak, dinlemek gerekir. Buna rağmen bu sanatkârların çok kibirli, çok çabuk etki altında kalan kimseler olduğu ve yakınında bulundukları kimseler hakkında edindikleri kanaatlerin onlardan gördükleri kabul ve aldıkları armağanlarla orantılı olduğunu hiç bir zaman unutmamak gerekir.

Kervanı terkedeceğimiz ve yalnız başımıza gideceğimiz Kilif'e şimdi bulunduğumuz Yakup - Ata'da on, on iki kilometre uzaktaydı.

Güney - doğu yönünde Kilif'e doğru ilerlerken daima kumla karşılaşıyorduk. Yolun ortalarına geldiğimiz de bir tümseğin üzerinde toplanmış otuz kadar Türkmen gördük; hepsinin elinde tahtadan bir kürek vardı. İçlerinden biri topluluktan ayrıldı, küreğinin üzerinde bir parça ekmek ve bir tutam tuzla, selâm vererek bizim birliğin kumandanına yaklaştı; saygı göstermenin bir başka türlü de böyleydi.

Bizi selâmlamak üzere yola çıkmış olan Kilif Beği geldi. Cengâver görünümlü olan bu kişi orta boylu, esmer ve gaga burunlu idi. Kaftanı kırmızı Buhara kadifesinden, kemeri gümüş süslü, eğri kılıcı firuze ve yakut kakmalı, uçları kalkık çizmeleri yeşil deriden, bindiği at çok çevik bir kısraktı. Kilif'in önemi Beği'nin güzel giyimi ile uygun değildi. Amu yakınında bir tepe üzerine tünemiş olan buyruğu altındaki şehir daha ziyade kasaba adına lâyıktır. Şiddetli güney güne-

şı gölgelerin görünüşünü güçlendirmekle birlikte Kilif'e tamamen doğuvarî bir fizyonomi veriyordu; evlerin havası öylesine sefil, onlara hâkim olan ve ırmağın karşı kıyısındaki Afgan kalesine meydan okur gibi duran yer yer çatlamış kalesi öylesine yorgun görünüyordu ki, «İşte yaşamak istediğim yer» şarkısını söyleyebilmek için en ufak bir istek bile uyanmıyordu.

Hisarın eteklerinde, sık söğütlerin gölgesinde kamp kurduk. Karşı kıyıda genç Afgan prenslerini ve ev sahiplerini bekleyen beyaz çadırlar gözüküyordu. Türkmenlerin tüfek atışları top sesi gibi yankılandı. Herkes Amu-Derya'ya kavuşmaktan mutlu görünüyordu: Bütün gün eğlencelerle geçti. Akşamleyin kaval ve dumburak sesleri işitildi. Herkes kendi başına ırmağın nefis suyundan yararlanıyordu.

Kireçli kumtaşından iki tepenin arasına sıkışmış olan Amu-Derya'nın buradaki genişliği dört yüz metre kadardı. Taşdığı muazzam miktardaki kumlar hemen hemen her gün yatağının değişmesine sebep oluyordu. Yağmur mevsimi henüz başlamamış olmakla birlikte ırmağın suları şimdiden saatte dört kilometre hızla akıyordu. Karşı kıyıya geçmek için dipleri düz dört büyük sal kullanılıyordu. Bu sallardan ikisi Buharalılara, diğer ikisi Afganlılara aitti. Bir kıyıdan diğerine geçmek için ödenen ücret, geçecek olan şeyin cinsi ve ağırlığı ile değişiyordu. Her iki Emir'e de iyi gelir sağladığı anlaşıyor. Kilif, Afganistan veya Buhara'dan gelen kervanların yolu üzerinde bulunduğu ve yağışlar sırasında buradan geçişin Patta - Kısar'a göre daha uygun olması iki Emir'in geçiş paralarını önemli ölçüde arttırıyordu.

Her sal, yüzmek zorunda kaldıklarında başlarının su üstünde kalmasını temin etmek bakımından kısa ip ile bağlanmış iki atla çekiliyordu iki adam atları yönetiyor ve bağırışları ile onları tahrik ediyordu. Atlar ır-

mağın içinde dibe bastıklarında yürüyorlar, su derinleşince yüzüyorlardı. Devamlı gidip, gelmeden kaburgaları çıkmış hayvanların işini kolaylaştırmak için sallaların arkasında bulunan dört kürekçi ilkel dümenleri kullanıyorlardı. Kervanı karşı kıyıya geçirmek için iki gün gerekiyordu, yani notlarımızı düzene koymak için yararlı iki günlük dinlenme.

Karşı'de olduğu gibi hekimimiz burada da hastalara baktı. Çok raslanan hastalıklar yine deri hastalıkları ve frengiydi. Hoca Saib de hekimden yardım istedi. Yüz nezlesinden muzdaripti. Onu uzun zaman bizim çadırda muhafaza ettik. Avrupalı gözü ile Hoca Saib'in uygun davranışları vardı. Bakan ve olağanüstü elçi olmasına rağmen ne yazık ki hâlâ burnunu eliyle siliyor; yemek yerken hiç bir zaman çatal kullanmıyordu; bu Batılılara ait tenkidlerimiz dışında, çok nazik, üstün zekâlı, derdini kolaylıkla ve liyakatla anlatabilen bir adam olmaktan geri kalmıyordu. Hindu - Kuş'un güneyinde yer alan esrarlı Kâfiristan ülkesinin insanları hakkında hayâl ürünü terimlerle bize bahseden o olmuştuk. Söylediğine göre Kâfirler melekler kadar güzel, saçları siyah imiş. Yaşadıkları dağlarda, ormanların ağaçları kadar kalabalıklarmış: düşmanlarından birine bir taş attıklarında, o taş düşmanın göğsüne isabet ederse sırtını delip çıkarmış; koştuklarında ise ayaklarının yere değdiği hiç görülmezmiş. Bazen Afganistan'a veya komşu ülkelere gelirler, fakat yabancıların kendi topraklarına gelmesine asla izin vermezlermiş. Kadınları da yine iri yarı, kuvvetli, beyaz tenli ve öylesine güzelmiş ki, her «karış»larına yüz, hattâ bin rupi ödenerek satın alınsalar değermiş.

Hoca Saib dokuz yıldan beri duldu. Çok sevdiği bir karısı varmış; karısı onun için iyi bir dostmuş. Öldüğünde arkasından çok göz yaşı dökmüştü. Başkasının onun yerini dolduramayacağından emin olduğun-

dan, henüz genç olmasına karşılık başka bir kadınla evlenmek istememişti. Yıllar geçmiş, sonunda tek başına ölmüştür.

Fizikî ve manevî enerjiden yoksun Buharalının hürmetkârlığı ve sadeliği Afganlıda bulunmaz. Afganlı, canlı, sinirli erkek görünüşlü, aceleci tavırlı, dik başlı, enerji dolu simalı bir adamdır. Burnu düz, bazen iri. alnı çıkık, elmacık kemikleri az gösterişli, yüzün alt kısmı dardır. Bazen mavi veya elâ olabilen kara gözleri badem gibi olup çok güzeldir; bakışları ise serttir. Genellikle kısa olan boynu dik omuzları içine gömük gibi gözükür. Afganlılar ince, narin yapıdırlar. Kolları, bacakları kocaman değil, ama güçlü ve adalelidir. Ayakları büyük ve fazla geniş değil, el parmakları çok uzundur. Afganlının bütünü direnmeyi olduğu kadar huzur ve sükûnu da işaret eder.

Kudrete hayran olmak için doğulan, efendi önünde secdeye kapanmanın ayıp sayılmadığı bu ülkede hayret edilecek bir noktâ Afganlıların Emirlerinden kayıtsızlıkla bahsetmeleridir. Yüksek sesle onu tenkid etmekten çekinmezler. Hiç çekinmeden belirli bir durumda yanlış hareket ettiğini, bir başka durumda daha iyi davranabileceğini söylemektedirler. Önderlerinden sanki kendileri ile eş durumda olan birisi gibi bahsetmektedirler. Emirleri önünde kişisel bağımsızlıkları ve gururlu davranışlarını görünce Aragonlıların krallarına «aksi takdirde hayır» demeleri aklımıza geldi. Şu fıkrâ özellikle karakteristiktir.

Afgan ülkesindeki töreye göre biri Emiri görürse onu selâmlar, o da hemen selâmı iade ederdi. Bir gün Emir dolaşırken kafası çok meşgul olduğundan kendisine selâm veren yolcuyu farketmemiş ve selâmını iade etmemişti. Afganlı Emir in yanında durmuş ve nihayet Emir onun farkına varmıştı.

— Benden ne istiyorsun?

— Sana Selâmünaleyküm dedim, sen cevap vermedin.

— Vealeykümselâm, diye Emir cevap vermiş ve yoluna devam etmişti.

Diğeri de hayatından memnun uzaklaşmıştı.

Bu insanlar ülkelerinden gururla bahsederler; Asya'da ilk defa olarak orada vatan sevgisi, Millî gurur gördük. Amu-Derya'nın öteki kıyısındaki komşularına gelince, kimin kendilerini yönettiklerine bakmaksızın bütün istilâcılara boyun eğiyorlar, Afganlılar ise bağımsızlıklarını korumak için devamlı bir gayret içinde bulunuyorlardı. Kişisel değerlerinin şuuru varmış olduklarından diğer Asyalılardan kendilerini üstün görüyorlar, kudretlerini ve ihtiraslarını anladıkları İngilizlerle Ruslardan çekiniyorlardı.

Bu yüzden Avrupalılara karşı duyulan nefrete ve ülkelerine gezginleri sokmaktan hoşlanmamalarına hayret etmemek gerekir. Onlar için bir gezgin daima bir düşmandır; onu, araziyi inceleyip, askerlere yol göstermeye hazırlanan bir Rus veya İngiliz olarak görmektedirler.

Kilif'teki ilk gün boyunca Türkmenler ile Afganlılar karşı kıyıya geçtiler.

İkinci gün sıra Kazaklara, yiğitlere, ve onların atlarına geldi. Hayvanların yüklenmesi çok zahmetli oldu: bazı atlar sahiplerinin bir işareti üzerine sala hemen geçiyorlarsa da, daha genç ve bu hareketlere alışmamış olan diğer hayvanlar başarısız denemeler yaptıktan sonra karayı bir türlü terk etmek istemiyorlardı. Sahipleri istedikleri gibi davranması için bu atları sesle, hareketle ve sağrılarına vurdukları kamçı darbeleri ile harekete geçirmek istiyorlar; iki adam dizginlerden çekerken, diğer ikisi arkadan itiyordu. Bir at bütün nasihatlarla sağır kalıyor, vurulan darbeleri hissetmiyor, hareketsiz kalıyordu. Ön ayaklarından birine sağlan

bir ip bağlandı, çekildi, işte o ayak sala girdi; diğerleri de arkadan iterek tamamen içeri soktular. Haykırışlar, kırbaç sesleri, bir ata edilen küfürler, bir binicinin beceriksizliğine atılan kahkahalar işitiliyordu; bir yiğit atını kuyruğundan çekerken, gürbüz şen, şakrak bir baş kası, kelimenin tam anlamıyla hayvanını havaya kaldırıyordu. İnsanların sabrı hayvanların inatçılığını kırdı ve yükleme kimsenin kaba hareketleri yapmasına gerek kalmadan tamamlandı. Atlar dizildikten sonra, sıra salı çekecek olan cılız atları koşmaya geldi. Amu-Derya'ya geçmenin hoşluğunu Kazak atlarına nazaran daha iyi anlamış olan bu atlardan biri birden atıldı ve hemcinslerinin ortasına düştü, ama onları kızdırınca çiftelerini yemekten kaçınamadı. Sıcak olmıyan bu karşılama zavallı hayvanı gerçeğe döndürdü; durumunu kavradı ve hemcinslerinin yanında karşıya geçemeyeceğini gördü. Yeniden karaya döndü ve salın önüne bağlanmasına direnmeden razı oldu. Yarı çıplak iki Türkmen suya girdiler ve Afganistan topraklarına doğru yol alacak olan salı ırmağın dalgalarına doğru ittiler.

Sala binme sıralarını beklerken ırmağın kıyısında bayraklarının çevresinde hareketsiz bekleyen Kazakları görmek gayet hoş oluyordu. Sağlam yapıları, koyu renkli, tozlu elbiseleri, tunçlaşmış yüzleri, atlarının başında dimdik duruşları ve maceraperestlere özgü kayıtsız ifadeleriyle ressamlara ilham verecek bir tablo yaratan Kazakları seyretmek gerçekten güzeldi. Mükemmel bir bozkır adamı, iyi nişancı, sağlam, yorulmaz süvari olan Kazak Asya savaşları için yaratılmış gibiydi. Kimse onun kadar iyi bir ata bakmayı ve binmeyi beceremez; ihtiyaca göre kâh eyerci, çizmecî, terzi veya aşçı olabiliyordu; yorgunluğa rağmen neşesini muhafaza ederek, gerektiğinde iyi bir piyade askeri gibi, dağda olduğu gibi ovada da aklın almayacağı

mesafeleri katedebilir. Kazak Sibirya'yı fethetmiş, Asya'nın geri kalan kısmını da fethedebilir.

Ben bu düşüncelere dalmışken «Uralsi»lerin (1) sonuncusu da Amu'yu aşmıştı; filâmaları çoktan Afgan kıyısında dikilmişti bile.

Buhara topraklarında subaylar, tercüman ve bizden başka kimse kalmamıştı.

İki Afganlı başkanın bizi karşı kıyıya geçmeye dâvet etmek üzere geldikleri bildirildiğinde karşı kıyıda kalanlar olarak hep birlikte çay içiyorduk.

Çadırımıza girerlerken iki ellerini kalplerinin üzerine koyarak bizi ciddî bir tavırla selâmladılar. Dizlerinin altına kadar inen koyu renkli bir kaftan, bileklerde sıkılmış bol bir pantolon ve çorapsız ayaklarına pabuçlar giymişlerdi. İlk olarak söz alanın çok yakışıklı bir çehresi, ince ve düzgün hatları, kara gözleri, zekâ fışkıran bakışları, bütünüyle büyüklük taşıyan tavırları vardı; yönetmeye alışmış bir soydan geldiği belli oluyordu. Bağdaş kurarak oturdu, Çar'ın, Yarım Paşa'nın ve yolcuların sağlıklarını sorduktan sonra Afgan halkının ve Emirinin Ruslara karşı gösterdikleri düşmanlığı tenkid etti; çünkü Ruslar Afganlılara karşı daima iyi davranmışlar ve Abdurrahman'ı bir dost gibi kabul etmişlerdi. Ve madem ki şimdi Ruslar iki oğluna eşlik etmek istemişler, Amu-Derya'yı geçmek ve onları Mezar-ı Şerif'e kadar götürmek lütfünde bulunmuşlar ve istedikleri kadar Afgan topraklarında kalmaktan hoşlanacaklarını söylemişler, ülkenin hâkimleri gibi kendilerini görüyorlar, Afganistan'ı ikinci vatanları olarak kabul ediyorlar demektir...

Buhara Emirini temsil eden mirza dasterkâne ikram etti; fakat Afganlılar sanki Buharalılara olan nefretlerini belli etmek istercesine bir az tatmışlar, sonra

(1) Ural Kazağı.

teşekkür bile etmeden bir kenara bırakmışlardır. Mirza'nın yüzü birden kederlendi. Daha sonra başkanlar ayağa kalktılar, çadırın kapısını açarak önce geçmemiz için bize yol verdiler, önümüze düşerek grubumuzu bizi karşıya geçirecek olan sala getirdiler; malların hiç ıslanmaması için salın üstüne konmuş yüksekliğe karşılıklı olarak oturduk.

Konuşma devam ediyordu. Deminki konuşucu, son olarak İngilizlere tattırılan yenilgileri ima ederek, bize tebessüm ederek Hindistan'ın sahipleri ile verdikleri uzun savaşların açıklamasını yapıyordu:

«Afganistan dağlık bir ülkedir. Zenginleşmek için boşuna çabalayan fakir insanlar olan halkı kendi karını ancak doyurur. Bazen sefaletlerine bir son vermek isterler; fakat Allah'a yalvarmak ve mahzun kaderlerine merhamet dilemekten başka bir şey yapamazlar. Bazen Gök onların sözünü dinler. 1843'lere doğru mahrumiyet içinde yaşamaktan sıkılan babalarımız Allah'a çok yalvarmışlar, kendilerine servet göndermesini dilemişlerdi; ve Tanrı da onlara, güzel silâhlar ve bol yüklerle gelen İngilizleri yollamıştı. Babalarımız dualarının kabul edildiğini anlamışlar, İngilizleri ya öldürmüşler, ya kovalamışlar, beraberinde getirdiklerini de ellerine geçirmişler. Uzun müddet ellerine geçirdikleri ganimet Afganlıların refah içinde yaşamasını sağlamıştı. Fakat zamanla elde bir şey kalmadı. Bu son yıllarda da eskiden olduğu gibi sıkıntı içine düştük. Biz de babalarımızı taklid ettik. Allah'a yalvararak gözlerini bir az üzerimize çevirmesini istedik, yine dualarımız kabul olundu ve İngilizler geldi. Onlara ne yaptığımızı biliyorsunuz.»

— Üzerinize daha başka İngiliz gönderecek mi dersiniz?

— Onu sadece Allah bilir! Belki.

Bu başkan Abdurrahman'ın en ateşli taraftarlarının

dan biriydi ve dostunun cüretli bir darbe ile kazandığı zafere önemli oranda katkıda bulunmuştu. Abdurrahman Amu-Derya'yı aştıktan sonra Yakub Han'ın sadık adamlarından birinin kumandasında iki bin kişilik bir kuvvet üzerine yollanmıştı, fakat bizim konuşmacı sadece beş yüz kişinin başında bu iki bin kişiye baskın yapmış ve hepsini dağıtmıştı. Daha başlangıçta elde edilen bu başarı henüz kararsız olan bir çok Afganlıyı Abdurrahman'ın tarafına geçirmişti.

— Beş yüz kişiyle iki bin kişiye saldırmaya nasıl cesaret ettiniz? Size yollanan yardımcı kuvvetleri niçin beklemediniz?

— Çünkü düşmanlarımız arasında kazanmak azminde olmayan Sartlar, Özbekler, Türkmenler gibi çeşitli kavimlerden askerler vardı; diğer taraftan onları gafil avladığım için kötü bir durumda bulunuyorlardı. Benimkilere gelince, cesaretlerine sonsuz güvenim olan Afganlılardı. Başka kavimlerden askerlerim olsaydı asla böyle bir şeye cesaret edemezdim.

Bu arada Afgan topraklarına varmıştık. Herkes karaya atladı. Beğler bizi ırmağın kıyısında kurulmuş parlak renkli bir çadıra dâvet ettiler.

Genç prensler hizmetkârlar tarafından taşınan tah-tirevanda taşınıyorlardı. Çadırın içine girdiğimizde oturmak içi tahtirevan yere indirildi, çocuklar dışarı çıktılar. Yarı-Avrupalı, yarı-Doğuvari elbiseler giymişlerdi. Aramızda şeref yerlerine oturdular; onları selâmladık, bize ellerini verdiler. Sonra arkası arkasına «Selâmün aleyküm ve aleyküm selâm» sözleri dolaştı.

Yeniden konuşma canlandı, Rusların konuğu olduğu sıralarda Emir'in geçmiş günlerinden bahsedildi; dasterkâne getirildi, çay fincanları dolaştı. Mirza çocukların arkasında duruyordu; yetiştirdiği prenslere karşı ihtimam duyuyordu; bir başka Afganlı da çocuklardan en küçük olanının başını okşayıp duruyordu.

Çocukların yanlarında kılıçları, kemerlerinde tabancaları vardı. Küçük olanı altı, yedi yaşlarındaydı; tercüman Zaman Beğ'in anlattığı masalları büyük bir zevkle dinliyor, onu çok seviyordu. Zaman Beğ ona Farsça kılıç demek olan «Şemşir» kelimesini çok dikkatle telâffuz etmesini kabul ettirmişti, zira ilk hece «şem» den sonra söylenecek olan «şir» hecesi birinin yüzüne karşı söylenirse kılıcın kınından çıkarak o kişinin boğazını kesebileceğini öğretmişti. Çocuk «şem» hecesini söylediğinde Zaman Beğ korkuya düşmüş gibi yapınca kahkaha ile güldü, fakat onu teselli etmeyi de unutmadı: «Hiç endişe etme Zaman Beğ, sen benim dostumsun. Dün seni vurmak korkusundan tabancamı Kilif yönünde ateşlemedim.»

Daha sonra prensler ile beğler kalktılar. Onlara vedâ ettik. Hoca Saib'e iyi yolculuklar diledik, son defa elini sıktık, kara gözlü beğ ile Rus subayları bizi salla kadar götürdüler. Badahşanlı sanatkar da oradaydı, onun için yaptıklarımızdan dolayı şükranlarını belirtiyor, başlarımız üzerine Tanrı'nın lütuflarını çağırıyor ve biz hareket ederken göz yaşı döküyordu. Yerleştikten sonra hareket işareti verildi. Salda ve kıyıda olanlar ellerini sakallarına götürdüler, atlar yüzmeye başladı, yavaş yavaş Buhara topraklarına doğru ilerlemeye koyulduk.

Afganlarla birlikte yolumuza devam etmek ve eski harabeleri ziyaret etmek isterdik. Fakat ülke henüz yatışmamış, yabancıya olan düşmanlık en uç seviyesine erişmişti, Afganlılar da serbestçe dolaşmamıza asla izin vermezlerdi. Bu geziyi ileri bir tarihe attık. Vaad edilen toprağı görerek teselli bulamadık, ufku bizden gizleyen Kilifli kayalıklarını hiçbir zaman aşamadık: halbuki bunların üzerinden güney - doğu yönüne, ilk uygarlığın doğduğu ve atalarımızın tarihlerinin baş-

langıcını yaşadığı Asya'nın o köşesine bir bakış atabilir-
dik.

Çadırımıza döner dönmez, uzun zaman yanıımızda kalan Buharalı Mirza'nın ziyaretiyle şereflendik. Coğ-
rafi bilgisi bir hayli genişti. Frenklere ait bir ülke ol-
duğunu biliyordu. «Ülkeniz çok kalabalık ve çok zen-
ginmiş, orada yaşamak çok rahatmış. Halk güzel ve
çok beyazmış; bir çok makina icad ettiklerinden çok
zekimşler. Çok zengin ve çok kalabalık bir başka ülke
de Çin'dir. Ne askerlerini, ne de halkını saymaya im-
kân vardır. Çin imparatoru dünyanın en güçlü hüküm-
darıdır.

— Ama Frenkler Çinlileri yendiler.

— Doğru; ancak Çinliler yenildiklerinde silâhları
kötüydü; şimdi Frenkler gibi tüfekleri ve topları var,
artık yenilmezler.

Mirza başını sallıyarak:

— Buhara güzel, çok büyük bir ülkedir. Ama Rus-
lar onun topraklarını küçülttüler.

— Bir ülkenin yüz ölçümü ne onun kudretini, ne
de zenginliğini sağlar; daha ziyade halkının zekâsı ve
çalışkanlığı ona değerini verir. Halbuki, Buharalılar
çalışkan, toprakları verimlidir ve onu iyi ekip biçerler.

— Şüphesiz, fakat Ruslar Semerkand'ı işgâl ettik-
ten sonra suyumuz kesilmiştir ve Zerafşan vâdisinde
eskiden olduğu kadar tütün ve pirinç yetiştiremiyoruz.

Zaman gerçekten çok değişmişti!

— Emirin oturduğu şehri ziyaret etmeği arzuluyo-
ruz.

— Buhara'yı görmekle çok iyi edersiniz; Semer-
kand'dan daha güzel bir şehirdir, çok sayıda camisi
vardır; Emirimiz ilmi desteklediğinden medreselerinde
kalabalık bir öğrenci topluluğu bulunur.»

Mirza bize, kıyısında kaplanlara raslanan Denav
yakınlarındaki bir gölden bahsetti. Bir çok hayvanın

kanına girdiklerinden Emir o kaplanların avlanmasını buyurmuştu: üzerine dallar konarak gizlenen çukurlardan ibaret tuzaklar kurulmuştu.

Buharalı yanımızdan gecenin geç vaktinde ayrıldı. Bir müddet dinlenebileceğini umduğu Buhara'ya gitmek üzere şafakta atla hareket edeceği için bize vedâ etti. Bir aydan beri Buhara'dan Semerkand ve Karşı'ye bir çok gezi yaptığından bir hayli yorgun düşmüştü.

Geceleyin, develerin boynuna asılan çingirakların sesleriyle uyandık. Dökme kazan ve tencere yüklü bir kervan Karşı'den gelmişti. Sabah olur olmaz sallar Mezar-ı Şerif'e gidecek olan kervanı karşı kıyıya geçirecekti.

Deveciler Karşı'ye bir taş (1) uzaklıkta Arab - Hane köyündendiler. Beglamış kuyuları civarında rasladıklarımız gibi bunlara da Arap deniyordu; çok zengin oldukları söyleniyordu, tüccarlara kiraladıkları sayısız develeri vardı ve hemen hemen tamamen yük taşıma işiyle ilgileniyorlardı.

Kervandaki adamlarla sohbet ederken Karşı yönünde dört nala giden dört Afgan atlısı gördük.

Bakın neler olmuştu. Afganlar Semerkand'dan sadece Kilif'e kadar yüklerini götürmesi için arabalar ve atlar kiralamışlardı, kendi kıyılarında yüklerini daha ileriye taşıyabilecek araçları bulabileceklerini sanmışlardı. Aldandıklarını görünce Buharalı arabacıları Amu-Derya'yı geçmeye ve kendilerini Mezar-ı Şerif'e kadar götürmeye ikna için her şeyi denemişlerdi. Bir gün önce onlara çok para, elbise, bol yiyecek içecek vaatmişlerdi. Arabacılar da ertesi sabah hazır olacaklarına dair yemin etmişlerdi. Fakat, Afganlıların sözüne en ufak bir güven duymayan ve bir defa ırmağı aştıktan sonra Afganlıların elinde oyuncak olacaklarını ve göz-

(1) Taş, yaklaşık 8 kilometrelik uzunluk ölçüsü.

lerini kamaştıran parlak vaatler yerine pekâlâ kılıcın sırtıyla dayak yiyebileceklerini anlayan arabacılar geceleyin kampı terketmeyi daha ihtiyatlı bulmuşlardı. Uyandıklarında Afganlılar bir tek arabanın gölgesini bile bulamamışlar, uzaklardan yük develeri getirmek zorunda kaldıklarından yolculuklarının epey gecikeceğini anlamışlardı; işte bu yüzden arabacıların arkasından bu atlıları yollamışlar, onlara çeşitli armağanlar vererek geri dönmelerini temin etmek istemişlerdi.

İki saat sonra atlılar hiç bir şey elde edemeden geri döndüler.

Bize Kilif'in doğusunda bulunan bir ormandan bahsetmişlerdi. Beraberimizdeki Rus subaylarından biri yerlilerden biri tarafından ormanın varlığını kesinlikle işitmişti. Bir Kilifli Kilif - Şirabâd yolu üzerinde üç taş uzunluğunda fevkalâde güzel bir orman olduğunu ısrarla belirtti.

— Hatta evimin kapısı o ormanın ağacından yapılmıştır, diye ilâve etti.

— Oraya araba ile gittin mi?

— Hayır, yol sadece atla gidilebilecek kadar düzgündür.

Bu kadar bilgilerle gerçeği yakaladığımızı sanmıştık; bu adamın yalan söylediğini veya hiç bir şeyden anlamadığını farkettilik. Nitekim, Orta Asya'da bizim anladığımız anlamda orman kelimesinin karşılığı olmaması mümkündür. Bizim kelimenin karşılığı, bu ülkede sürekli ağaç kesiminden sonra değerini tamamen kaybetmişti. Nesne yok olmuş, sadece kelime kalmış ve bir vahanın kenarında toplanmış iki, üç yüz ağaçlık bir topluluğa izafî olarak bu ad verilmişti. Yüz kilometre gittikleri hâlde bir tek söğüt bile göremeyen bu ülke insanları için o gerçek bir orman sayılabilir!

VII

KILIF'TEN ŞİRABAD'A

«Eski Amu-Derya'nın görünüşü — Kara Moğol Türkmenler — 1878 kışı — Kara Moğolların sefaleti — Tavşan avı, fitilli tüfekle av — Bir garip kuş — Saz — Yağmacılar — Ormanda av hayvanları — Röportaj — Başarıya duyulan hayranlık — Kaplanlardan bahsediliyor — Çeşitli su yolculuğu usulleri, sal, tutum — Gömülü insanlar — Amu Derya'dan Şirabâd'a — Hekimin kanunsuz çalışması — ».

Amu - Derya üzerinde yer alan Çuşka-Guzar'a doğru hareket ettik. Yol ırmağın hemen yanı başında uzanmıyordu; tuzlu bir vâdi ve çevre dağların kayalarının ufalanmasıyla kumunu alan bir çöl arasından kuzey - doğuya doğru gidiyordu.. İki saat boyunca atla gidince doğuya doğru dönülüyordu; bir uçurumun kenarı boyunca çıkan sarp bir dağ yolu, uzakta akan Amu -Derya'nın kıyısına inen bir boğaza kadar yükseliyordu. Atların nal sesleri önümüzde kaçışan keklikleri ürkütüyordu; tüfekle bir el ateş iki beyaz kartalın ilgisini çekti; sivri bir tepenin üzerinde geniş kanatlarını açarak bir müddet süzöldüler, baktılar, sonra haşmetli bir edâ ile uzaklaştılar.

Boğazın alt kısmında, yaklaşık dört kilometre öte-

de, saz örgüsünden yapılmış, kelle şekeri biçiminde yirmi kadar kulübe Kulanaşa kışlağını (1) teşkil ediyordu. İçinde Türkmenler oturuyordu. Sert tüylü iri çoban köpekleri kulübelerin çevresinde dolanıp duruyordu; atlarımızın üzerine saldırdılar ve hayvanların bileklerini ısırmağa başladılar. Köpekleri zorlukla kırbaça dağıttık. Havlamaları nihayet sahiplerinin dikkatini çekti, sert sesle hayvanlarını çağırdılar.

Kulanaşa'dan çıkarken içinde kimse olmıyan bir kaç saklı gördük, sonra yol Amu-Derya'ya yaklaştı. Taşkın zamanı ırmağın sularını alan arıklar da gözüktü. Şimdi hepsi kupkuruydu. Sazlar, kamışlar ırmak boyunu bir orman gibi kaplamışlardı. Bu orman kekliklerin, tavşanların, yaban domuzlarının tercih ettikleri bir gizlenme yeri olup, kaplanlar serinlemek için yine oraya gelirler. Türkmenlerin tarıma elverişli bir hâle sokmak istedikleri yerlerde sazlar yanmıştı. İşte böyle aydınlıklardan biri sayesinde Amu-Derya'ya bir bakış fırlatabildik.

Güneş alçalmış, ufuk kızarmıştı; ırmağın ortasında çıkmış ve karaya bağlanmış adacıklar üzerinde telli turnaları ve leylekleri sıralar hâlinde dizilmiş olarak görüyoruz; küçük koylarda akıntıdan uzakta yaban ördekleri toplanmışlar ve kendilerini dalgaların çırpınmasında sallanmaya bırakmışlardı. Amu-Derya'ya gelince, bu deniz kadar geniş ırmak keyfince akıyor, kâh sağa, kâh sola dönüyor, bir kıyıya verdiklerini öteki kıyıdan alıyordu. Şurada kıyıyı dolduruyor, ötede oyuyordu. Yüzeyinde sessiz, yalnızlığın sükûnetini bozmadan ovaların arasından akıp gidiyordu. Taşıdığı muazzam su kütlelerini batıya aktarıyordu. İşte kavimlere yol gösteren ilk yüzyıllardaki göçmenlere Batı'nın yolunu açan yaşlı Oxus buydu.

(1) Orijinal metinde aynen Türkçe yazılmıştır. (Ç.)

Arkamızda Baysun dağlarının son kolları iniyordu; güneş ıssız yamaçları renklendiriyor, kayaların düz yüzlerini parlatıyor ve karlı zirveleri bir hacının sarığını dan daha beyaz gösteriyordu.

Önümüzde güneyde, boz renkli çöl büyük bir hat çiziyordu.

Bunca büyüklüğün altında ezilmiş, bakışlarımız şaşkın, bu güçlü tabiatın içinde düşünebilen bir molekül olmaktan mutlu hareketsiz kaldık. Arada sırada, ırmağın sürekli vuruşları karşısında artık direnemiyen bir parça kıyıdan kopup, boşuk bir sesle düşüyordu. Ansızın gagasını şaklatan ve kanatlarını çırpın neşeli bir leylek bizi daldığımız rüyâdan uyandırdı ve konaklamadan önce önümüzde daha bir taşlık (8 km.) yolculuk olduğunu hatırlattı.

Küçük kervanımıza erişeceğimiz zaman güneş batmıştı. Bir çeyrek saat içinde, gece geldi, karanlık bastı. Rehber başa geçti ve uzun zaman kızılderili yürüyüşünde onu izledik. Solda bir ışık görüldü, köpekler havlıyor, üç yüz metre ötede konuşmalar oluyordu, dizginlerimizi çekerek o yöne döndük. Obadaki av köpeklerinin güçlü bacaklarına borçlu olduğumuz bir tavşanın nefis etinden yemeden yatmadığımız bir Türkmen çadırında geceliyecektik.

İzlediğimiz yolun ortasından geçtiği toprak parçası, ırmak ile o yöreye adını veren Kara - Kamar dağ silsilesi arasına sıkışmıştı. Yirmi yıldan beri Orta Asya'nın bu yöresi, çok yoksul hayatları yüzünden tamamen yerleşik olarak yaşayan Türkmenler tarafından işgâl ediliyordu. Bize Kara - Moğol Türkmenler aşiretine mensup olduklarını söylediler. Bu insanlar sürülerini kaybettikleri zaman genellikle göçebeliliği terk ediyorlardı; bir kaç yıldan beri, Buharalıların deyimiyle «Ekmek arayanlar»ın sayısı giderek artıyordu. Eskiden kuraklık veya şiddetli soğuk sürülerini yok ederse, a-

macı yağma olan seferler tertip ediyorlar ve yurtlarına kendilerine pek pahalıya mal olmamış koyun ve inekler ile dönüyorlardı. Bazen koyun ararken bir kervana raslıyorlar, hemen kuşatmakta tereddüt göstermiyorlar, fazla cesaretli olanları kılıçtan geçiriyorlar, diğerlerini atlarının arkasına bağlıyorlar ve yeteri kadar esire sahip olunca bunları Buhara ve Hive köle pazarlarında satıyorlardı. Şimdi Ruslar Semerkand'a, Amu-Derya'nın ağzında hâkim durumda olduklarından yağma gitgide daha zorlaşmaktadır.

Elde kılıç sağlanan geçim yerine şimdi sadece topraktan medet ummak gerekiyordu. Türkmen artık çölde kuyuların yakınında av aramaktan vazgeçiyordu. Zaman değişmişti, üzengileri üzerinde dikilerek ufukta gözükecek olan kervanı gözliyen Türkmen şimdi amaç'ı (1) üzerine eğiliyor ve zorlukla toprağı işliyor.

Bir kara Moğol bize, «On yıl kadar önce Amu-Derya'yı iyi tanıyan bir çok arkadaşımız Kara Moğollar'dan bir topluluğu Kara - Kamar yakınlarında yerleşmeye ikna etti. Cesaretle işe koyulduk, toprağı tarıma elverişli bir duruma getirdik, Emir'in bize verdiği buğdayı ektik ve eskiden sazlardan başka bir şey yetişmeyen topraktan ürün aldık. Toprak o kadar verimli değil, fakat Amu-Derya'nın belirli zamanlarındaki taşkınları sayesinde fazla zahmet vermeden, kolaylıkla sulanabiliyor. Kışın sular alçalınca Amu'nun kıyılarına geliyoruz, toprağı işleyip, ekiyoruz, sonra dağlardaki karlar eriyip ırmak kabarınca tarlalarımızı suluyor, biz de onun önünden çekilerek yüksek yerlere çıkıyoruz.»

«1877 - 1878 yıllarında korkunç kış hüküm sürdü. gü sıralarda Kara Moğollar çof sefil bir hayat içinde yaşıyorlardı. Soğuk ineklerimizi, koyunlarımızı kırmıştı; bir tek buzağı, bir tek kuzu soğuğa dayanamadı. Bir

(1) Sabau. (Ç.)

gün önce akşamleyin iyi görünen biri ertesi sabah çadırında donmuş olarak görünüyordu. Kimse şimdiye kadar böylesine korkunç bir kış geçirildiğini hatırlamıyordu. İki ay süreyle Amu-Derya üzerinde kaplı buzlardan karşı kıyıya rahatça geçilebildi. Bu bizim için büyük bir yıkım oldu, 1879 - 1880 kışı da yine çok şiddetli geçti, ve Kara Moğolların sefaleti daha da arttı.»

Konakladığımız yerde kötü keçeden dört beş yurttan başka bir şey yoktu. Büyük çoğunluk sazlardan örülmüş sığınaklar altında yaşıyordu. İşte bu tür bir sığınanın, —eğer yukarda bir sipoyla ve aşağı kısmında soğuk girmemesi için taşlarla tutturulmuş uçuca iki hasırdan ibaret bir yere sığınak denirse— içinde mevcut eşyalar: çatlak topraktan bir testi, tahtadan iki çanak, kötü bir sandık, bir paket zincir, yerde yatak görevi yapan bir hasır. Haşarattan hiç bahsetmiyelim. İşte bir adam, bir kadın ve iki çocuğun oturduğu «ev» bu hâldeydi. Kadın haricinde hepsi çıplak başlı ve çıplak ayaklıydı. Pamukludan bir gömlek ve aynı kumaştan bir don giymişlerdi. Kadının başında bir örtü, üstünde de elbise yerine kullandığı, topuklarına kadar uzanan bir gömlek vardı. Elbiselerin pisliği anlatılamaz derecede idi. Üç keçinin sağladığı süt ve çalışmalarının ürünleri ile hayatlarını sürdürüyorlardı.

Kara Kamar işçilerinin ne durumda olduklarını mutlaka tahmin edebiliyorsunuz; hiç çalışmayan ve diğerlerinin onlar için ekip, biçtikleri, ürün aldıkları ve bunlara çalışmalarının karşılığında bir ölçek pirinç, bir miktar un, yemek artıkları ve eski elbiseleri verdikleri «zenginler» tarafından yönetilirler.

Bir serdar olan en zengininin üç kötü ineği, bir atı, iki keçisi, üç koyunu, sadece bir kaç yerinden delik bir çadırı vardı. Servetleri, taşınır ve taşınmaz mal-

larıyla üç yüz frankı geçmez. Diğerlerinin nezdinde saygı duyulan bir mevki vardır.

Türkmenler kara ve su avcılığında mahirdirler. Olağanüstü bir maharetle attıkları bir ipe bağlı üç çatal- lı zıpkınla balık avlamayı tercih ederler; sürek avında tazıları, pusu avında da fitilli tüfekleri kullanırlar.

Tazıyla avlanma çok kolaydır. Atlılar sazlık yer- lerde dolaşarak tavşanı ova tarafına doğru kaçmaya zorlarlar, bu arada bir süredir aç bırakılmış tazıları tu- tan yayalar, tavşanı görür görmez köpekleri bırakırlar; atlılar çığlıklar atarak tazıları kovalarlar ve bir kaç da- kika içinde «Eşek kulaklı hayvan» tazının dişlerindedir. Dört nala gelen atlılar hemen tavşanı tazının ağzından alırlar, kafasını keserek, bunu mükâfat olarak taziya verirler.

Fitilli tüfekle av daha büyük itina ister. Avcı, av- lanmak istediği av hayvanının davranışlarını iyi bilmek zorundadır. Tavşanın ve kekliklerin su içmek veya yem- lenmek için nereye geldiğini biliyorsa kamışların ara- sına pusu kurar, kendisini gizleyecek şekilde sazları bağlar, sonra tüfeğini çatalın üzerine yerleştirir; tüfe- ğin ateşleme haznesini barutla doldurduktan sonra ka- vını hazırlar; dışardan farkedilmemesi için üzerine toprak rengi örtüsünü örter, örtünün yırtıklarından dı- şarıya gözleyerek bekler; keklik gelip, her zamanki ye- rini alınca, topraktaki tohumları gagalamaya veya kur- sağını suyla doldurmaya başlar ve o zaman avcı çak- mağını çakar, önce kav görevi yapan kurumuş bitki- leri tutuşturur, sonra barutu patlatacak olan fitile ateş verir ve son derece dikkatle nişan alır, vuracağından emin olunca fitili baruta deydirir ve tüfek patlar. Ba- zen barut patlamasa da, ateş edildiğinde mutlaka vu- rur. Türkmenin hedefini şaşırdığı enderdir.

Kara Kamar'ın tek fitilli tüfeğine sahip olan aşi- retin Nemrud'u silâhı omuzunda asılı ziyaretime geldi.

Bu, geniş yüzlü, küçük çekik gözlü iri yarı gürbüz bir adamdı.

Beni selâmladı.

— Muitik'ini (1) göster bakalım, dedim.

— İşte, bak. Seninkini göstereyim.

Eski ve üzeri altın tellerle işlemeli silâhı inceledim. Ucunda tüfeği yerden kırk santimetre kadar kaldırmaya yarayan bir çatalı bulunan bir metre otuz santim boyunda namludan ve kabaca yontulmuş ıhlamur ağacından dipçikten meydana gelmişti. Namlunun kalınlığı yaklaşık bir santimetre kadardı; dışı altı köşe, içinde dik dört yiv vardı; kalibresi de altı milimetrelikti. Namludan bir demir çubuk vasıtasıyla sokulan kurşun tanesini ancak fırlatacak kadar barut konuyordu. Dipçiğin yanına tutturulmuş bir mil etrafında dönebilen S şeklinde bir demir parçası ucuna pamuktan bir fitil bağlanmıştı; bu parçayı elle barut haznesine sokup çıkarmak mümkündü.

Bu arada Türkmen horozlu silâhımı evirip, çeviriyor ve anlamadığı mekanizması karşısında dilini şaklatıp duruyordu.

Tüfeğin parçalarını söktüm ve ona açıklamalarda bulundum.

— Şu küçük paketi görüyormusun, içinde barut ve kurşun var.

Cevap : Dil şakırdatması ve sallanması.

— Onu buraya yerleştiriyoruz.

Yine dilin şaklaması ve başın sallanması.

— Namluyu kaldırarak kapatıyoruz, horozu kaldırıyoruz ve ateş etmek için şu madeni tetiğe basıyoruz.

Yine dil şaklaması ve başın hareketi.

Açıklamalarımın sonra bir deneme yapıyorum, ateş ettikten sonra süratle tüfeği dolduruyorum.

(1) Tüfek.

— Cakşı beğim, diye nihayet Türkmen cevap verdi ve hemen ilâve etti: Bana biraz barut verebilir misin?

— Bana canlı bir kuş verirsen sana istediğin kadar barut veririm.

— Barut ver, sana bir tane getireyim.

Ona bir kaç atımlık barut verdim, teşekkür ederek yanımdan ayrıldı. İri vücudunu sallayarak uzaklaştı. Arkasından seslendim.

«— Hey, sana bir şey sormayı unuttum. Güzel tüfeğin nereden gelmişti?»

«— Satın almıştım.»

«— Nerede?»

«— Pazarda.»

«— Hangi pazarda? Karşı'de mi?» Gülererek,

«— Bilmiyorum.»

Benim yiğit Abdalzair:

«— Tüfeğin yağma malı olduğunu anlamadın mı?»

Türkmen bir müddet sonra yine tüfeği omuzunda geri geldi; her birinin göğsünde bir kurşun, iki keklük getirmişti. Ayaklarımın dibine attı.

«— Hani canlı kuş?» diye sordum.

«— Burada, kaputumun altında;» diye cevap verdi.

Kumaşın altında hareket eden bir şey seziyorum.

«— Haydi göster bakalım kuşunu.»

Fakat o hiç acele etmiyordu.

«— Bana barut vereceğini söylemiştin;» diyerek yavaşça kaputunu araladı.

«— Tamam, şimdi sen kuşu göster.»

Ve kulaklarından çekerek bir tavşan çıkardı.

«— Kuş dediğin bu mu?»

«— Ha, Ha, bana barut vereceksin, dostum, söz verdin.»

Hep birlikte, kuş yerine bana tavşan getiren Türkmenin kendine olan güveni karşısında kahkahalarımızı tutamadık. Önce Abdalzair'in yaptığı şakaları anlamadı, sonra bizimle beraber gülmeye başladı. Alaylarımızı hiç aldırımıyordu; ona barut verilmiş, amacına erişmişti.

Amu kıyısında dolaşırken küçük bir koy içine gizlenmiş bir kayık gördüm. Bu, Mezar-ı Şerif'e satmak üzere tuz taşıyan Kara Moğollara aitti. Böylece Kilif'e hatta daha aşağılara kadar uzanıyorlardı. Kayığı iple çekerek akıntıya karşı çıkıyorlardı. Billûr hâlindeki bu tuz onlara dağlardan geliyordu. Aynı zamanda kamış da satıyorlardı. Kamışları hemen toprak hizasında kesiyorlar, bir sal teşkil edecek şekilde topladıklarını deste yapıp bağlıyorlardı. Yanlarına bir kaç günlük yiyeceklerini alarak, bu ilkel araçla mallarına alıcı bulabilecekleri yere kadar ırmakta yol alıyorlardı. Yine ilkel bir kürekle önlerine çıkan engelleri uzaklaştırıyorlar, veya bir kum adasına oturlursa kurtulmaya çalışıyordu. Mallarını kaplanacak bir evi veya örülecek hasırlara ihtiyacı olanlara sattıktan sonra, keselerinde bir kaç kuruş veya pazardan satın aldıkları bir kumaş parçasıyla kıyı boyunca yurtlarına dönüyorlardı. Kamış Türkmen için çok değerlidir. Onunla ısınmak için yakacağını, evini yapacak maddeyi ve kurak dönemlerde ot bulamadığı zamanlar, iyi günler gelinceye kadar insanlara ölmiyecek kadar süt veren inek ve keçilerine taze sürgünleri temin etmektedir.

Kara Moğollar, kışın kendilerini yağmalamaya gelen Kara Türkmenlerin akınları ile devamlı tehdit altındadırlar. Bunlar eski soydaşlarını yağmadan muaf tutmazlar. Eski Normanlar gibi, yalnız şu farkla ki, onlardan daha az kalabalık ve ağaç azlığından daha az sayıda kayıklara binerek gelirler. Saldırılarını daima geceleyin yaparlar. Yağmacılar ırmağı dikkatle çıkarlar

ve «çalışacakları» yere gelince, kayıklarını saklarlar ve son ana kadar kendilerini belli etmezler; sonra karanlıktan yararlanarak, köylerin veya çadırların yanına kadar sokulurlar ve koyun, inek, at, kısacası ellerine ne geçerse kaldırırlar. Köpekler havlayarak herkesi uyarırlar, buzağısından ayrılan bir ineğin böğürtüsü yağmacıların yönünü belli eder, yağmalananlar arkalarından koşarlar, yetişirler, büyük bir döğüş çıkar; bazen ölenler ve yaralananlar olur. İki taraftan birinin kazanması hâlinde, ya yağmalananlar kendilerinde çalınan malları geri alırlar, ya da diğerleri ganimetleri ile kayıklarına erişir ve ırmağa açılırlar. Sınır civarında çalıştıklarından, bir gün önce Buhara topraklarında çaldıklarını ertesi gün Afgan kıyısında satarlar veya tersi olur; kendilerine gerekli olan hayvanları veya araç, gereçleri yanlarında alıkoyarlar.

Okuyucu bazı Orta Asya kavimlerinin pek de hoş bir hayatları olmadığını anlamıştır. Buna bağlı olarak kesesinde bol parası olan bir entrikacının veya bir muhterisin böylesine sefalet içinde yaşayan insanlardan nasıl kendisine taraftar toplıyabileceğini de anlayacaktır. Herhangi birini tahtından indirmek ve «Devletin dizginlerini» kendi ellerine almak isteyen birisi için bir ihtilâl, bir darbe tertiplemek en kolay şeydir. Herhangi bir Türkmene bir miktar para, sırtına bir kaput altına bir kat ve eline bir kılıç verdikten sonra her gün piring, arada sırada koyun yiyebileceğini, çay içebileceğini söyledikten sonra onu istendiği kadar savaşa şokmak mümkündür. Nitekim yüzyıllardan beri ihtiraslı beğler ülkenin altını üstüne getirmişlerdir, ve «Barışın huzurunu» bilen insanların sayısı fevkalâde az olduğundan bu durumun daha uzun müddet devam etmesi olağandır. Bizim batılı iktisat şartlarımıza göre, **bir savaş zenginleştirdiğinden çok daha fazla insanı mahvetmektedir.** Halbuki Asyalıların önemli bir kısmı

için bu bir eğlencedir. Ülkenin herhangi bir yerinde çatışma olduğu söylenince, herkes atına atlayarak «temaşa»yı seyretmeye, eğlenmeye koşar. Asıl amaçları karışıklıktan yararlanarak yağma imkânları aramaktır. Ruslar durmadan güneye doğru ilerlediklerinden bunun artık son bulacağını söyleyebiliriz. (1)

31 mart akşamı geçiş için bir salın beklediği Çuşka Guzar Domuz geçidi'ne vardık. Bu mevsimde çok yolcu ve kervan geçiyordu; çalıştırılan altı kayık, Türkistanlı tüccarların kışın Kunduz ve Kulm'a satmak üzere götürmeye alışkın oldukları koyunların nakline ancak yetmekteydi. Bu sıralarda, şimdiden ot bürümüş Baysun dağlarından Semerkand'a gitmek üzere gelmekteydiler. Salın yanına geldiğimizde çobanlar uzun yünlü, boylu ve bol etli koyunları indirmekle meşguldüler. Karşı kıyıda kayıklara binmek için sıra bekleyen diğer sürüler görülüyor ve hayvanların aptallığından sabırsızlanan çobanların haykırışları kulağımıza kadar geliyordu.

Sal âmiri ilk defa Frenkleri görmekten mutlu, bizi çay içmeye dâvet etti. Ona göre çevrede av hayvanları kaynıyordu; tavşanlar, sülünler, keklikler sazlıklarda bol miktarda mevcuttu; kurt ve yaban domuzu da eksik değildi ve gelişimizden üç gün önce bir kaplan görmüştü. Bu vahşi hayvan, sürüleri izliyor ve yol boyunca haracını alıyordu; diğer zamanlarda sık ormanlık yerlerde kalıyor ve tercih ettiği yiyeceği, yaban domuzunu avlıyordu. Abdulzair'in okumuş birisi olarak takdir ettiği ev sahibimiz çok konuşkan birisiydi. Bizi ilgilendiren ve Surkhân civarında bulacağımızı sandığımız harabeler hakkında kendisine sorular sorduk. O harabeleri biliyordu; hikâyesini anlatmaya kalk-

(1) Zaten Türkistanlıların bu şuursuz durumu Rusların istilâsını kolaylaştırmıştır. (Ç.)

tı, ve irticalen ortaya koyduğu konuşmasında olaylar ve tarihler aklın almıyacağı bir şekilde birbirine karıştı. Kısaca, Cengiz-Han'ın bu şehirleri inşa ettirdiğini, Iskender'in ise onları yakıp, yıktığını söylemek istiyordu. Belki de, kendisi güçlünün ve muzafferin hayranı bir Asyakı izlenimini bırakmamak için yıkıcı rolünü bir Batılıya yüklemekle bize hoş görünmek istemişti.

Saldan inen ve Şirabâd yönüne doğru giden bir sürü atlı gördük. Nereden geliyorlardı?

— Azizlerin türbelerinde duâ ettikleri Mezar-ı Şerîf'ten geliyorlar; dedi.

Abdul bunların Buhara Emiri tarafından gönderilen ve Afganlıların Ruslara nasıl davrandığını ve Abdurrahman'ın konuklara karşı cömert olup olmadığını anlamaya çalışan casuslar olduğunu söyledi. Casuslar yavaş yavaş Şirabâd'a geldikçe Beğ olaylardan haberdâr etmek istediği efendisine bir rapor yazıyordu. Rusların içinde bulunduğu kervanın çok yavaş hareket etmesinden, mükemmel eğlenceler tertiplenen Mezar-ı Şerîf'te çok iyi karşılanacağı bilinmekteydi.

Ülkedeki âdete göre yabancıları adım adım izlemek, gözlemek ve Emir'e bütün olayları ve hareketlerini bildirmek gerekiyordu. Biz de aynı gözetimin etkisi altındaydık. Her şey, on dördüncü yüzyılda bu yöreleri gezen Arap gezgini İbni Batutâ'nın Hint kralı hakkında anlattıklarındaki gibi geçmektedir: «Hint kralının devletlerinin her şehrinde, olanları anlatan ve oralara gelen her yabancıyı kendisine bildiren bir istihbaratçısı vardır. Bir yabancı gelirse, önce onun hangi ülkeden geldiği yazılır; adından, belirgin işaretlerinden elbiselerinden, arkadaşlarından, atlarının ve hizmetkârlarının sayısından, nasıl oturup, yemek yediğinden, kısacası nasıl bir varlık olduğu, meşguliyetlerinden ve göze çarpan meziyetleri ile kusurlarından bahsedilirdi. Kral yabancı hakkında her şeyi bilmelidir ki onu huzu-

runa kabul etsin; üstelik hükümdarın ona vereceği lütfular meziyetleriyle orantılı olur.»

Bu, bir kurum hâline gelmiş muhbirlikten başka bir şey değildir ve Doğulular o konuda başarının doruğuna çıkmışlardır.

Emir Abdurrahman'ın hızlı gelişen talihi gibi önemli bir olay bütün konuşmaların konusunu ele geçirmişti. Başka yerlerde olduğundan daha fazla olarak Asya'da, bir gün önce yerilen bir şey ertesi gün utanma duyulmadan övülmektedir. Aslında önemli olan bir insanın varlıklı veya güçlü olmasıdır, yoksa onun bu duruma nasıl ve hangi yollardan geldiği önemli değildir. Eskiden sürgün olan Abdurrahman Han şimdi güçlü bir imparatorluğun hükümdarı olup, karısı ile çocuklarını büyük bir ihtişamla kendisine iade ediyorlardı. Şu hâlde Allah Abdurrahman Han'a uzun ömürler versin!

Abdulzair de genel heyecanı paylaşıyor ve Afganistan yönünde bakarken, kollarını alabildiğine açıyor ve «Ne kadar büyük bir ülkeye sahip!» diyordu.

Sal âmiri de bire bin katarak şöyle diyordu:

«Abdurrahman'ın hazineleri çok zengin; oğullarına eşlik eden Ruslara beş bin altın gönderdi; Mezar-ı Şerîf'te müminler için altın işlemeli ipekliden bin khalat, kırk pud (1) çay, beş yüz pud şeker, kebab için iyi yağlı binlerce koyun, palav için bilmem ne kadar batman pirinç; sekiz gün boyunca herkese ziyafet verilecek. Ne büyük Emir!»

Patronlarının arkasında sözlerini dinleyen kürekçilerin gözleri bu inanılmaz sayılar karşısında hırsla parlamaya başlamıştı. İçlerinden birinin daha önce ziyaret ettiği Mezar-ı Şerîf'e mymkün olsa hemen ha

(1) Bir pud 16 kg; bir batman da yerine göre 1 ilâ 18 pud gelmektedir.

reket edeceklerdi. Onun söylediğın gör, «Sulama için bol su mevcut olduğundan olağanüstü verimlilikte, gayet iyi işlenmiş bahçelerle çevrili bir şehirdi.»

Bizim topluluk bütün bu insanların pek hoşuna gitmişti ama daha ilerde konaklamak zorundaydık; at bindik. Beğе ödemelerin tutarını teslim edecek olan sal âmiri Şirabâd'da ziyaretimize geleceğine söz verdi.

Amu kıyısında plaj gibi uzanan kümrlar arasından geçerken bir adam bize rehberlik ediyordu. Kumun yüzeyi rüzgârın etkisiyle düzgün bir şekilde kırışmış olmasına ve bir halı kadar masum gözükmesine rağmen, üzerinde tesadüfen yürürse içinden çıkılması bir hayli zor olan çok kaygan bir kum çukuruna düşme ihtimali vardır. Yabanî ördekleri yakalamak isterken böyle bir tecrübe başımızdan geçti. Büyük bir talih eseri elimde sadece tüfeğim vardı ve hiç bir şekilde yürümeye çalışmadım; hemen yapılacak olan tek şeyi yaptım: karnımın üzerine yatarak ve bir az da bir yengeç gibi sürünerek, kötü durumdan kendimi kurtardım. At üzerinde olunursa, hayvanı mutlaka yukarı kaldırmak, arka ayakları üzerinde döndürmek ve sağlam bir yer aramak gerekir. Tehlikeyi sezen hayvan, daima büyük bir enerji ile bu harekete katılır. Önünüzde bir rehber varsa, yapılacak tek şey onu izlemektir; zira ancak o bölgeye ait birisi suyun eskiden beri çekildiğı ve kuru kum kabuğunun bir atlıyı taşıyacak kadar sert olduğu yerleri bilebilir. Gözle bir şey farketmenin imkânı yoktur.

Konaklıyacağımız yere varmak için, ırmağın yanındasazlıklar arasında kaybolan dar yollara girdik. Bir müddet bir yolu izledikten sonra sık sık, solda yeni açılmış yola girmek zorunda kalıyorduk. Sağ kıyısını açgözlü dişıyla durmadan kemiren ırmak atların izleriyle açılmış yollara yavaş yavaş tecavüz ediyordu. Bir yarım dairenin olduğu yere bir çıkıntı yaratarak,

veya bir bürnün uzamasını durdurup onu yok ederek kendi kıyısında durmadan değıştirip, yerinden oynattığı bir sürü küçük koy oyuyordu; sanki, bir türlü başarıya ulaşamadan kıyısını düzeltmek istiyordu.

Akşam üstü sivrisineklerden hiç bu kadar rahatsız olmamıştık; bereket versin geceleyin güney-batı rüzgârı şiddetini arttırdı ve rahatsız edici ziyaretçileri uzaklara götürdü. Bu sivrisinekler çok küçüktü, görülmedikleri ve ancak hissedildikleri doğruydü.

Sivrisineklerden artık kurtulmuştuk; şimdi de, fal-solu ve yırtıcı sesleriyle, en az yorgunları bile çileden çıkaracak bir ısrarla uluyan çakallar başladı. Nihayet kendi konserlerinden bıkmış olacaklar ki seslerini kestiler, biz de uyuyabildik. Sal âmirinin kaplanlardan bahsetmesinden mi, yoksa uyumak ihtiyacı duymadıklarından mı nedir, derin bir uykudan sonra bir ara uyan-dığımda bizim adamları hep ateşin başında sohbet ederken gördüm; Büyük Ayı gökte çizdiği dairenin yarısını katetmişti ve onlar hâlâ ateşi söndürmeye niyetli görünmüyorlardı.

Adını taşıdığı İranlı kahramanın cesaretine sahip olmıyan yiğitimiz Rüstem, atların sırtlarını ateşe döndüklerini, hep aynı noktaya baktıklarını ve uyumadıklarını işaret etti; orada dolaşan büyük bir hayvan olmalıydı; acaba Çuşka-Guzar'da sözü edilen kaplan mıydı bu? Aldandığını ve beni taklit etmesini söyledim; bir az sonra koyun postundan paltomun içinde kollarımı kavuşturup uykuya daldım; böylece uluyan yirmi çakala, durmadan sokan sivrisineklere nazaran sessizce dolaşan bir kaplanın çok daha az rahatsız edici olduğunu göstermeye çalışıyordum.

Ertesi gün sabah, gelişimizden haberdâr olan Şirabâd beği tarafından yollanan bir adamın ziyaretini kabul ettik. Oturduğu yerde fazla eğlenme imkânı bulamıyan bu beğ, Batı'dan gelen insanları iyi incelemek

ve hemen efendisine etraflı tasvirini yapacak bir adamını yollamakta acele etmişti. Beğın adamı ile sohbet ederken, efendisine bol bol iltifatlar yağdırmayı ihmal etmedik. Ayağını üzengisine koyarken Amu üzerinden gelen bir gürültü duyduk; iki Türkmen bir ot yığını üzerine bağdaş kurmuş akıntının tesiriyle gidiyorlardı; bize yüksek sesle selâmünaleyküm diye bağırıyorlardı; onlara kıydan cevap verildi. Her zamanki sorular soruldu:

«Nereye gidiyorsunuz?

— Frenklerle Şirabâd'a.

— Ya siz?

— Kerki'ye sazlarımızı satmaya.

— Allah sizi korusun!

— Allah sizi korusun!» Hepsi birden, ırmaktakiler ve karadakiler, sakallarını sıvazladılar.

Biraz sonra Türkmenler bir adanın arkasında kayboldular.

Sonra Türkmenlerden az ilkel olmiyan bir denizci daha gözüktü; kıydan yaklaşık üç yüz metre ilerde ırmağın ortasında yer alan adalardan birine erişmeye çalışıyordu. Kolunun altında aracını taşıyordu: Boyun ve dizlerin büküldüğü yerde sıkıca bağlanmış, kılları dışarı gelecek şekilde çevrilmiş bir keçi postu. İspanya'da fıçı yerine geçen bu tulumlara şarap doldurulur; Kara Kamar'da daha ziyade su veya derin bir ırmak geçileceği vakit hava ile doldurulur.

Yeni gelen dizini yere dayadı, postun sağ ayağını, huğday çuvalının ağzı gibi bütün eliyle kavradı, delik kısmına ağzını dayadı ve kuvvetlice üfledi; nefes alırken parmaklarını sıkarak havanın dışarı kaçmasına engel oluyordu. Bu hareketi bir kaç defa tekrarlaması sonunda keçi postu hava dolarken yuvarlaklaşmaya başladı. Dikkatle o ayağı bağladı, bir eliyle tulumu bastırırken kulağını yaklaştırarak ayaklardan hava kaçıp

kaçmadığını kontrol etti, ve aracından artık emin olunca suya bıraktı. Sol eliyle sarıldığı tulumu gövdesine bastırды, sağ eliyle kendisine yön verirken ayaklarını kuvvetle çırparak ilerlemeye başladı; bazen de postun iki arka ayağını elleriyle tutuyor, dümen ve kürek görevi yapan ayakları ile suyu köpürtüyordu. Bu usûl sayesinde bizim yüzücü ırmağı enlemesine aştı ve kendi kuvveti ile akıntının hızını iyi hesap etmiş olduğundan, bir hayli yukarda suya girmiş olmasına karşılık aşağı yukarı istediğı yere vardı.

Gözümüz önünde yüzen Türkmen çok maharetli bir adamdı. Akıntının ortasında dişlerinin ve boşta olan tek elinin yardımıyla sakince tulumun bazı yerlerini yeniden bağladığını görünce bir hayli soğukkanlı birisi olduğunu anladım.

Gözlerimle izlediğim ve sazlıkta indiğini gördüğüm sülünleri ararken açık havada yerleşmiş bir Türkmen ailesine rasladım. Bir hasır parçası üzerine sırt üstü yatmış baba derin bir uykundaydı; büyük oğul da yatış şekline varıncaya kadar babasını taklit ediyordu; yarı çıplak, cılız bir kadın olan anne ateşi canlandırmak için saz kesiyor ve on beş yaşlarında gözüken küçük oğul, üzerinde sadece basit bir don, başı çıplak, zayıf ve yanmış sırtını eğerek tencerenin önünde diz çökmüş, pirincin pişmesine bakıyordu; kemikleri çıkmış bir inek kötü otları kemiriyor ve kösteklenmiş bir at, dört ayağı havada uzanmış yatıyordu; güneş bütün bu sefaleti aydınlatıyordu.

Bu yoksul insanların bulunduğu yerde toprak ezilmiş görüldüğünden bunların bir kaç günden beri burada oldukları anlaşılıyordu. Yoğrulmuş topraktan daire şeklinde küçük bir duvardan ibaret, tencereyi topraktan yukarı tutmak için yeterince yüksek ve altta yakıt sokacak bir deliğe sahip ocaklarını inşa etmiş olduklarından orada yerleştikleri muhtemeldi. Yerleşik

hayata karar kılan göçebelerin ilk «eşya»sı, yanında başlarını koydukları Ocak'tır. Her gün tencerenin etrafında sohbet edecekler, sığınaklarını kuracaklar ve «Kendi evlerinde» olacaklar.

Kara Kamar'da bitki ve böcek mahsulü zayıftı. Capus'un (1) itina ile ot ve sinek topladığını gören Türkmenler kahkaha ile gülmeye başladılar. Onun hangi amaçla küçük hayvanları bir şişeye koyduğunu anlamıyorlardı; fakat her şeyden eğlenebilen büyük çocuklar olup, bir haylazlık sebebi bulduklarında Capus'u izleyip, ona yardım etmeye başladılar. Ot toplama şişesini gururla getiren Rüstem onlara bu eğlenceyi sunan adamın bir Frenk olduğunu anlatınca, hemen ilk izlenimlerine döndüler, onu esrarlı bir amaç güttüğünü sanarak gülmeyi kestiler.

Çuşka Gazar'dan Şirabâd'a gitmek için önce kuzeyde işlenmemiş bir bozkırdan geçmek gerekiyordu; ırmaktan iki buçuk saat mesafede, Amu'nun suları Pamirleri istilâ edip kıyıda oturanları geri çekilmeye zorladığında bunların sığındıkları Saklı'ların çatlak duvarları ile ekili tarlaları gözükmeye başlıyordu. İki veya üç metre yüksekliğinde topraktan sütunlar ovada serpiştirilmişti; sütunların içine oyulmuş kaba bir merdiven ile bir düzlük ile son bulan tepeye çıkılıyordu. Hasat mevsimi yaklaşırken çocuklar, ihtiyarlar, işi gücü olmıyanlar bu sütunun tepesine yerleşirler; ekinleri gagalamaya gelen kuş sürülerini korkutmak için taş atarlar, bağırırlar, el kol sallarlar ve iki tahtayı birbirine vurarak ses çıkarırlar. Bu kanatlı yağmacıların bu bölgeyi sık sık ziyaret ettikleri anlaşılıyordu, zira onlar için dikilen kulelerin sayısı bir hayli kabarıktı.

Üç saatlik at yolculuğundan sonra iki yüz evli veya saklılı bir köy olan Talaşkan'a varılıyordu. Bura-

(1) Bonvalot'nun yardımcısı. (Ç.)

da Özbekler oturuyordu. İzafî bir rahatlık içinde oturuyor sayılırlardı, çünkü komşuları Türkmenlerin korkunç yoksulluğu yanında bunların hayatları lüks gibi geliyordu. Bir müddet köyün aksakalının evinde kaldık. Atlarımıza saman verdi, bize de kaymaklı süt ile taze ekmek ikrâm etti. Tedavi olmak isteyen bir dostunun gelmesiyle ikinci kahvaltımız son buldu; ilk defa olarak kanunsuz hekimlik yapmak zorunda kalıyorduk, fakat bu sonuncu olmıyacaktı. Kısacası Orta Asya'da hiç bir diplomalı hekime raslamadık, çünkü orada Tıp Fakültesi yoktu. Bizde nasıl baron veya kont olunuyorsa, burada da hekim olunuyordu; tedavi etme sırları, ilâçların listesi, Fransa'da soyluların nesillerini gösteren vesikalar gibi babadan oğula geçiyordu.

Bize tedavi olmaya gelen sıracalı hasta, ot ve böcek toplayan Frenkler olduğumuzdan bizim bilgimizden kesinlikle emindi. Ona bol bol kızarmış koyun eti yemesini, kalın giyinmesini, soğuk almaktan kaçınmasını, böylelikle daha çok yaşayabileceğini öğütledik. Adamcağız bize bütün kalbiyle teşekkür etti ve Tanrı'nın lütfünün bizim üzerimizde olmasını diledi. Abdalzair eline iki parça şeker sıkıştırdı.

Bu köyün ahalisi Türkmenlerin saldırılarına hedef oluyordu; bu yüzden evleri çok yüksek bir duvardan meydana gelmiş bir müstahkem mevki içinde inşa edilmiş olup, köye savunması kolay, küçük bir kapıdan giriliyordu. Yağmacıların Şirabâd'ın surlarına kadar ilerledikleri söyleniyordu.

Talaşkan'dan çıktıktan sonra, yolun tırmandığı tepelerden, batıda dağlar boyunca, yeşil ağaçlar, toprağı verimli yapan sel yataklarında küçük köyler, ve kuzeybatıda, Şirabâd vahasının saçakları olan ve köyleri temsil eden yeşil bölgeler görölüyordu; uzakta Surkhan'a komşu dağların boz renkli kütlesi farkediliyordu.

İlerledikçe tarım faaliyetlerinin arttığını, tarlaları

ile uğraşan, çapa sallayan, topraklarına Şirabâd - Derya'nın sularını aktaracak olan arıkları onaran yerlilere daha sık raslanıyordu.

Bu ırmak Baysun dağlarından doğuyordu; Buhara devletinin bu bölgesinde karların erimesiyle aynı zamana gelen yağmur mevsiminde Amu-Derya'ya erişebiliyordu. Dağlardan inerken çözdüğü tuzlardan dolayı suyu çok tuzlu olup, ancak taşkın zamanında içilebilir hâle gelir. Bu sırada taşıdığı tuz miktarı aynı kalmakta, fakat su miktarı önemli ölçüde artmaktadır.

VIII

ŞİRABÂD

«Şirabâd Beğinin oğlu — Bir küçük şehir evi — Kale Polis Şefi — Yönetim tarzı — Muhasebede soğanın rolü — Şirabâd Beği — Doğan avı — Gezici rakkaslar ve masalcılar — Doğanları ve kartalları av için terbiye etme sanatı — Bir Hac ziyareti — Çekirgeler — Bir at satıcısının hikâyesi — Pazarlık nasıl yapılır?»

Dağın kollarından birine yaslanmış heybetli bir kale uzaktan, Orta Asya'nın diğer şehirlerden farklı olmıyan Şirabâd'a hâkimdi. Guzar'da, Karşı'de olduğu gibi, Emir'in seçtiği Beğ'in oturduğu kale; gün boyunca tüccarların ve işçilerin çalışmaya ve ticaret yapmaya geldikleri pazar vardı; yine bu şehrin etrafında da, bizim Avrupa'da varoş dediğimiz mahallerde duvarlarla çevrili bahçelerin içinde evler toplanmıştı.

Pazar yeri, şüphesiz askerlerin muhafazasında olmak için veya belki de Beğ'in adamları mallardan vergi almak ve tüccarlardan haraç toplamak için geldiklerinde fazla yol katetmesinler diye hemen kalenin yanında kurulmuştu.

Şirabâd'da gözümüze ilk çarpan anıt mağazaların sıralandığı caddenin ucunda yer almıştı; üç metre yük

seklğinde kaba yontulmuş ve toprağa şöyle böyle tutturulmuş, ortasında yatay olarak üçüncü bir tahta olan iki ağaç kütüğünden meydana gelmişti: Bu darağacından başka bir şey değildi.

Pazarda pek canlılık yoktu: Pamuklular için pazarlık yapan bir kaç Türkmen ile çay tiryakileri. Mağazaların çoğu kapalıydı. Burada sarp yamaçlar arasında akan ırmağın sol kıyısında bize kalacağımız yeri gösterdiler. Pazar yeri sağ kıyıda kalenin ayağında idi.

Irmak kıyısına inen taşlı yolu indiğimizde, babasının yerine bizi karşılamaya gelen Beğ'in oğlunu atlılarının ortasında görüyoruz. Kaçınılmaz selâmlaşmadan sonra, mağrur kalenin tam karşısındaki yüksek yamaçın üzerindeki evimize döndük.

Yerleşmemizden bir saat sonra Beğ'in oğlu ziyaretimize geldi. Kırk yaşlarında, düzgün hatlara sahip, kestane rengi, bakımlı sakallı, kara ve parlak gözlü, hayatı daima en neşeli taraflarıyla mülâhaza eden birisi olarak görünüyordu: Durmadan şaka yapıyor ve her fırsatta gülüyordu. Yanında kâtipleri, polis şefi demek olan Kurbaşısı ve özellikle nargilesini hazırlamak, yakmak ve bir işareti üzerine vermek için hazır bulunan yuvarlak yüzlü bir Türkmen genci ile birlikte gelmişti. Beğ oğlunun yanında nargile yakıcılığı işi görmek öyle bedavadan para alınan bir iş değildi; bu kadar kısa zamanda bu kadar çok tütün içen bir adama raslamamıştık.

Konuğumuz uzaklardan gelen insanlarla gevezelik etmekten hiç sıkılmamıştı; ilk görüşmemiz iki saate yakın sürdü. İlk defa Frenkleri gören Buharalı bizi soru yağmuruna tuttu. Ülkemizin büyük olup olmadığını, buğday yetiştirilip yetiştirilmediğini, kadınlarımızın sokakta Rus kadınları gibi yüzlerini örtmeden dolaşıp dolaşmadıklarını, fazla suyumuz olup olmadığını, Ak Çar'a asker verip vermediğimizi, vs, sorup durdu. Kar-

şılığında, tercüman Zaman Beğ'in şimdi bulunduğu evde yedi ay oturduğunu, şehrin ve vahanın ahalisinin, ticaret yapan iki Tacik'in ve boyacılık ve ilâc satıcılığı ile meşgul on kadar Yahudinin haricinde tamamen Özbeklerden meydana geldiğini ve Kara Türkmenlerin Şirabâd'a alış-veriş için geldiklerini öğrendik.

Evimiz öyle pek lüks sayılmazdı; duvarlar topraktan inşa edilmiş olup, yerde dövülmüş toprağı gizleyen samandan hasırlar vardı; bütünüyle eşkenar dörtgen şeklinde büyük bir kutuya ve ona dik açıyla bağlanmış daha küçük bir odaya benziyordu. İçerde ırmağa ve kaleye bakan küçük bir delikten başka bir açıklığı yoktu; avlu tarafında normal bir insanın eğilmeden geçemeyeceğı kadar alçak kapılar açılmıştı; gün boyunca termometre gölgede 35° ölçerken odacıklarda serinlemek mümkündü; başımız üstünde yuva kurmuş kahrâman kırlangıçlar sayesinde sivrisinelere tesadüf etmedik. Bütün gün boyunca yuvalarını kurmak için çabalıyorlar, akşam olunca da, küçücük yuvalarında dışisiyle, erkeğıyle gaga gagaya uyuyorlardı. Bütün bunlara ırmağın şırıltısıyla uyuduğumuzu; günün ilk ışıklarında, kalk borusu sesinin en şairânesi olan kırlangıçların şarkısı ile uyandığımızı da ilâve edin. Beni göğün duruluğuna hayran etmeye zorluyorlar, kapıların açık tutulmasını sağlıyorlar ve zarif hayvancıklar oktan daha süratli olarak çıkıp gidiyorlardı.

Batıda büyük masraflarla inşa edilen sayfiye evlerine göre bizim Şirabâd'daki evimiz daha iyi etmez mi?

Fakat ilk yağmur düştüğünde — Çünkü daha bir ay var — evimizin yıkılma ihtimali var; nitekim biz ayrıldıktan sekiz gün sonra kaderi bu olmuştur. Bir hafta süren şiddetli yağmurlar duvarların ve damın iyice ısınmasını sağlamış, arkasından esen bir rüzgâr gerisini tamamlamıştı.

Fırtınalar yüzünden bir kaç gün Şirabâd'da kalmak zorunda kaldık. Aslanın sığınağı, aslanın ini Şirabâd, işte pek parlak bir ad! Fakat nereden geliyor bu ad? Allah bilir! Sarp bir kayalığın üstüne inşa edilmiş kalesinin görünüşünden mi acaba? Uzaktan hakikaten Güney güneşine gururla bakan oturmuş bir aslana benziyor; fakat yakından tüyleri dökülmüş, uyuz, soluk soluğa yaşlı bir kurta benzediğinden ve dökük dişleriyle usûlen korku verdiğinden kimseyi öyle ürkütmüyordu. Mazgallı topraktan surları çatlamış; yer yer çökmüş; şimdiye kadar hiç tamir yüzü görmemişti. Menteşelerinden çıkmış olan kapıları artık kapatılmıyordu. Beğ'in evi akrep yuvası hâline gelmiş, sıtmadan içerde oturanlar titreşip duruyorlardı. Kuzey tarafındaki kısımları boşluğa doğru eğilmişlerdi; temeli tutan kirişler toprakla örtülü olmadıklarından ağırlığın etkisiyle bel vermişlerdi; kısacası geçen yıllar Beğ sarayının belini bükmüş, her tarafını sallanır bir hâle sokmuştu. Kaleye temel olan tepe artık o kadar sağlam değildi; suyun daha da oyacağı, rüzgârın bütün yapıyı sarsacağı uzun yarıklarla dolmuştu; olağanın üstünde bir yer sarsıntısı her şeyin ırmağa dökülmesine sebep olacaktı. Bu kale bütün Buhara'nın sanki bir temsilî resmiydi.

Ertesi gün Beğ'in oğlu ziyaretini yeniledi; sıtma nöbetlerinden şikâyet etti ve bizden tedavi için ilâç istedi. Ona bir miktar kiniñ verdik. Şimdiden şiddetini hissettiren Şirabâd'ın sıcağından bahsetti; haziran ve temmuz aylarında tahammül edilmez bir duruma geliyordu «güneş o kadar kızgın olur ki, duvarın üstüne hamur konsa ekmeğe işirilebilir.» diyordu. Şu anda bölgesi korkunç bir felâketle karşı karşıya kalmıştı; çekirge sürüleri ülkenin üzerine çökmüş ve yolları üzerindeki her şeyi kemirip mahvetmişlerdi.

«Onları yok etmek için çareler aramadınız mı?» diye sordum.

— Ne yapabiliriz, sadece onları bize yollayan Allah'a yakararak bizi onlardan kurtarmasını isteyebiliriz.»

Beğ'in oğlu gittikten sonra Mirza diye adlandırılan bir yaşlı geldi; kurnaz bakışlı, Sâmi ırkına has profile sahip bu adam romatizma ağrılarından şikâyetçi olduğundan yanımıza gelmişti; «Bizim iyi hekimler olduğumuzu biliyor, ona sağlığını iade edecek ilâcı vermemizi istirham ediyordu.» Hastaya kâfurulu rakı ile ağrıyan yerleri oğmasını öğütlüyoruz. Sirabâd'da küs-peden çekilmiş mükemmel rakı bulabileceğinden bu ilâcı nasıl hazırlayacağını ona târif ettik. Bizzat kendisi imbiikten çektiği rakıyı gizlice imâl eden bir Yahudi, ağır ceza karşılığında dahi bu içkiyi içmekten vaz geçemiyen Müslümanlara satmaktadır. Abdulzair hemen kendisine bir şişe almıştı; kaliteli bir Bourgogne rakısına eşdeğerdi.

Beğ'in oğluna vereceğimiz kinini Rüstem götürecekti. Tepenin yanında kıvrıla kıvrıla çıkan bir yol sayesinde attan inmeden kalenin zirvesine kadar çıkılabileceğini tesbit etmişti. Aralarında mesafe olan üç ayrı kapıdan geçiliyordu. İkinci ve üçüncü kapı arasında, kafası burada gömülü olan Hazret-Ata adında birinin türbesi vardı; gövdesi ise, bir hac yeri olan şehrin girişinde ayrı bir türbede gömülüydü. Sofular, ikinci ile üçüncü kapılar arasındaki mesafede attan inerek yürümeye özel bir itina gösterirler. Rüstem de bu saygı nişanesini göstermeyi ihmâl etmemişti. Halktan insanlar çok eski zamanlarda kalenin kâfirler tarafından işgâl edildiğini anlatıyorlardı. Hazret-Ata da savunucular arasında bulunuyordu; yakalandıktan sonra kâfirler onun kafasını vurmuşlardı. Bazıları bu kâfirlerin Ruslar olduğunu söylüyordu; aslında bunların Moğollar veya Araplar olması daha doğrudur.

Zabıta şefi veya Kurbaşı bize gelenek sıtımdan

şikâyet eden Beğ'in oğlunun karısı ile kızı için de beyaz tozdan rica etti.

— Beğ'in oğlu ona verdiğimiz tozu neden karısı ile paylaşmıyor? diye sordum.

—Beğ'in oğlu beyaz tozu kendisi ve oğulları için saklıyor; ne karısına, ne de kızına veriyor; dedi.

Kendi hesabına Kurbaşı da kadınlara karşı duyduğu küçümsemeyi saklamıyordu. Kadınlar onda önüne geçilmez bir iğrenme duygusu uyandırıyor. Sevgisini «başka yönlerde» kullanıyordu. Onun harabelerden yetmiş kilometre uzakta, halkın gerçek bir Sodom ve Gomora olarak nitelediği bir yerde oturduğunu söylersem okuyucu Kurbaşı'nın sempatisinin cinsini mutlaka anlayacaktır.

Ak sakallı yaşlı adam zarif bir tavır takınarak, «Gördüğünüz gibi sağlığım pek kötü değil.» dedi. Kendi ifadesine göre yetmiş yedi yaşında olan bu adam hâlâ çok hareketli ve uzun yıllar yaşamaya aday olarak gözüküyordu. Kudaya Han Fergana'ya hâkim olduğu sıralarda Yakup Baça (1) onun veziri iken Kurbaşı bu sonuncunun at uşağı idi. Kudaya Han daha sonra onu, köpek ve doğan alımından ve bakımından ibaret, kazançlı bir iş olan avcıbaşılığa getirdi. Daha sonra Ruslar Fergana'yı istilâ edince Şirabâd'a kaçtı ve Beğ'in yanında at bakımı ile ilgili bir iş bulunca mutluluğa kavuştu. Zaman Beğ Şirabâd'a geldiğinde bu mütevazî işle yetiniyordu; tercümana yaptığı iyi hizmetlerle onun lütûflarını elde etmeyi başardı; o da onu Beğ'e tavsiye ederek Kurbaşı olmasını sağladı. Bu yükselmenden sonra insanların en mutlusu olarak neşeli bir hayat sürdürmektedir. Kendisinden küçük armağanları esirgemeyen şehir halkını sindirmeyi becerebilmişti ve bu sayede epey para biriktirdiğini de itiraf etti. Hır-

(1) Oğlan. (Ç.)

sızlardan vergi alarak ve aslan payını kendisine ayırdıkları sürece onlara karşı bir baba gibi davranarak servetini iyice arttırmıştı. Pazara yeni gelenlerin gözünü korkutur, bunlar da onu yumuşatmak bahanesi ile eline bir kaç kuruş sıkıştırırlardı. Fakat özellikle oyunculara ayrı bir ihtimam gösterirdi. Kumarı adetâ ahlâkî yapmıştı; onun sayesinde, sonunda bıçakların konuştuğu bir kavga kaynağı olmaktan çıkmıştı. Onun mevcudiyetinde kimse tehlikeye girmeden, huzur ve düzen içinde oyununu oynuyordu; ortaya konan para ona teslim ediliyordu; hak ettiği parayı alıkoymak şartıyla kazananlara paralarını ödüyordu. İzni olmadan kumar oynandığını yakalarsa, kıyametleri koparır, sopasını kaldırır,, Kur'an'da kumar hakkında yazılan yasakları gösterir ve oyuncuları para cezası ile tehdit eder; niha yet anlaşma olur ve Kurbaşı payını cebine indirir, iyi huylu olan Beğ ona «khalat, çalma armağan eder. Konukları olduğunda Kurbaşı'na, «Konuklara kömür ve kandil, atlarına saman ve arpa vereceksin, yaptığın masrafları da topladığın para cezalarından karşılırsın.» Oda efendisinin dediğini iki etmez ve onun adına müminlerin zararına bir çok gasplar yapar.

Emir tarafından illerin veya bölgelerin yönetimi için görevlendirilen Beğler yanlarında çalışanlara düzenli bir şekilde cal'larını (1) ödemezler. Halbuki aylıklar öyle pek yüksek de değillerdir. İki örnek vermek istersek, Beğ'in oğlu tarafından hizmetimize verilen aşçı, iyi veya kötü mahsûle göre yılda, 15 ilâ 30 frank değerinde 8 batman buğday alır; ayrıca kendisine bir khalat ve bir kaç gömlek verilir. Bu önemli bir memur sayılır.

Nargile yakan ve birkaç başka işle meşgul olan

(1) Aylık.

hizmetkâr efendisinin masasındaki artıklar ile yetinir ve onun eski khalatlarını giyer.

Beğlere bağlı olan bütün memurlar, kâh aracılık yaparak, kâh ihbar etmekle tehdit ederek ve bütün imkânları kullanarak halkın üzerinde baskı ile bir etki sahibi olurlar. Kısacası örnek daima yukardadır. Şirabâd Beği de bir mükemmellik örneği değildir. Şu anda yerinde olmamasının sebebi Emir'in onu çağırması ve yönetimi hakkında sorular yönetmesidir. İstenen vergileri zamanında alamadığı anlaşılmaktadır. Efendisinin yararlanması kaydıyla, onun buyurduğundan daha az oranda halka vergi koymuş olsaydı durum o kadar kötü olmayacaktı; fakat Beğ fazladan topladıklarını kendi kasasında unutmuştu. Emir de bunu öğrenmiş, fena hâlde hiddetlenmişti.

Buhara'nın bu yöneticilerinin usûlleri kimseyi şırtırmıyor. Her şey aşağı yukarı şöyle cereyan etmekte: bir Beğ Buhara'dan Emir'in mührünü taşıyan ve meselâ yüz bin tanga'lık bir paranın sekiz ilâ on beş gün içinde temin edilmesini isteyen bir mektup alır. İstenen miktara sahip olmayan Beğ hemen kâtiplerini çağırarak hesapları yaptırır; vergi bölgenin köyleri ve yurtları arasında paylaştırılır ve her yönde çıkarılan ulaklar Buharalı hiyerarşinin çeşitli temsilcilerine gerekli buyrukları götürürler. Böyle bir şey genellikle mahsûl alındıktan sonra olur. O zaman Minbaşı, yaşlı Aksakallar, diğer Aksakallar ve yönetilenler arasında şiddetli bir mücadele başlar; kendilerine avuç açanlara karşı ödemeyi yapacak olanlar şiddetle haklarını savunmaya başlarlar. Tarlalarda, şehirlerde oturanlar diken üstünde oturmaya alıştırlar. Kendisinden yüz tanga istenen sakalının üzerine yemin ederek ancak elli tanga verebileceğini söyler; vergiyi isteyen de Allah adına bu sözlerden daha yalan bir şey olmayacağını iddia eder, inatçı adamın bu parayı ödeyebileceğini

söyler; her iki taraf karşılıklı yemin ateşine devam ederler. Sonra yönetimin temsilcisi artık kızmanın yeri geldiğini anlar ve sopanın ikna edici belâğati sayesinde zafer hep onun olur. Anlattığımız şekilde, istenen yüz bin tanga yerine yüz elli bin tanga toplanmış olabilir. Daha sonra vergi memurları dolaşmaya başlarlar ve olup bitenleri iyi bildiklerinden, halkın temsilcilerinden istemek zorunda olduklarından daha fazlasını isterler. Bazen görüşmeler dostça kapanır, bazen de vergi toplayıcılar sopa kullanarak, istediklerini elde ederler. Sonra Beğ'in yanına gelerek, babalarının mezarı üzerine yemin ederler ve bütün gayretlerine rağmen ancak buyrukta yazılı olan kadar vergi toplıyabildiklerini söylerler. Beğ ise memurlarının bir tek sözüne bile inanmamıştır. Kurnaz olanlar hemen öne çıkarak, topladıkları paraya armağan olarak bir miktar daha ilâve ederler. Beğ onlara minnetlerini bildirir. Yeminler vererek ısrar eden inatçılar falakaya yatırılır ve ağızlarından bir itiraf alınıncaya kadar dayak yerler.

Bütün bunlara rağmen Emir talep ettiği yüz bin tangayı alır. Fakat falakaya yatırılanlardan birinin bir dostu veya bir akrabası Kuşbeği (baş vezir)'ni haberdâr ederek, Beğ'in Emir'den önemli miktarda para kaçırdığını belirtir. Kuşbeği meseleyi efendisine açar, o da Emir'e ait olanı Emir'e vermemekle itham edilen adamını bizzat yargılamak için yanına çağırır. Sanık saraya gelir. Hemen saraydaki, yüksek memurlar için ayrılmış zindana atılır. Ertesi gün büyük divan toplanır, mahpus sürünerek Efendisinin önüne gelir, ayaklarına kapanarak merhamet dilenir. Fakat bütün yalvarmaları boşunadır, çünkü adalet yerini bulmalıdır. Suçlunun elbiseleri çıkarılır, elleri bükülü bacaklarının altından bağlanır, kollarının ve bacaklarının arasından geçirilen bir sopa hareketlerini engeller ve ona göre daha üst mevkiide biri zavallı beğ'in sırtına kan çıkıncaya

kadar değnekle vurur. Bu arada sorguya çekilir ve tasarruf ettiği paraların nerede saklı olduğunu itiraf eder; tekrar zindana atılır, orada uzunca bir müddet kalarak hem düşünmesi, hem de dayak izlerinin geçmesi sağlanır; sonra hürriyeti iade edilir, o da eski görevine döner.

Her şeyi ile onu taklit edecek olan bir başkasını onun yerine tâyin etmenin bir anlamı yoktur. Soylu bir adamdan, üstelik aile sahibi bir Beğden niye rızkı esirgensen? İşte, üç karısı ve yedi oğlu olan Şirabâd Beğinin de başına gelenler bundan ibaretti. Anlaşıldığı kadarıyla evsahibimizin babası yılların ıslâh edemediği ak sakallı bir ihtiyardı. Üç dört defa Emir'in hiddetini üzerine çekmiş nasırlaşmış bir sabıkalıydı. Oğullarından biri de kendi izinden geliyordu; o da hâlen zindandaydı.

Kısacası Buhara Devletinde, kâtipler Arap harfleriyle eski kâğıtlara alınacak miktarları, her vergi verenin borcunu, gelen kervanların sayısını ve getirdikleri malların değerini ve daha bir çok şeyi son derece mükemmel bir şekilde kaydettiklerinden vergi toplanma usûlü Fransa'dakine nazaran çok daha az karışık ve olağanüstü basittir. Maliye kontrolörüne, hesap uzmanlarına, müdürlere hiç gerek yoktur. Sopa bütün bu karmaşarışık makinanın yerini tutar. Aksakal, Minbaşıya tutarsız hesaplar mı getirdi? «Basın ona yirmi sopa!» ve bütün hatâlar anında düzelir. Minbaşı Mirahora pek açık olmıyan hesaplar mı götürdü? «Basın ona otuz sopa!», ve karanlık noktalar hemen aydınlanır; ve böylece devam eder, gider. Sopa, daima ve her yerde herşeye yeter. Metod basit ve Doğuludur.

Şirabâd yakınlarında göller olduğundan bahsetmişlerdi. Tok - saba'ya (Beğ'in oğlu) göre göllerin üstü yoğun sazlıklarla kaplı olup, sürülerle su kuşları orada kaynaşıyordu. Ev sahibimize bizi oraya götürmesini ve

orada bize doğanla av eğlencesini tattırmasını istirham ediyoruz. Bir sabah erkenden, bir adam kapımıza gele- rek Beğ'in kâtibinin emrimizde olduğunu, bizi göllere götüreceğini ve bir gün önceden aç bırakılan doğanın av için hazır olduğunu bildirdi; herkes bizi bekliyordu. Hemen atımıza atladık ve ırmak yamacından aşağı inerken Derya'nın çakıl taşlı kıyısında sinirli kır atı, meşin eldivenli eline tünemiş gözü kapalı doğanı ve eyerine asılı küçük av davulu ile zarif atıyla buluşuyoruz. Güneş parlamaya başlamıştı. Anî bir çağrışım ile beş yüzyıl geriye dönüyorum; parlak ışık gözlerimi kismaya sebep olduğundan kaleyi bana eski şatoları- mızdan biri gibi gösteriyor ve ırmağı aşarken aslında garip bir yolcuyken kendimi, ilkbaharın gelişiyle şato- nun kasvetli havasından sıkılıp son ördekler ile ilk toy kuşlarının peşinden ovalara açılan bir Ortaçağ dere- beyi gibi hissediyorum. Doğancı selâm verdi ve hemen güney-batı yönünde ilerlemeye başladı.

Şehrin civarında, yolun sağında ve solunda dört- gen sunî tepelere rasladık; kuzeyden güneye doğru sı- ralanmışlardı. Rehberimize göre bunlar eskiden bir hi- sarın ayakta kalan duvarlarıyla, Doğancı'mız pek çok kitap karıştırmış gerçekten bilgin bir adamdı; Belh'in Buhara'nın en önemli şehri olduğu zamanlarda komşu ülkedeki kâfirlerin akınlarına engel olmak için sınır boylarına sağlam hisarlar inşa edildiğini anlattı. En önemlileri, dağların başlangıcında Şirabâd; Zerafşan'- Penvekent; Sir-Derya üzerinde Hokent; büyük müs- tahkem mevkiiler, insan yapısı olan bu tepeler üzerine inşa edilmiş daha küçük hisarlar zinciri ile birbirle- rine bağlanmışlardı.

Sefilce görünüşlü bir Özbek köyünde, Kıtay Kıp- çak aşiretine mensup olduklarını söyleyen insanları barındıran saklılar vardı. Kendilerine ait bildikleri tek şey buydu. Ben ise onların orta boylu, küçük gözlü,

hemen hemen kare yüzölçü, yüze yapışmış gibi duran çengel burunlu olduklarını farkettim.

Bir buçuk saatlik at yolculuğundan sonra bir yer çöküntüsü içinde oluşmuş doğudan batıya doğru uzanan göllere varıyoruz. Bazen ince toprak şeritlerle ayrılmış fakat kuraklık etkisiyle giderek büyüyerek bir sürü küçük gölü doğuran bir büyük göl varmış. At sırtında gölleri bir çok yerde aşmak mümkündü; fakat yine de ihtiyatlı davranmak gerekiyordu; çukurlara girmek ihtimali vardı. Suyu berrak olup, karıştırdığında pis bir koku neşreden çamurlu bir dibi vardı.

Bu sefer bizi aldatmamışlardı, ilk defa olarak yerli halkın nutukları ile bizde uyanan mitler gerçeğe cevap veriyordu. Sık sazlıkların arasından kaynaşan kuşların cıvıltıları geliyordu; kuşların dedikoduları, kanat çırpmaları, gaga sesleri duyuluyor; dört parmaklı rengârenk kuşlar şarkılarını söylüyorlar; aydınlıklarda ağır başlı balıkcıl kuşları yürüyorlar, turnalar ise yürürken ayaklarını tören yürüyüşündeymiş gibi kaldırıyorlardı. Gürültücü yaban ördekleri sayıca en kalabalık olanlardı. Ancak Doğancı bu yoğun hayatıyet karşısında pek etkilenmemişti; rüzgâra karşı gelmek üzere bir dönüş yaptı ve en uzaktaki gölün kıyısında durarak gür bir ses çıkaran davuluna vurdu. Bu alışılmamış ses üzerine yakınında bulunan kuşlar aksi yönde havalandılar. Kaçanların kanat gürültüleri ile korku çığlıkları kullakları sağır edecek dereceye erişmişti. Gölün karşı kıyısına sığındılar.

Öndeki kuşları uzaklaştırmak ve hepsini bir noktada toplamak amacını güden Doğancı işine devam ediyordu. Kuşların korkusunun geçmesine meydan vermeden ilerliyor, davulunu çalıyor ve yaşamaya alıştıkları gölü terketmek istemiyen kuşlar havalandıkları yerin üstünde dönüp duruyorlardı; sonra arka arkaya kuvvetle vurulan iki darbe hepsini bozguna uğrattı ve kar-

makarışık, dağınık bir hâlde etrafa uçuştular; bir kısmı gölün öteki kıyısındaki ilk sığındıkları yere dönerken, diğerleri dağınık bir şekilde komşu gölün kıyısına gittiler. Fakat hâlâ orada duran Doğancı başparmağından geçen ve diğer ucu doğana bağlı ilmiği gevsetti, başındaki külâhı çıkarttı ve eliyle hızla iterek yırtıcı kuşu kaçan kuşların yönünde fırlattı; doğan süzül-
dü, karmakarışık sürünün içine daldı ve korkunç galgasının bir darbesiyle bir ördeği durdurdu, pençeleri arasına aldı ve hızla toprağa indi. Atını dört nala kaldıran efendisi aynı anda doğana ve avına yetişti, doğanın başına külâhını geçirdi ve meşin eldivenli elinin üstüne oturttu. Bu şekilde ava devam edildi.

Bizim ülkede tazıların kovaladığı av hayvanının peşinden giden av uşakları gibi, başımızın üstünde dolaşan yabancı doğanlar ava katılmak için uygun bir fırsatı gözlüyorlardı. Birden içlerinden biri bir ördeğe saldırdı, onu yakaladı, fakat hemcinslerinden biri de aynı avı yakalamak isteyince ikisi arasında kanlı bir dövüş başladı. Abdulzair bir yandan, ben diğer yandan koştuk; doğanlar bizi görünce, avlarını bıraktılar, hemen yükseldiler; bu sırada kurtulan ördek, ağır ağır toprak seviyesinde uçmaya başladı, yakındaki sazlığa sığınırken bir kaç tüy zarfında bu felâketi atlattığından dolayı sevinç çığlıkları atıyordu.

Bu tür av seyredilmeye değerdı, fakat tüfekle ya-
pılan ava nazaran daha az verimliydi. Aynı zamanda güzel bir günde kanatlı avcının başıboş gezmek arzuna kapılıp, efendisinin çağırılmasına cevap vermeme ve çekip gitme tehlikesini taşıyordu. Bizimle birlikte gelmiş olan bir Özbek'in başından buna benzer bir olay geçmişti; bundan dolayı üzülmemiş ve hemen tüfekle avlanmaya başlamıştı. Bize olağan gelen tüfekle avlanma ona seyre değer geliyordu.

Av dönüşü pazar yerinde çevresinde halkın top-

landığı bir masalcıya rasladık. Yılın ilk ayı daima eğlence ayı olduğundan, masalcılar, cambazlar ilk gösterilerini şehirde yaptıktan sonra taşraya çıkarlar. Ziyaret yeri olan bir türbe civarına geldiklerinde, her şeyden önce seyirci ve bol bahşiş bulabilme imkânını araştırırlar. Yol boyunca, ender olarak böyle bir adamı aralarında görebilen ve bu yüzden de kendisine çok iyi kabul gösteren küçük şehirlerde konaklarlar. Ortaçağlardaki bizim soytarılar gibi seyahat ederler, ve imkân buldukları takdirde ticaret yapmaktan geri kalmazlar.

Her yıl dervişlerin yönetiminde azizlerden birinin türbesine giderek duâ eden Sartlar ticaret yapmak için yanlarına bir kaç eşya almayı hiç ihmâl etmezler. Bu sıralarda Ali'nin türbesinin bulunduğu Mezar-ı Şerîf'i ziyaret etmek üzere Buhara'dan, Semerkand'dan, Fergana'dan çok sayıda mümin akın ediyordu. Hacca gidenlerden biri benim çizmelerimin ökçelerinin iyice eskidiğini görmüş olacak ki, bize çizme satmayı teklif etti; bir diğerinin yanında Rus malı pamuklu kumaşlar vardı. Abduzair'i tanıyan Semerkandlı baçalar (1) da Amu'nun öteki kıyısına gidiyorlardı. Bu insanlar daha ziyade, Afganlı prenslerin Mezar-ı Şerîf'e dönmeleleri münasebetiyle yapılacağı ilân edilen eğlencelere ilgi duyuyorlardı. Genç prenslerin Hindu - Kuş yönüne gitmek üzere hareketlerine daha çok olduğundan, eğlencelerin de uzunca bir zaman süreceğini tahmin ediyorlardı. Nitekim, Bamiyan geçitleri ancak mayıs ayından itibaren kardan kurtuluyordu.

Akşamleyin, Beğin doğancısı bize uzun uzadıya yabanî bir doğanı nasıl ehlileştirdiğini anlattı. Hayvanın başı örtülerek, devamlı bir salınım verilen bir tû-

(1) Farsça oğlan demek; burada erkek rakıklara verilen sıfat.

nek üzerine yerleştirilerek terbiye olması sağlanıyordu. Eğer âsiliğe ısrar ederse az yiyecek verilerek zayıflatılıyordu. Herhangi bir cins kuşu yakalaması isteniyorsa sadece o kuş kendisine gösteriliyor, uzun müddet aç bırakıldıktan sonra avlayacağı kuş kendisine gösteriliyor, yakalaması temin ediliyor ve karnını doyurmasına izin veriliyordu. Karnı doyduktan sonra yeniden başı kapatılıyordu. Buna benzer bir sürü denemeden sonra, kendisine ölü olarak gösterilen kuşu bu sefer canlı olarak onunla birlikte bir odaya kapatıyorlardı; hemen kuşu yakalıyor ve parçalıyarak mideye indiriyordu.

Genellikle bu son deneme, doğan çok iyi yetiştirildiğinden açık havada yapılır. Doğanın kanatları çok güçlü olduğundan ve avcı av hayvanını daha kolaylıkla şaşırtabileceğinden, rüzgâra karşı uçmaya alışması, temin ediliyordu.

Av ne kadar uzun sürerse sürsün, doğanın açlığının iyice bilenmesi için yakaladığı hayvanların etinden sadece bir kaç lokma yemesine müsaade ediliyordu. Av bitince, iyice doyuncaya kadar yemesi uygundu.

Yetiştirilmiş doğanlardan biri efendisinin hesabına avlanmayı unuttuğunda ve efendisinden uzaklaşmaya başladığında, efendisi özel bir çığlık atar, bunu duyan yırtıcı kuş ya toprağa, ya da kendisine uzatılan kola konardı.

Sibiryalı Kırgızları ceylân avlamak için kartalları terbiye ediyorlardı.

Kullandıkları usûl şöyledir: bir ceylân postu alırlar, onu iyi kötü samanla doldururlar ve daha önce aç bıraktıkları kartala her yiyecek verişlerinde kartalın gözlerini bu postun yanında açarlar ve yiyecek olarak verilen et parçalarının ceylânın göz oyuklarına yerleştirmeyi ihmâl etmezler. Bir kaç deneme sonunda kar-

tal tereddüt etmeden ceylânın başına konar, yiyeceğini bulduğu gözlerini gagalar; sonra onu ava götürürler. Usta biniciler ceylânı izlerler; serbest bırakılan kartal havada süzülür, kaçan ceylânı görünce peşine düşer, hızla üstüne iner; avının boynuna pençelerini geçirir, hızla çırpıtığı kanatları ile onu sersemletir, gaga darbeleriyle gözlerini oyar. Zavallı av hayvanı hemen koşmasını yavaşlatır atlılar yetişirler ve avı yakalıyarak keserler.

Sık sık sağnak yağışlarına rağmen sıcak her geçen gün daha artıyordu; 6 Nisan günü gölgede otuz beş derece ölçtük. Aynı günün akşamı, kolları Şirabâd'ın doğusuna yığılan dağlardan çıktık. Şehirden iki kilometre kadar uzakta yamaçlar sanki bir yangından çıkmış gibi kavruktu.

— Neden toprak kara gözüküyor?

— Malah, diye Abdulzair cevap verdi.

Adımlarımızı sıklaştırıyoruz, ve bir müddet sonra milyonlarca çekirgenin kaynaştığı bir arazinin üzerine geliyoruz. Kanatları henüz gereğince uzamamış olan bu doymaz yiyiciler ordusu mensupları atlarımızın ayakları dibinde sıçrayıp dururken, atın her adımında düzinelercesi can veriyordu. Milyonlarcası hep birden çıtırdamadan ibaret bir gürültü çıkmasına sebep oluyordu. Otlar köklerine kadar kemirilmiş, çalılıklarda bir tek yaprak bile kalmamıştı; geçtikleri yerler tertemiz olmuştu.

Kurumuş bir sel yatağından yukarı çıkıyorum, çekirgeler yatak boyunca iniyorlar, sularla aynı eğimi izleyerek ovaya iniyorlardı. Arıklar onları durdurmaya yetmiyordu; ilk gelenlerden bir kısmı boğuluyorlar, suyun akımı cesetlerini karşı kıyıya biriktiriyor ve bir köprü meydana geliyor ve diğerleri rahatça üzerinden geçip gidiyor. Ordunun büyük kısmı karşıya geçince tahrip devam ediyordu.

Rüzgâr onları önüne katinca, çekirge sürüsü, büyük kenarını rüzgâra açacak şekilde dar açış teşkil ediyor ve rüzgârın itmesinden daha yararlanıyordu. Çekirgeler uzun kanatlara sahip olmadıkça onları ilk gören ülke uzun zaman felâketten kurtulamaz; uçuşmaya başladıklarında sert esen bir rüzgâr onları sürükleyerek komşu vahalardan birinin üzerine bir Tanrı felâketi gibi indirir. Bol sulama isteyen, bu yüzden tarhalarında çekirgelerin boğuldukları ve kabukları sert olan pirinç dışında hiç bir şey onların kışaklarından kurtulamaz. Büyük boyda dört parmaklı kuşlar sınıfından sürüler de çekirgeler üzerine üşüşerek kendilerine ziyafet çekerler. Köylüler bu iyiliksever kuşların meydana getirdiği sürüyü gördüklerinde sevinçlerini gizlemezler ve Tanrı'nın onları terketmediğini söylerler.

Çekirgelerden pek uzak olmıyan bir mesafede kafası Şirabâd kalesinde gömülü olan Ata'nın vücudunun gömülü olduğu türbeyi bulduk. Türbe, küçük bir tepenin üzerine kurulduğu için uzaktan farkedilebilen, topraktan yapılmış kare şeklinde bir evin içine konmuştu. Esaslı şekilde onarıma ihtiyacı vardı. Anıtın üzerine doğru eğilmiş sarıklara takılı paçavralar sallanıyordu; bu, ağacın seyrek olduğu bir ülkede salkım söğüt yerine geçiyordu. Yukarıya bir hayli dik bir merdivenle çıkılıyordu.

Uygulanan töreye göre şehrin müminleri her çarşamba günü toplu hâlde buraya gelip duâ ediyorlardı. Kemikleri örten toprak sıtma gibi hastalıklara iyi geldiğinden, hastalar avuç dolusu toprak götürüyorlardı. Kafası çalışan biri vatandaşlarının sofuluğundan yararlanarak, merdivenin dibinde zarif bir arığın suladığı, söğütlerle çevrili ve ortasında soğuk sulu bir kuyusu olan bir bahçede aşevi açmıştı, biz buna «Hac kafe-restoranı» diye ad taktık. Toprağı dövmüş, üzerine samandan hasırlar örtmüş ve iki gencin yardımıyla, zah-

metli bir iniş çıkıştan sonra susayan ve iştahı kabanlara çay, ekmek, kavun satıyordu.

Hac ziyaretimizin ertesi günü at satın aldık. Bize Semerkand'dan beri hizmet eden atların yerine kullanacak ve semer hayvanı oldukları müddetçe onlara katlanacaktık.

Büyük bir bahşiş vaadiyle ilgisi çekilen Kurbaşı satılık atları aradı ve bize gösterdi; sahipleri ise atlarına çok yüksek fiyat biçiyorlardı. Fransa'ya göre istenen para gülünç kalırdı; köylülerimiz dört yüz franga güçlü, ehlî ve genç bir atı seve seve verirlerdi. Burada ise yüz otuz, yüz elli frank arasında fiyatla satılan atlarla yetinmek zorunda kaldık.

Yerlilerin bizim şerefimize fiyatları iki misline çıkardığını da söylemeyi unutmamak gerek. Bizi yabancı olarak gördüklerinden, kesin bilgilere sahip olmadığımızı düşünüyorlar ve kâfirleri «Aldatmak» için iyi bir fırsat çıktığını düşünüyorlardı. Onların talihsizliğine, bizim keselerimizin talihine, gerekli tedbirleri almıştık ve yiğitlerimiz bize çok bağlıydılar. Sonunda satıcılar ile aramızda, pazarlıkta anlaşıncaaya kadar geçen bir kaç saat içinde ayrı trajik yarı gülünç bir savaş geçti. Nihayet, ince bacaklı, sağlam mafsallı, geniş göğüs-lü, kalın boyunlu, kabarık alınlı iki küçük dağ atı üzerinde hak iddia edebildik. Bir yabancıya bir eşya veya bir hayvan takdim edildiğinde görüldüğü gibi yanımıza gelen bir sürü insan şöyle bir komedi yarattılar.

Atın sahibi topluluktan ayrıldı, selâm verdi ve nâzik bir şekilde kendisine söz verilmesini bekledi.

— Bu kara atı satmak isteyen sen misin?

— Evet.

— Kaça?

— Dört yüz frank.

— Benimle alay mı ediyorsun? Bu çok pahalı. İstemiyorum atını götürebilirsin.

— Çok mu pahalı? Bir kere şuna bak. Ne güzel bacakları var. Daha da çok genç. Bak, işte dişleri.

Satıcının arkadaşlarından biri:

— Şirabâd'da daha iyisini bulamazsın. Doğumunu gördüm, daha altı yaşında.

— Pahalı bulduğumu ve istemediğimi söyledim. Haydi işinize gidin.

Arkadaşları hep bir ağızdan:

— Hiç de pahalı değil.

Atın gemini tutan birisi ansızın atın üzerine sıçırıyor ve atı yürütüyor.

Yine içlerinden biri:

— Şu yürüyüşe bakın. Bu şekilde saatte bir taş yapar. Ne güzel hada'sı var! (1)

Atın üstündeki atı tırısı kaldırıyor.

İçlerinden biri:

— Şu tırısı bakın hele! Ne güzel tırısı! şahane. Atı sürene rahatlık veren ve onu ölümden kurtaracak olan kabarık alnını görmüyor musun?

— Haklısın, fakat çok pahalı.

— Dört yüz frank vermek istemiyor musun?

— Hayır.

Hepsi birden ayağa kalkıyorlar ve gidiyorlar. Bir kaç adım gittikten sonra Kurbaşı ve yiğitlerimiz ile konuşuyorlar sonra geri dönüyorlar.

— Daha ne istiyorsun?

— Ne kadar verirsin bu ata?

— Yüz frank.

— Ben yoksul birisiyim; at bana dört yüz franka mal oldu sen bana yüz veriyorsun; niyetin beni mahvetmek mi?

Gücenmiş, kızmış gibi davranıyor; yüzünde büyük bir ızdırap okunuyor; gözleri yaşla doluyor. Arkadaş-

(1) At yürüyüşlerinden: Yorga.

larından biri khalatının ucundan, diğeri kolundan tutarak, onu uzaklaştırmaya çalışıyorlar; benim teklifim hepsini ümitsizliğe düşürmüş gibi.

Yanımızda duran Abdulzair pek sevdiği küfürünü ediyor:

Rezil adamlar! Alçaklar!

O zaman Kurbaşı işe karışıyor, hepsini yeniden yanımıza getiriyor, karşımıza oturtuyor, Sonra bir iman gösterisi ile işe başlamak gereği duyuyor:

— Hepiniz beni tanırsınız, benim kimseyi aldatmayan namuslu bir adam olduğumu bilirsiniz. Şu hâlde çıkarlarınızın savunmasını bana bırakabilirsiniz. Sen, mümin, senin iyi bir atın var, ama onu çok pahalıya satmak istiyorsun. Emir'in ve Urus'un bir dostuyla karşı karşıya olduğunu unutma; makûl ol ve daha az bir parayla yetin.

Kimseden ses çıkmıyor, Sadece satıcı başını sallıyor ve hayır anlamında dilini şaklatıyor.

Ben:

— Kurbaşı boşuna vakit kaybediyorsun; hiç bir sonuca erişemeyeceksin. Bir taşkafa ile konuştuğunun farkında değil misin? Bırak gitsin. Atı için ona vereceğim yüz otuz frankı da istemiyecek. Hepsi gitsin.

Bu kadar kesin kelimelerle konuştuğumu gören adamlar ayağa kalktılar, ve isteklerinde daha makul olmasını isteyen Kurbaşı'nın bütün ısrarlarına rağmen atı alıp gittiler; giderken aralarında şiddetle tartışıyorlardı.

Ertesi gün sabah erkenden geldiler, bu sefer daha düşük bir fiyat istiyorlardı. İki yüz frank onları memnun edecekti. Yeniden tartışma, Kurbaşı'nın yine araya girmesi ve meselenin tam kapanacağı sırada satıcının ümitsiz bir hareket ile söylediği şu sözler:

— Yüz otuz frank'a verdim gitti.

Tam bu sırada içlerinden biri araya girdi, atın diz-

ginlerini tutarak onun kendisine ait olduğunu söyledi ve sessiz duran satıcıya bir sürü küfür etti.

— Hangi hakla atı satmana engel oluyor? Geçek sahibi yoksa o mu?

— Evet, ö benim kardeşim. On frank daha ver, atı bırakacak çok iyi bir at satın alıyorsun.

Kurbaşı fısıldadı:

— Beş frank daha ver, Allah için ucuza alıyorsun.

Sonra yüzüne ciddî bir ifade verdi.

Kabul ettim. Söylenerek uzaklaşmaya çalışan, sözde satıcının kardeşine kabulüm bildirildi. Nihayet yaya göre alım - satımı yapmak işi kaldı.

Aksakal çağırıldı ve onun önünde Kurbaşı satıcı ile beni temsil eden Abdulzair'in arasına yerleşti; Kurbaşı sağ elini uzattı, her ikisi de elini tuttular, o da içlerinden birine döndü:

— Kara atı yüz otuz beş frank'a sattın mı?

— Evet, onu yüz otuz beş franka sattım.

Sonra ötekine döndü:

— Kara atı yüz otuz beş frank'a satın aldın mı?

— Evet, kara atı yüz otuz beş frank'a satın aldım.

Sağ ellerini salladı ve aksakal sözü aldı:

— Haydi, pazarlık bitmiştir.

Alıcı, atın sakat olduğunu anlarsa onu iade etme hakkına sahiptir. Satıcı, tazminat olarak alıkoyduğu bir kaç tanga dışında aldığı paranın hemen hemen tamamını öder.

Aracı olarak Kurbaşı, yasanın temsilcisi olarak Aksakal ve Abdulzair bahşişe hak kazandılar; satış kemedisinde rol alan seyircilere önce çay, sonra pilâv ikram edildi

IX

SURKAN VÂDİSİNİN HARABELERİ:

«Harabeler nerede? — Nadar onların fotoğraflarını çekiyor — Akkurgan — Aksakalın evi — Bir yağ tüccarı — Zengin bir işadamaı, bir işçi — Şehr-i Gulgula — Harabenin görünüşü — Efsaneler — Hacılar — Salavat — Evsahibimiz bir azizdi — Ammonyak — Şehr-i Samâne harabeleri — Emir Hüseyin'in türbesi — Kerkis — Efsaneler — Su yokluğu.»

Taşkent'i terketmeden önce ziyaret edeceğimiz ve hakkında pek fazla bir şey bilmediğimiz bölge hakkında mümkün olduğu kadar fazla bilgi toplamıştık. Soru yağmuruna tuttuğumuz kişiler arasında, çok süratli olsa da Kabul Taşkent arasını Bamiyan, Belh ve Baysun dağlarından geçerek kateden bir Rus subayı da vardı. Türk - Rum savaşı sırasında Rusların Şir.-Ali'ye yolladıkları elçinin maiyetinde bulunmuştu. Bu durumdan yararlanan İngiliz dış siyasetinin Avrupa'da tehlike ve protesto çığlıkları attığı hâlâ unutulmadı.

Bu subay bize, Amu'nun salla aşıldığı noktada bulunan Patta - Kisar köyü civarını dikkatle ziyaret etmemizi tavsiye etmişti. O kendi hesabına Termes harabelerini görmüştü ve yerliler de ona Amu'nun kolu

Surkan'ın sol kıyısında «ansızın kaybolmuş» ve bu yüzden Şehr-i Gulgula denen büyük bir şehrin kalıntı-
larının olduğunu söylemişlerdi.

Semer kand'dan Kılıf'e giderken yanımızda çok za-
rif ve çok neşeli bir yol arkadaşı olarak Zaman Beğ
vardı. Kafkasyalı olan ve macera için yaratılmış olan
bu adam önce Türklere, sonra İranlılara hizmet etmiş,
sonunda Kaşgar hükümdarı Yakub Han'ın yanına gel-
mişti. Hemen hemen bütün İslâm dünyasını gezip, gör-
müştü; Fars edebiyatında da derin bilgi sahibi olan Za-
man Beğ aynı zamanda Orta Asya'nın çağdaş tarihi
üzerinde engin bir bilgi kaynağı idi. O da Rus subayı-
nın anlattıklarını doğrulamıştı. Şehr-i Gulgula deyi-
minin insan topluluklarının büyük öneme sahip yer de-
ğiştirmelerine tatbik edildiğini, bu yüzden Bamiyan ge-
çidi yakınlarında bir tane olduğu gibi Orta Asya'da
çeşitli Şehr-i Gulgulâlar olduğunu öne sürdü.

Harabeleri arayacağımız Surkan vâdisinin kesin
yerini bilmeleri gereken yerii halka sorular sorarak e-
limizdeki bilgileri tamamlamak gerekiyordu: Şirabâd'-
da kaldığımız müddetçe başlıca meşguliyetimiz bu
oldu.

Kendisinden ilk bilgi aldığımız kimse, karşılaştığı-
mızda verdiği sözü tutarak ziyaretimize gelen Çoşka-
Guzar'daki sal âmiri oldu. Topladığı geçiş ücretlerini
Beğ'e teslim etmeğe gelmişti ve hemen ertesi gün
Emir'in buyruğu üzerine Afganlılar ve Ruslar hakkın-
da bilgi toplamak üzere Mezar-ı Şerîf'e hareket ede-
cekti.

Bol şekerli fincanlar dolusu çaydan sonra kendisi-
ni iyice keyiflenmiş hissetti; biz de bu fırsattan yarar-
lanarak Surkan vâdisinde bulunan Şehr-i Gulgula'nın
harabelerini bilip bilmediğini sorduk. Bildiğini söyledi.
İzleyeceğimiz yönü, varmak için kaç tane konak yeri
olduğunu ve aralarındaki mesafeleri sorduk.

«İzin verin bilgi toplıyayım; inşallah size doğru bilgiler getiririm;» dedi. Kalktı gitti, bir saat sonra üstünde not aldığı bilgilerin yazılı olduğunu söylediği bir kâğıt parçasıyla döndü. Ve bizim adam hayalî bir yo planı üzerinde şaşmaz bir ciddî tavırla konuşmaya başladı, arada sırada sanki herşeyin kâğıt üzerinde yazılı olduğunu anlatmak istercesine parmağı ile karaltıları gösteriyordu. Sorularımıza cevap vermeden önce, bizi yolumuzdan şaşırtmak üzere kendisine kesin emir veren Beğ'in oğlu ile görüşmüş olması muhtemeldir.

Aslında biz az sayıda adamla, nisbeten küçük bir yükü seyahat eden kimselerdik, neden bir Beğ oğlu bizden sıkılsın? Neden yabancılarla eğlenmek zevkinden mahrum olsun? Gerçek bir Buharalı böyle şeyleri hiç ihmâl etmemelidir. Ziyaretçimden artık hiç bir şey öğrenemeyeceğimi anlayınca katlandığı sıkıntıdan dolayı kendisine teşekkür ettim ve alaylı kelimelerle yüksek bilgisine olan hayranlığımı belirttim.

Mahcup oldu ve gitti.

Abdulzair ve Rüstem daha önceden Şirabâd halkının «çok kitap okumuş» ve ülkelerinin tarihi ile coğrafyası üzerinde derin bilgiye sahip olmuş diye göstereceği kimseleri bize getirmeleri hakkında benden talimat almışlardı. Sanki hepsi birden bize yolumuzu şaşırtmak için anlaşmış gibi konuşan kötü cibilliyetli bu sözde bilgin adamlardan bir çoğunu yanımıza getirdiler. Hatâ bizdeydi, daha başlangıçta acemilik etmiş-tik. Surkan vâdisindeki harabeleri ziyaret edeceğimizi açık bir enayilikle kendimiz açıklamamış mıydık? Bu, Buharalılar için o harabeler hariç diğer bütün harabelerden bahsetmek için büyük bir sebepti. İçlerinden biri bizi kuzeye, Hisar yönüne, diğeri güneye, bir çoğu Surkâb'ın sol kıyısında Kabadyan'a doğru yollamak istedi.

Hangi birine inanacaktık?

Buna rağmen, bütün bu adamlar kötü bir niyetle hareket ediyorlarsa da yalan söylemedikleri muhakkaktı. Gerçekten Şirabâd'ın güneyinde Angara - Kurgan'da harabe izlerine raslamıştık. Kabadiyan yakınlarında, şimdi iyi ellerde olan bir definenin bulunduğu bir şehrin kalıntılarının olduğunu ve Hisar yöresinin ya- nındaki Surkan vâdisinde toprağın çok verimli olduğunu, — pirinci hâlâ Buhara'nın en iyi ürünü olarak bilini- r — suyun bol bulunduğunu, Belh havalisinin bir yi- yecek ambarı olduğu zamanlarda bu vâdide kalabalık şehirlerin sıralandığını öğrenmiştik.

Sorularımızla Şirabâd'ın aydınlar zümresini sıkış- tırdık, fakat hiç başarı sağlayamadık; artık yağmurların artmış olmasına rağmen hareket etmemiz ve bu Şehr-i Gulgula'yı aramamızdan başka çıkar yol kalmamıştı. Yaptığımız tasarıya göre doğrudan Surkan'a gidecek, kıyısı boyunca rasladığımız yerlilerden bir şeyler öğ- renmeye çalışacaktık; raslantı da yardım ederse mese- lenin içinden tek başımıza çıkacaktık.

Küçük grubumuz iki yeni kişi ile çoğalmıştı. Bun- lardan biri Beğ'in oğlunun sözde rehber olarak yanı- mıza verdiği, hilekâr zekâlı, tatlı dilli, hokka takımını kemerine tabanca gibi sokarak ata binen yaşlı bir kâ- tipti. Şüphesiz efendisi onu bölgesinde yapacağımız seyahati sıkıntılı bir hâle sokmak ile görevlendirmiş- ti; zira yolculuğumuz boyunca, kâh mesafeleri oldu- ğundan fazla göstererek, kâh yollarda karşılanacak zor- lukları abartarak açıkça bize yalan söylemekten kaçın- madı, kısacası bizi aptal yerine koyarak aldatmak is- tiyordu. Diğeri Koca Nazar adında bir Özbekti. Bir gün önce çarşıda bir lokma ekmek peşinden koşan bir serserî iken, Kurbaşı'nın takdimi ve Abdalzair'in lütfû sayesinde bir anda katırcı seviyesine yükselmişti. İki yük atımızı gütmek ve bakmakla yükümlüydü. Koca Nazar yirmi yaşlarındaydı, yakışıklı sayılmazdı, yüzü

çiçek hastalığından kevgir gibi olmuştu, burnu yayvan ve basık ağız gayet büyüktü; fakat iyi bir karaktere sahipti, her fırsatta gülüyor, güldüğünde de iri çenesini açıyordu; hareketli ve güçlüydü. Çalışmaya başlamak için aylıklarına mahsuben bizden bir miktar para istedi. Ayda on tangaya yanımızda çalışmaya razı olmuştu. Abdul eline üç tanga verdi. Nazar çok teşekkür etti ve hemen çarşıya koşarak, Frenklerin gelişine kadar çizme yüzü görmemiş ayaklarına bir çift güzel çizme satın aldı. Aldığı çizmeler şimdiye kadar belki on sahip değiştirmişti, fakat o buna hiç aldırımıyordu; ayaklarının fazla sıkıntıda olmasını istemediğinden kendisine gösterilen bir az bol ilk çizmeleri satın almakta mahzur görmemişti. Gerçekte, onun için ayaklarının harap olması önemli değildi, bütün istediği yüksek kişiler gibi bir çift çizmeye sahip olmaktı ve çizmelerin yapımında ne kadar fazla kösele kullanılmışsa onun için o çizmeler o kadar değerliydi. Satın aldığı şeylerden pek memnundu, Rüstem'in kendisine verdiği kırmızı pamuklu kumaş parçasından yaptığı gösterişsiz sarığı kulağının üstüne oturtunca takındığı itibarlı kişi havası görülmeye değerdi.

Yirmi dört saat zarfında Nazar'a önce meşhur Paris'li fotoğrafçının hâtırasına Nadar, sonra sadece fotoğrafçı ve Abdul «f» harfini söylemekte zorluk çektiğinden otografçı lâkabları takıldı. Otografçı bizi bir çok defa neşelendirdi, Allah ona uzun ömürler versin!

Şirabâd'dan doğuya doğru, yağmur suları ile açılmış, rüzgâr etkisiyle genişlemiş yarıklar, izlerle dolu, teşhir için açılmış elbise etekleri gibi ovanın kenarlarına yayılan dağ sıraları boyunca ilerlemeye başladık. Bir saatlik yolculuktan sonra, Özbeklerin oturduğu, birbirlerinden mesafeli duran evler ve saklılardan oluşmuş bir köy olan Kabata'ya vardık. Uzakta, yurtların kuzeyinde boğazların girişleri gözüktüyordu. Son-

ra dağlardan uzaklaşmaya başladık: huninin geniş kısmından çıkar gibi gelen nehre geçit vermek istercesine dağlar kuzeye doğru çekiliyorlardı.

Yol, tuzlu kurumuş gölcüklerle kaplı düz bir arâziden sonra Surkan ırmağına kuzeyden güneye doğru paralel olarak sıralanan kum tepeciklerinin arasından geçiyordu. Bunların üstünde yer alan kumlu taştta düzlüğe çıkmak için bir hayli zorlandık. Sokak parkeleri kadar düzgün bir tabii masa üzerinden bakıldığında önümüzde, ağaçlarla çevrili bir sürü küçük köy farkettik kuzeydoğuda Kakaytı; doğu - güeydoğuda, akşamleyin konaklıyacağımız Akkurgan. Akkurgan'ın güneyinde güneşin altında Surkan'ın bize göstermek tenezülünde bulunduğu tek kıvrımını seyrediyoruz; sanki cıllılığından utanmış gibi sarp yamaçları arasına saklanıyordu. Sol kıyıda, bulutların buharlı tülünün değiştirdiği güneşten gelen bir ışık demeti tepeleri garip renklere boyuyordu; bu, resim ustalarını heyecandan çıldırtacak bir fanteziydi.

Hızlı olan inişten sonra, köye varıncaya kadar çiğnediğimiz kumlu bir toprağın dalgalı arâzisi üzerinde yol aldık. Hava çok ağırdı: bir fırtınanın yaklaştığı muhakkaktı, arkamıza bakınca atlarımızın yürüyüşünü daha hızlandırmak gereğini hissettik. Gök mürekkep gibi kapkara olmuştu. Kaybedecek vaktimiz yoktu, kamçılarımız atların kulakları dibinde ısıklar çalınca tırıs kalktılar; fakat duyduğum çığlıklarla arkaya döndüm. Otoprafçı tehlikeli bir atlayış yapmıştı; güttüğü atın üstüne palangalanmış yüklerin üzerinde bacaklarını ayırarak duramamıştı; kargaşalığın ortasında ümitsizce havayı tekmeleyen çizmeler gördüm. Otoprafçı sırtüstü yere yatmıştı. İple tutulu kalan at, nal darbeleri altında garip sesler çıkaran sandıkları hiddetle çifteliyordu. Nazar'a bir erişirse, herşey biter, zavallı çocuk çizmelerini eskitmek fırsatı bulamazdı. Hayvan nihayet

ipten kurtuldu, bacaklarına vuran keçesini sürüyerek kaçmaya başladı. Nazar'ı ayağa kaldırdık: «Kırık bir tarafın var mı?» Hayır, dedi ve gülmeye başladı. Kuçan atın peşine düştük. Özbek çobanın muhafazasındaki bir keçi sürüsüne daldı; hayvanların ortasında sıçradı, onları korkuttu, kaçirttı; çoban haykırdı, köpeklerini ıslıkla çağırdı; bu karışıklık arasında biz yetiştik, inatçı hayvanı çiftelerine rağmen yakaladık ve sırtına yüklerini koyduk. Bu arada gök gürlemeye, bulutlar yarılmaya ve bardaktan boşanırcasına yağmur yağmaya başladı. Grubumuz dört nala Akkurgan'a sığındı. Toprak duvarlarla çevrili köyün savunmasına yardımcı olmak üzere yapılmış arığın üzerindeki köprüyü aşarken yağmur kesildi. Dar köprü pek tabii deliklerle doluydu.

Rehberimiz bizi, konuşmasını seven ve konuklarını iyi karşılayan dizesiz, yaşlı Aksakal'ın yanına götürdü. Evinin avlusunda, oğlunun pilâv pişirdiği muazzam bir gül ağacı altında beklemeye başladık. Tence-resini gülünç bir ciddiyetle gözlüyordu. Söğütlerle çevrili bir su birikintisinin yanına yerleştik, atlarımızı kazığa bağladık; herkes ateşte kurumaya çalışıyordu. Fırtına sona ermek üzereydi; herkes oturmuş, ocağın ışığında çay yudumluyordu; yaşlı Aksakal dumburakını aldı ve geçen yıllara rağmen kalitesinden bir şey kaybetmemiş sesiyle, âletinin eşliğinde acıklı bir şarkı terennüm etti. Oradakiler sessizce onu dinliyorlardı.

Sonra yatıldı. Gece o kadar karanlıktı ki, gök kubbenin altında değil de, sanki bir mağara içinde yatıyor hissine kapılıyorduk. Geceyarısına doğru, rüzgâr uğuldamaya, ufukta şimşekler çakmaya, gökgürültüsü kulaklarımızı yırtmaya başladı; biri damın bir köşesine açılmış bir delikte ibaret olan ve ferahlık veren iki su oluğunun altında yattığımdan hazırlanan bu tufanın

fazla sürmeyeceğini ümid ediyordum. Akkurgan'ın en güzel evinin, en güzel odasının ortasında ateş yakıldığında bu deliğin dumanları dışarı çıkarmak görevi yaptığını sanıyorum. Aksakal bu odayı geceyi geçirmek üzere bize takdim etmişti; temiz yürekli adam, dışarda keçe üzerinde yatan yiğitlerimize sıkıntılı anlar yaşatan duştan bizi kurtarmak istemişti. Molla Abdul burnundan çıkardığı sesle arkadaşına, durumunun acıklılığını ve «ıslaklığını» belirten bir tonla sesleniyordu: «Eh, molla Rüstem! Eh, molla Rüstem!» Yer değiştirmelerini işitiyordum; şüphesiz bizimkine benzeyen topraktan bir sığınağa giriyorlardı. Aniden Surkan kıyılarına getirilen bir Batılı bu ev müsveddelerine başka bir isim bulamazdı. Yaklaşık iki metre kenarı, bir metre seksen yüksekliği vardı; tamamen topraktan imâl edilmişti; giriş kapısı en fazla bir metre yüksekliğinde ve yetmiş santimetre genişliğinde olmalıydı ki bir metre doksan üç santimetre boyunda olan Capus ikiye katlanmasına rağmen geçerken belindeki bitki toplama kutusu, kapının yatay boyunduruğuna tutuldu; girmek için diz çökmek zorunda kaldı. İçerde, duvarlar ocağın ateşinden çıkan isle kararmıştı; dolap işi görmek üzere duvarların içine yuvalar oyulmuştu. Bu yuvalardan birine, içi yağ dolu, pamuk ipliklerinin elde yuvarlanarak imâl edildiği fitili ile toprak bir kaptan ibaret lâmba yerleştiriliyordu. Kapı kapatılınca odanın içine, baca olarak iş gören delikten ve kapının üstüne bilhassa açılmış, dumanı götürmek üzere hava cereyanı temin eden hava deliğinden ışık giriyordu. Kapının karşısında yere oyulmuş bir kareden başka bir şey olmıyan ocakta ateş yandığında, bu ülkenin halkından biri yerde bağdaş kurarak oturabilir, bizim köylülerimiz ise ancak yüzükoyun durabilir ve bir şehirli ise hangi duruş şeklini alırsa alsın muhakkak, ya boğulacak, ya da kızacaktır. Başımın yanında sığınakları

olan çatlakların kenarında kertenkeleler meraklı başlarını sallıyorlardı. Yatak odamızın duvarları çıplaktı, ev sahibimiz kötü bir zevki temsil edecek her türlü süsten kaçınmıştı; sadece kenarda tahtadan bir çiviye asılmış, anlaşılmaz şekildeki çizimleri bizi seyrediyordu. yani Şirabâd'da rasladığımız, odanın yerine saman hasır konması gibi lüksler burada yoktu.

Ertesi gün sabah bir yağ fabrikasını ziyaret ettik; köy halkının büyük bir kısmı bizi izliyor ve merakla bakıyordu.

Her türlü tohumdan yakmak için yağ imâl ediliyordu: pamuk, kavun, karpuz, keten ve kuncuk (1) tohumları şu oranlarda karıştırılıyordu: yarısı keten ve kuncuk tohumu, diğer yarısı da diğer tohumlar. Hepsi birden bir hazne içinde, at veya deve tarafından döndürülen bir değirmen ile öğütülüyor, pek iyi olmayan bir parlaklık veren nisbeten berrak bir yağ elde ediliyordu. Yoksullar bu yağı mutfaklarında da kullanıyorlar, o zaman burna hiç de iyi gelmeyen kokular yayılıyordu. Aynı kişiler, ellerindeki koyun yağını satmayı tercih ettiklerinden bu yağ ile yetiniyorlardı. Koyun yağı bu ülkenin «Normandiya tereyağı» ayarında sayılıyordu; sadece zenginler pilâv ve tatlılar yaparken bunu kullanıyorlardı.

Yağcı ham maddesini Akkurgan'dan, Şirabâd'dan, Kakayti'den ve diğer komşu köylerden temin ediyordu; bir kilo pamuk, kavun ve karpuz tohumuna bir santim (2); bir kilo kuncuk tohumuna da yedi buçuk santim ödüyordu. Kuncuk ağırlığının yüzde ellisi oranında yağ verir.

(1) Susam.

(2) Frangın yüzde biri. (Ç.)

Yağın libresi (1) yaklaşık yirmi beş - otuz santime satılıyordu.

Değirmeni döndüren cılız atın yanında en az onun kadar cılız bir oğlan çocuğu vardı; o da atla birlikte dönerek değirmenin kenara ittirdiği tohumları havanelinin ortasına doğru sürüyordu. Bu iki köle bir iş günü içinde on bir, on iki kilo yağ üretiyorlardı. Yağ çıktıktan sonra tohumlardan geriye kalan hamur yuvarlak havanelinin şeklini alıyordu. Bizim ülkede «kenevir ekmeği» diye adlandırılan bu hamur, özellikle kış aylarında yeterli samanı bulamıyan göçebelere hayvanlarını beslemesi için satılıyordu; ve o mevsimde, on beş libre kadar gelen bu ekmekler, arz-talep yasasına göre, normal zamanda beş, yedi santime satılırken, on on iki santime satılıyordu. Özellikle yol uzun ve zahmetli olduğunda develerine vermek üzere bunlardan bol miktarda satın alan kervancılar için hamurlar pek değerli oluyordu; hayvanın cüssesine ve taşıdığı yüke göre her hayvana bu hamurdan iki ilâ beş libre veriliyordu.

Yerdeki hasırın üstünde vicdan rahatlığı içinde sırtüstü yatmış uyuyan yağcının yeğeni olan işçisine sorular yönelttim. Kanımca amca pek cömert değildi. Akrabasına emeğine karşılık pek az bir şey ödüyordu; imâl edilen her on hamura karşılık bir tanga veriyordu. Halbuki, bu zavallının bize itiraf ettiğine göre günde ancak üç veya dört hamur çıkarabiliyordu; buna göre, bütün hesaplar yapılmış ayda yaklaşık 8 frank kazandığı anlaşılıyordu. İşte Orta Asya'nın derinliklerinde çalışan iyi bir işçinin kazancı bundan ibaretti ve her şey izafi olduğundan bu ücrete çalışan kişi kâderinden memnundu.

O işçinin patronu buğday, arpa ve özellikle pi-

(1) Yaklaşık yarım kg. (Ç.)

rinç ektiği iki tanap (1) toprağa sahipti. Değirmeni döndüren başka bir ata daha sahip olduğundan Akkurgan'ın büyük servet sahiplerinden sayılıyor ve durumu başkalarının hasetini çekiyordu.

Bir gün önce attan indikten sonra, Mirza kulağına yalanlar fısıldamadan ev sahibimize sorular sormak fırsatını bulmuştuk. İyi kalpli Özbek hemen bize Şehr-i Gulgula'yı bildiğini söylemişti; ve Mirza hemen lâfa karışarak: «Evet, fakat şehre on beş taş mesafedeyiz.» demişti. Özbek hemen lâfı kapmış «Ak sakalımız varken yalan söylemeye ne hacet? Gerçeği söyleyeyim, Şehr-i Gulgula bu yönde gidildiğinde iki saatlık mesafedir;» deyivermişti. Mezar-ı Şerif yönünü gösteriyordu. Yiğitlerimiz tarafından sorguya çekilen diğer köylüler de hep aynı yönü göstermişlerdi. Artık şimdi nereye gideceğimizi biliyorduk. Atları eyerledik ve harabelere doğru ilerlemeye başladık.

Bir gün önce üzerinden geçtiğimiz kötü köprü, sel suları ile dère hâline gelen arğın suları tarafından götürüldüğünden büyük bir tur yaptık ve derenin geçit verdiği yerden geçtik. Arkamızda Akkurgan'ı, solumuzda Surkan'ın ekili kıyılarını bıraktık ve batıya doğru uzanan kum tepecikleri ile ırmak arasında kalan kumlu bir bozkırda atlarımızı sürdük. Bir çeyrek saat sonra harabelerin olduğu bölgeye girmiştik.

Ayaklarımız altında her tarafta pişmiş tuğla, çanak parçaları, sağda solda, boz bir fon üzerinde parlak noktalar hâlinde sırlı kapların parıltıları seziliyordu. Toprağın ner tarafında, eskiden evlerin olduğu yerlerde kenarları yuvarlanmış kurganlar yükseliyordu; çok uzun zaman önce yerle bir olmuşlardı; rüzgâr, onları örten topraktan kefenin kıvrımlarını silmek için bol bol

(1) Bir tanap yaklaşık 100 m². eder.

vakit bulmuştur ve savaş alanlarındaki mezarların üstünde olduğu gibi bunların üstünde de ot bitmişti.

Yolu dikine kesecek tarzda eskiden bir arık ak-mıştı; susamış yatağı kuraklık yüzünden çatlamıştı.

Akkurgan'dan altı kilometre ötede, atlarımızın üstünden batıda büyük bir yapının cümle kapısının hâlâ ayakta kalmış kemerlerini seyrediyoruz. Uzakta farke-dilen bir kaç sütûn da ayakta kalabilmişti; şimdi hiç bir şey taşıyorlardı ve uzaktan bakıldığında bir hat üzerine sıralanmış eski zaman anıtlarına benziyorlar-dı.

Acaba bu sütûnlar Kalenderiyye mezhebine men-sup dervişlerin camilerinin kalıntısı mı? Kalıntılar çok şekilsiz olduklarından hiç bir ipucu vermiyorlardı.

Bu yöre, halkların zihninde derin bir izlenim bır-arakarak kendisini adetâ kutsallaştıran bir takım büyük olaylara tanık olmuş olsa gerekir. Zira çok eski bir töreye göre, büyük bayram günlerinde halk saygıdeğer mollaların başkanlığında bu harabelere gelerek, hayat fışkıran bu şehre ölümün sessizliğini veren büyük ger-çek Tanrı'ya yakarır.

İşte solumuzda, şimdi daha doğuda akan Surkan ırmağının eski yamacında kurulmuş, bağlarıyla bir köy. Sonra ansızın birinin, «Şehr-i Gulgula, Şehr-i Gul-gula!» diye bağırdığını işitiyorum.

Bu, önde yürüyen Abdalzair'di; küçük bir tepenin üstünde yanına gelmemi işaret ediyordu. Atımı dört nala koşturarak gidiyorum, ve önümde güneye doğru tıpkı bir mızrak gibi ince bir minare uzanıyor. Parlak yuvarlağı ile onu taçlandırmak isteyen güneşe erişmek istercesine göğü deler gibi duruyordu. Bir buçuk saat boyunca kurumuş arıklar arasından geçmemiz ve du-var yıkıntıları ile moloz yığınları arasından yol bulma-mız gerekti.

Nihayet, büyük yapıların çevrelediği minarenin

yanına geliyoruz. Bunlar halka açık binalar, güçlülerin ve zenginlerin evleriydi. Pişmiş tuğlalardan itina ile örülmüş duvarlar iyi bir durumda kalmışlardı. Sağlam olduklarından tahripkârların kızgınlığını söndürmüşler, zamanın ve yersarsıntılarının darbelerine direnebilmişlerdi. Damı çökmüş bir kervansarayın ayakta kalmış kemerlerini hemen tanıdık. Minarenin dibinde beş veya altı odalı bir medrese vardı: çok zaman önce Kur'an'ın ayetlerini tekrar eden genç ulemanın bağrışları ile çınlamıştı. Buradan yaklaşık yüz metre ötede, izleri şüphesiz daha uzakta olan bir arığın beslediği hamam vardı. Yıkanmaya gelenlerin havuzlara ve yıkanma yerlerine geçtikleri merkezî kubbeli oda ancak tanınabilecek hâldeydi. İçleri moloz dolmuştu; şimdi parçası kalmamış olan, binanın bu kısmının üstünde duran kubbeden dökülmüşlerdi. Onun yerinde şu anda hiç bir zaman eskimeyen gök kubbe yer almıştı.

Bu salonun duvarlarına iki, üç türbe sırt vermişti.

Buradan geçen müminler türbelerin üstüne tuğla ve elbise parçaları koymuşlardı. Bu, kemikleri burada yatan ölünün faziletlerine gösterilen saygıyı ifade ediyordu. Batılı milletler de yolları üstünde rasladıkları mezarlara taş atmak geleneğini muhafaza ederler.

Minarenin etrafında, halkın tellâlları, masalcıları dinlemeye, idamları seyretmeye geldiği şüphesiz şehrin en önemli alanı olan boş bir meydan uzanıyordu. Şimdi orada biten bol otları develer rehavet içinde, küçük lokmalarla rahatsız edilme endişesi taşımadan yemekteler.

Pişmiş tuğladan inşa edilmiş olan minarenin yaklaşık yirmi metrelik bir uzunluğu vardı; alt tarafında çapı belki üç metreydi; tepesinde ise çapı bir buçuk metreye iniyordu. Alt taraf tahripten uzak kalmamıştı. Kim buna tecavüz etmişti? Zaman veya bir tahrip işine başlarken bu eseri yerle bir etmekten vazgeçen tah-

ripkâr insanların kazması. Temelleri sağlam olduğundan toprağa saplanan mızrak gibi şanlı günlerin hâtırası olarak orada harabelere hâkim bir durumda kalacaktır.

Yukardan düşen tuğlalar kısmen kapanmış olan ve karanlık bir delikten başka bir şey gibi görünmeyen kapıdan içeri girmek üzere geçiyoruz. Dar, dik bir merdiven helezon şeklinde sert bir dönüm yapıyor; basamaklarının durumu pek iyi değil. Ezan okumak için yukarıya çıkan mollaların, bekçilerin ve hatta yukardan atılacak olan mahkûmların ayakları basamakların kenarlarını esaslı şekilde törpülemiş ve yol üstüne konmuş tuğlalar don olduğundan parçalanmışlardı.

Şehrin tamamına hâkim bir görüş sunan dar düzlüğe ellerimizin yardımıyla tırmandık. Harabeler doğuda Surkan ırmağına, batıda Şirabâd - Akkurgan yolunu dikine kesen yüksek arâzinin devamı olan tepelere kadar uzanıyordu. Güneyde, rüzgârın etkisiyle kayan kum tepeliklerinin ortasında kayboluyorlardı.

İrmak yönünde bakıldığında minarenin sağında ve solunda aralarında bin beş yüz ilâ iki bin metre mesafede olan ve birbirleriyle paralelkenar, en büyük açının zirvesine yerleşmiş minare ile düzgün beşgen meydana getiren dört kurgan görülüyordu. Şehrin yok olmasından önce mi, sonra mı yapılmışlardı? Üst taraflarında görünür inşaa izleri yoktu, sadece kazma ve küreklerimiz bize bir cevap verebilecekti. Bu kurganlardan Şirabâd yakınlarında raslamış, bu şehir ile Akkurgan arasında görmüştük, ilerde Şirabâd'a dönerken, daha sonra Baysun dağlarından çıkarken Guzar ile Karşı arasında göreceğiz. Konuştuğumuz kişiler bu tepelerin eskiden kalelere ve işaret kulelerine dayanak olduklarını ifad etmişlerdi; işaret kulelerinin tepelerinde yakılan ateşler ile Amu-Derya'nın güneyinde Belh il, kuzeyde de Şirabâd ile haberleşiliyordu. Bu kulele-

rin kullanıldığı çağın çok eski zamanlarda kaldığı belirtilmek istendiğinde hepsi birden «Belh, Buhara'nın büyük ve güzel bir şehri olduğu zaman» diye bahsetmektedir.

Karakteristik görünüşlerini nisbeten belli eden bazı kısımlarını muhafaza etmiş olan minare, hamam, medrese ve kervensarayın dışında göze duvar yıkıntıları ve yığılmış molozlardan başka bir şey çarpmamaktadır.

Saz ve çamurdan harçtan yapılmış yuvarlak kulübelerde oturan otuz kadar Özbek Şehr-i Gulgula'nın tek sakinleriydi. Hemen bize doğru koşarak adamlarımızı soru yağmuruna tuttular. Neden buraya gelmiştik? Hangi millettendik? Frenklerin o kadar uzaklardan gelip bu basit şeyleri görmesinden endişe duyuyorlardı. Sefaletleri çok büyük olan bu insanlar fevkalâde konuksever ve lütûfkârdırlar; hemen bize ekmek, tuz ve tahta çanak içinde kaymaklı süt ikram ettiler. Medresenin bölgesinde kendimize ziyafet çektik.

Saban toprağı pek derin olmiyan bir şekilde sürmüş ve burada kendisiyle ne kadar az ilgilenilirse ilgilensin cümert davranan toprağa bu yetmişti. Onu hor görenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, en ufak bir itina ya hassastı. Özbek çatlak duvarlar boyunca ekiyor, biçiyor ve çıplak gövdeyle çapa salladığında kertenkeler kendisini seyreliyordu. Korkunç kara akrepler — sokmaları ölümle sonuçlanır — düşmüş tuğlaların üzerinde uyukluyorlardı. Harabeler sakin görünüyordu. Minarenin tepesinde, gezmekten yorulmuş bir güvercin dinlenirken kederli bir şekilde dem çekiyordu; bir yurtun içinden bir dumburağın keskin notaları ile tekdüze bir şarkı duyuluyordu; ovada ince bir duman havaya yükselirken, arada sırada bir köpek havlıyordu. Gürültülü bir şehirden geriye kalanlar bundan ibaretti.

Önemli insan topluluklarını barındırdığına dair

belirgin izleri taşıyan bu sessiz harabeleri gören yerlilerin zihni şiddetle etkilenmektedir. Gördükleri mahvoluş ile aynı yerde hayâl güçlerinin —Asyalı aklıselimden ziyade hayâlgücüne de sahip olduğundan— hatırlarına getirdiği canlılık ve hayatın ortaya çıkardığı tenakuz ile büsbütün sarsılmaktalar ve bu yörenin nüfusunun azalması ile ilgili olarak çoğunlukla çocukça olan açıklamalar uydurmaktalar.

Bazıları için burası göğün ateşi ile tahrip edilmiş Sodom ve Gomora'nın harabelerinden başka bir şey değildir; tarihî olayları karıştıran başkaları için ise şehir Çengiz Han tarafından inşa edilmiş, Iskender tarafından yok edilmiş olmalıydı.

Bir ak sakallı ihtiyar bize şunları anlattı: «Şehirlerin anası Belh bütün ihtişamına sahip olduğu zamanlarda minarenin etrafında, gece gündüz muazzam bir çarşıda ticaret yapan zenaatkâr ve tüccar bir halkın doldurduğu büyük bir şehir varmış. Komşuları Belhli-lerle insan eliyle yükseltilmiş ve iki şehir arasına belirli aralıklarla dizilmiş tepelerde yakılan ateşle haberleşiyorlarmış. Kazanç hırsıyla cezbedilen tüccarlar Hindistan'dan, İran'dan Çin imparatorluğundan akın akın gelmişler ve Şehr-i Gulgula zenginlik içinde yüzmeye başlamış. Bir sabah gün doğarken, şehrin kapısında konaklamış olan kervancılar, ırmağın karşı kıyısında salla geçmek üzere sıralarını bekleyenler, kavun, yaş üzüm ve diğer meyvelerle dolu arabaları ile komşu köylerden gelen bostancılar, hepsi şehre yaklaştıklarında hayretten dona kalmışlar. Şehirden en ufak bir gürültünün bile çıktığını işitmiyorlardı. Halbuki bir gün önce kendilerini ibadete dâvet eden müezzinlerin sesi ile namaza durmuşlar, medreselerle camilerin yuvarlak kubbelerini ve güneş altında parıldayan tuğlaların sıralarını görmüşlerdi; kulaklarında şehrin gürültüsü ile uykuya dalmışlardı, oysa şimdi hiç bir şey duyulmu-

yor ve çevrede bir mezarlık sessizliği hüküm sürüyordu. En yüreklipleri ilerlemişler, çevre duvarları aşmışlar ve dehşetten kalakalmışlardı: bütün yapılar yerle bir olmuş, halk yıkıntıların altında kalmış, pazar çökmüş-tü; sanki kudurmuş devler şehri çiğnemişlerdi; leylek-ler bile kaçıp gitmişti. Yalnız minare ayakta kalmıştı. Minarenin dibinde yüz yaşlarında bir kadın çömelmiş duruyordu; onu sorguya çekmişlerdi. Her soruya, «Al-lahu Ekber! Şehir yok oldu! Allahu Ekber! Şehir yok oldu!» diye cevap vermekten başka bir şey söyleyememişti. Uzun yıllar bu yaşlı kadının harabelerin üzerinde dolaştığı görülmüştü, fakat artık ona şimdi raslanmıyordu.»

Kufî yazıyla yazılmış bir ibare minarenin baş kısmını çevreliyordu: harfler kabartma tuğlalarla temsil edilmişti. Gözlerimi kamaştıran güneşe rağmen, gözlerimin sağlamlığı sayesinde, bir hayli zaman harcayarak o yazıyı kopye etmeyi başardım. Bu ibare —gördüğümüz tek yazıydı— İslâm'ın iman ifadesiydi.

Atlarımız arpa dolu torbaları boşaltırken, adamlarımız gölgelikte uyurken, Capus krokiler çiziyor, ben de Şehr-i Gulgula'nın yaklaşık bir planını yapıyordum; daha sonra Surkan'a yaklaşarak yolumuza devam ettik.

Salavat köyüne kadar izleyeceğimiz çölde, küçük bir dere yatağını dikine keserek önce ineceğimiz, sonra çıkacağımız bir noktada birden karşımıza iki atlı ile iki yaya çıktı. Onlarla tam aşağıda karşılaşmıştık. Bunlar, evliyâların türbelerinde duâ edip, pazaryerinde bir kaç gün vakit geçirdikten sonra Mezar-ı Şerif'ten gelen Baysun dağlarının sakinleriydi. Satın aldıkları eşyalar atlarının sağrısındaki torbalarda duruyordu. İçlerinde biri beline İngiliz malı kayıştan enli bir kemer sarmıştı. Mezar-ı Şerif'i bir kaç gün önce terketmişler, şu anda Patta Kısar'dan hareket etmişlerdi. Söyledik-

lerine göre dağlarına kavuşmakta acele ediyorlardı. Atlar oldukça iyi gidiyorlar, yayalar da çıplak ve güçlü bacaklarıyla attıkları acele adımlarla onları izliyordu; ellerinden biriyle omuzlarına dayadıkları sopaları ile haç taşırmış gibi bir havaları vardı, ama çok neşeli görünüyorlardı.

Mutlaka Mirza bize sevimsiz görünmeye yemin etmişti. Akşamleyin, minareden «bir, iki taş uzaklıkta olan» Salavat köyünde yatacağımızı söylememize rağmen, gece yarısı hâlâ güzel bir ay ışığında at üzerindeydik, bir yandan da Surkan ırmağının berbat kokusunu teneffüs ediyorduk. Sular alçalınca, çürüyen bitkiler ırmakların kaplı olduğu mil toprağı ve dip çamuru ile karışarak en berbat kokuları yaymaktalar ve gayet ince mantarlar olarak uçuşarak hava vasıtasıyla genizlerimize dolmaktalar ve ancak üzerinden iki üç gün geçtikten sonra kaybolmaktalar. Bazen beş altı yüz metreye varan genişlikteki ırmağın yatağı üzerindeki adacıklara da çadırlar kurulmuştu; inekler ve atlar yeşil ve diri otları kemiriyorlardı. Otlakların mükemmelliğı sadece göçebeleri böylesine bir sıtma yatağı içinde yerleşmeye itebilirdi. Her şeyden öte sağlık ile çok az ilgileniyorlardı.

Rehberimizin bir saattir bize vaad ettiği Salavat'a vardığımızda ay kaybolmuştu. Köyü aşarken köpekler havlamaları ile bizi selâmlıyorlardı; ilerledikçe havlamalarının şiddeti arttı ve köyün öteki ucuna geldiğimizde duyulmamış bir şamata karşısında kalmıştık. Evlerin olduğu kısımdan çıktıktan sonra bir kale görünümünde boz renkli bir kütle gördük. Kalacağımız yer orasıydı.

Rehberimiz bir arık üzerine atılmış küçük köprüye yaklaştı ve hemen boz yapıdan havlamalar yükseldi, bir kapı gıcırdadı, kapıyı açan adam rehber ile konuştu, sonra loş kapının aralığında bir fenerin ışığı

titredi, köprü girişini atlara kapatan kol kaldırıldı ve içeri girdik.

Uzun sakallı bir adam bizi karşıladı ve ambar gibi geniş bir odaya kabul etti; odanın pencerelerinin karşısında yatak görevi yapması için peykeler kurulmuştu. On kadar adam kaputlarına sarınmış uyuyordu.

Ertesi gün Abdulzair'den ev sahibimizin tanınmış bir velî olduğunu, vakıf olan Salavat köyünün şimdiki Emir'in babası tarafından kendisine verildiğini öğrendik. Yaşının gereği "seksen beş yaşına vardı" zayıfladığından topraklarının yönetimini, yine bir velî olan oğluna bırakmıştı. Bu adam ekim - biçim işlerini denetliyor ve ürün toplama zamanı aslan payını kendisine ayırıyor ve köyün her mensubuna hakkı olduğu payı veriyordu. Köylünün ekip biçtiği tarlanın yüz ölçümü ne göre bu pay az veya çok olabiliyordu. Emir'in buyruğu ile, Mezar-ı Şerif'ten hac ziyaretinden dönen yolcular yaşlı velînin dirseğini öpmek âdetine sahip olduklarından, konakladıklarında işlerini sağlamak üzere **velînin oğluna** belirli bir miktar batman buğday ve arpa bırakılıyordu.

Mala Koca adındaki genç velî bizimle birlikte çay içmeyi kendisi için asla küçültücü bir şey olarak görmüyordu. Dişlerinden şikâyet ediyor, her dört günde bir nöbeti tutan sıtmadan ızdırap çekiyordu; bizden bir ilaç rica etti. Kendisine birkaç paket kinin bıraktık. O yörede kaynaşan ve her yıl bir çok insanın canına kıyan zehirli yılanlar ile diğer sürüngenlerden çok şikâyetçi idi ve Rüstem'i demesine göre yılan sokmalarını iyileştiren çok iyi bir duâ bilmesine rağmen bizde Avrupa icadı bir panzehir olup olmadığını sordu amonyak şişemizi düşündük ve ona gösterdik. Ona nasıl kullanılacağını gösterdikten sonra, beyaz suyumuzun kudretini göstermek amacıyla, Abdulzair'in burnunun altında tuttuğu şişenin deliğini koklamasını istedik.

Güvensizlik duymadan, kuvvetle ve birkaç defa içine çekti. Hemen arkasından korkunç bir aksırma krizine tutulduğundan ayağa kalkmak ve duvara yaslanmak ihtiyacını duydu. Bu sahneye tanık olan Rüstem, yarı Rus, yarı Türk şivesiyle, «Botilka şeytan», yani şeytanın şişesi diye söylenmekten kendini alamadı. Mala Koca'ya sordum, «Nasıl mükemmel bir ilâç değil mi?»

— Vallahi, hârika bir ilâç; dedi.

— Bize bir şişe ver size bir miktar bırakalım.

— Şişe mi? Ama bende şişe yok.

Bu yörede şişe gerçekten ender bulunan bir nesneydi. Sonra fikrini değiştirdi. Yakışıklı, on beş yaşlarında görünen oğlunu çağırdı ve eve yolluyarak sahip olduğu tek şişeyi getirmesini istedi. Oğlan, içinde eskiden votka olduğunu sandığımız bir Rus şişesiyle döndü. Salavat'a kadar nasıl gelmişti acaba? Bunu sormayı unuttuk. Aşağı yukarı üç yüz kişilik bir köyde bu türden ev eşyasının sadece bu şişe olması ihtimal dahilindedir.

Civarda harabe olup olmadığını sorduk. Daha önce Mirza tarafından uyarılan velî istenen açıklıkla konuşmadı.

Ne mutlu ki yığitimiz Rüstem sofu bir Müslümandı. Kendisini kötü kazalardan korumak için boynunda küçük torbalar içinde sakladığı muska ve mukaddes emanet koleksiyonunu arttırmak için önüne çıkan her fırsatı değerlendiriyordu. Bu yüzden Rüstem yaşlı velîye saygılarını sunmak ve velîlere ait kutsal elbise parçaları satın almakta acele ediyordu. Kendisine verdiğimiz talimatı unutmadığından yaşlı adamı soru yağmuruna tuttu. Yaşlı adam da ona Salavat'tan az bir mesafe ötede çok sayıda emirin gömülü olduğu büyük bir türbenin ve Şehr-i Samâne denilen eski bir şehrin kalıntılarının görüldüğünü söylemişti. Rüstem bu iyi

haber ve khalatının astarına dikmeye çalıştığı bir kutsal elbise parçasıyla geri döndü.

Bizi bu güzel türbeye götürmesi için Mirza'yı davet ettik. Hiç bir itirazda bulunmadı, bu bilgiyi kimden aldığımızı söylediğinde ev sahibimizin sözlerinin doğru olmadığını iddia edemedi. Ertesi gün, yani 11 nisan günü, kendisi bizi Şehr-i Samâne'ye götürmek üzere başa geçti.

Ufuk boyunca dağılmış yapı temelleri görünceye kadar boş bir bozkırda, güney batı yönünde yaklaşık beş kilometre at üstünde yol aldık. Uzaktan, bu harabelerin görünümü gerçekten ihtişamlıydı ve bu boz renkli gök altında bizde hüznü uyandırıyorlardı. Uzaklaştıkça daha büyük gibi gözüken, duvarlarla çevrili, hâlâ sağlam duran câmiler sağdan soldan fışkırmış gibiydi. Ani bir güneş ışınının aydınlattığı türbeler topluluğu, genel çöküntü içinde güneyden kuzeye doğru bir dev gibi duruyordu. Şehr-i Gulgula'da olduğu gibi kurumuş arıklarla moloz yığınları yürüyüşümüzü yavaşlatıyordu; bu anıtın etrafında sayısız mezar vardı: bölge sakinleri, içlerinden bir kısmı velî olan emirlerin türbelerinin yanına yakınlarının cesetlerini defnetmeyi uygun buluyorlardı. Ucunda bir paçavra kurganın üstüne dikilmiş bir sopa, veya toprağa gömülmeden önce bir bıçağın ucu ile üzerine kaba bir yazıyla bir şeyler yazılacak kadar düz olmasına dikkat edilerek dağdan getirilmiş bir taş ölülerin hâtırasına dikilen tek anıtlardı. Yakınlarından birinin kefene sarılmış ölüsünü gömmek üzere atlarının tergisinde getiren bir kaç atlıyı hiç istemeden rahatsız ettik. Ölü için seçtikleri yere cesedi koydular, üzerine aceleyle bir kaç kürek toprak serptiler ve hemen atlarına atlayarak dört nala uzaklaştılar. Tüfeklerimizin parlayan namluları mutlaka onları korkutmuştu. Mirza'nın yüce Emir Hüseyin'e ait olduğunu söylediğini türbenin yüz adım öte-

sinde, çevredeki toprağın ham maddesini bol bol verdiği tuğlaların pişirildiği fırınının temelleri gözüküyordu.

Türbenin güney ucuna gelindiğinde çatlak kubbe-lerin arasından, sütunların ve alınlığı üzerinde parlak renkli çinilerle süslü bir kâğı methalinin tepesi fışkırıyordu.

Yapı İran stilindeydi; eskiden toplam iki yüz metre uzunluğunda olmalıydı. Bu hâliyle bile yüz doksan metre geliyordu; en büyük genişliğinde kırk iki metre-ye ulaşıyordu.

Binanın güney giriş kapısından itibaren her iki tarafa doğru inşa edilmiş cenahları, şimdi mezarlarla kapatılmış ve kuzey yönünde toprağa gömülmüş bir câmi ile son bulan bir yol teşkil ediyordu; câmiden yola inen merdivenin şu anda ancak bir kaç basamağı kalmıştı.

Türbe bir tek plân olarak düşünülmemişti, daha gerçek bir deyimle ihtiyaca göre genişletilecek ve başka türbeler ilâve edilecek tarzda yapılmıştı. Başlangıçta sadece emirleri mezarlığı olarak seçilen bu yerin sonradan hükümdarların kendileri ve aileleri için anıtlar diktiği bir mezarlık hâline gelmiş olması muhtemeldir; anıtların boyutları ve süslerinin güzelliği sahip lerinin kaprislerine göre yapılmış değilse bile onların zenginliğini ve kibrini gösteriyordu.

Bugün devamlılık meselesi ile bizi karşı karşıya bırakan molozların muazzam yığınları eskiden bunların mevcut olmadığını ve bir uçta büyük kapı, diğerinde, tam karşıda câmi arasında kesiksiz yapıların olduğunu düşündürmektedir.

Damın tamamen kaybolmadığı yapıların hemen hepsinin içinde düzgünce sıralanmış mezarlar bulunmaktadır. Çocuklara veya büyüklere ait olmalarına göre boyları değişti; büyük olanların tamamı üç adım

uzunluğunda, bir adım genişliğindeydi. Yine hepsi doğu-batı yönünde yerleştirilmiş, içinde yatanlar hakkında en ufak bir işaret bile konmamıştı. Orada yüz kırk üç tane mezar saydık.

Her mezar, cesedin dört küçük tuğla duvar üzerine yatırılması ve üstüne fazla kavisleşmemiş bir kubbenin yapılmasına müsait, yerden bir hayli yüksek eş-kenar dörtgen şeklinde bir duvarcılık stili yapılmıştı. Dış tarafı çamur ve saman karışımı bir harç ile sıvanmıştı. Bir kahraman veya bir velî söz konusu olduğunda bu sıva üzerine çini plâkaları yerleştirmek mümkün olurdu. Nitekim, mezarlardan birinin kenarından kabartma olarak yazılmış bilgileri ve parlak bir sırası olan, her nasılsa tahripten kurtulmuş bir çiniyi kopardık.

Türbe içine, elimle yatay boyunduruğunu tutabileceğim kadar alçak ve dar kapılardan girilebiliyordu. Gün ışığı içeriye duvara açılmış ender pencerelerden ve her kubbenin tepesindeki delikten giriyordu. Bazı kubbeler yerlerinde geniş bir boşluk bırakarak kaybolmuşlardı; diğerleri, dışardan güzel bir güneşin altında mevcudiyetlerini ispat ediyorlardı; içerden ve aşağı kısımlardan bir inceleme, yakında bir çökmenin belirtileri olan yarıkları ortaya çıkarıyordu. Türbenin köşelerinden birine yerleştirilmiş bir merdivenle düz teras şeklinde olan damlara çıkmak mümkündü. Kubbe-lerin inşası sırasında malzemenin yukarı taşınmasına yarayan bu merdivenler sonradan mezarlıkların muhafızları mollaların işine yaramıştı. Ezan okuyacakları sırada dama çıkıyorlar ve daha yukarıda olduklarından seslerini daha uzaklardan duyurabiliyorlardı.

Kuzey ucundaki câmiden duvarlar ve uzun müddet dayanamayacak olan kubbe kalmıştı.

On beş, on altı metre yüksekliğindeki kapı methallî yapının en yüksek kısmı olup, bütün alınlığı ile altı ilâ sekiz metre yüksekliğinde duvarları olan büyük tür-

beyi aşıyordu. Methalin üstü tamamen çinilerle kaplıydı; büyük boyda olanlar ya düşmüşler, ya da çoğunlukla sökülmüşlerdi. Daha ziyade yerlerinde orta büyüklükteki çiniler kalmıştı; sütunların gövdesini süslüyorlar ve oldukça sağlam bir harç içine gömüldüklerinden ancak küçük parçalar hâlinde sökülebiliyorlardı. İçlerinden pek çoğu yaldızlı olduğundan kazınmıştı. Yere düşmüş olan parçalar önce, ölülerini kapının hemen yakınına gömen yerliler tarafından mezarların üstüne konmak üzere toplanmış, fakat daha sonra ölülerini daha ileriye gömmek zorunda kaldıklarından diğer tuğla ve çini parçalarına dokunmamışlardı. Renklerin parlaklığı ve işçiliğin mükemmelliği bakımından Semerkand'takiler kadar değerli olduklarına şüphem yok.

Mezarlığın güney ucuna inşa edilmiş mütevazı türbeyi Mirza da bizimle birlikte ziyaret etti; bütün türbeler içinde en yeni inşa edilmiş ve en az geniş olanı oydu. İçerisine iki kanatlı alçak bir kapıdan giriliyordu; eşğin yanında kapak taşının üstünde bir müminin adak olarak bıraktığı bir yiğın hint darısı gözüküyordu. İçerde eşit büyüklükte, paralel olarak yerleştirilmiş ve aralarında eşit mesafeler olan dört mezar bulduk. Birincinin sağında bir tuğ dikilmişti: tuğun mızrağı eğilmiş, kurtlar tarafından kemirilmiş ve kudretin ifadesi olan at kuyruğunun kılları dökülmüştü. Bu Tuğun Emir Hüseyin'in karısı ve iki oğlu ile birlikte yattığı yeri göstermesi gerekmekteydi: Mirza, «Yüz elli yıl önce ölmüş; on bir yıl boyunca adı hutbelerde okunmuş, yani on bir yıl ülkenin mutlak hükümdarı olmuş. Mezar-ı Şerif'e hac ziyaretine giden ve Ali'nin mezarında duâ eden müminler dönüşte mutlaka Şehr-i Samane'ye uğrayarak, aynı zamanda büyük bir hükümdar ve bir velî olan Emir Hüseyin'in türbesinde de ibadet ederler;» dedi.

Mirza'ya göre Sultan Sançar-ı Mazi türbenin ya-

nındaki kapıyı ve diğer yapıları inşa ettirmişti; Emir Temür de sağ cenahı teşkil eden uzaktaki yapıyı ve Abdullah Han da sol cenahı. Kuşto - Sib adında biri de mezarlığın genişlemesinde katkıda bulunmuştu. Kuşto-Sib Müslüman olmıyan bir sultandı.

Değerli bulduğumuz için naklettiğimiz bu rivâyetlere dikkat edilirse zamanın tahribine karşı en iyi dayanmış kısımların en eski dönemlere ait olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bütün bu yapılar, yirmi beş, yirmi altı santimetre kenarı, dört, beş santimetre kalınlığı olan fırında pişirilmiş tuğlalardan yapılmıştır. Halka açık yapıların inşasında da aynı tip tuğlalar kullanılmıştır.

Durmadan büyüyen duvar çatlakları arasında rüzgârın uğuldadığı bu türbelerin bakımı ile kimse meşgul değildi; bazen rüzgâr şiddetini arttırarak yapıları hırsla süpürmekteydi. Kaba sıva tamamen dökülüp bitince de, güzel bir gün sonrası patlak veren bir kasırga duvarların çökmesine sebep oluyor, harabelerin tek konukları olan aç çakallar bir zamanlar ülkenin hâkimlerinin kemiklerini kemirmek fırsatını buluyorlardı.

Emir Hüseyin'in türbesinin iki kilometre batısında «Kerkis» göze çarpmaktaydı. Bu, yetmiş beş adım boyunda kenarı olan dikdörtgen bir hisardı; tam ortasında açılmış kapıları ilk dört yanı tam tamına dört yöne bakmaktaydı; her köşeden ise yuvarlak bir kule çıkıyordu. Doğuya bakan en az zarara uğramış kapıdan girince, artık mevcut olmıyan dama kadar yığılmış molozlarla dolu bir avluyla karşılaşılıyordu. İçte, Kerkiş'in bütün çevresi boyunca bir katlı meskenler yapılmıştı; en büyükleri kulelerdekinde olmak üzere her mesken bir çok odaya bölünmüştü. Ateş külleri ve koyun izlerinden de belli olduğu gibi, bugün de çobanlar kötü havalarda, ayakta kalabilme dayanıklılığını gösterebilmiş tek kapıya sığınıyorlardı.

Kerkis o kadar kötü bir durumdaydı ki, hiç bir odasında kalabilme imkânı yoktu; duvarların çoğu yıkılmış, dam tamamen çökmüştü. Dış tarafları nisbeten yağmacıların elinden veya yılların yıpratıcılığından kurtulmuştu; otuz dokuz santimetre kenarında, on üç santimetre kalınlığında güneşte kurutulmuş tuğlalardan imâl edilmişti. Savunma duvarları için tercihan bu tuğlalardan kullanıldığına dikkat ettik. Bu yapının inşasında gösterilen itina, pahalıya mâl olan pişmiş tuğla kullanılması, önemli kişilerin kullanılmasına bırakılan geniş odaları Kerkis'in Emirlerin emrine verilmiş bir hisar-saray olduğu izlenimini bırakıyordu. Şüphesiz, bir yandan nisbî bir rahat içinde yaşarlarken, diğer yandan canları ve servetlerini düşmanların veya kendi tebâlarının bir sürprizinden koruyacak tarzda düşünerek bu yapıyı gerçekleştirmişlerdi.

Mirza ile, babasından duyduğunu söyleyen genç velîye göre Kerkis, türbesi Amu-Derya üzerinde Termez'de olan Abdülakim tarafından inşa ettirilmişti.

Bu Emir'in çılgın gibi sevdiği bir kızı varmış. O zamanlar Şehr-i Samâne sayısız bahçeleri, kumru dolu koruları, içimi nefis sular taşıyan arıkları ile yaşanacak şahâne bir yer olduğundan Emir Abdülakim Kerkis'i yaptırmıştı. Yazları kızı kırk kız arkadaşı ile burada kalırmış. Her akşam Emir yanında adamları Termez'den hareket eder, kızının yanına koşar ve eğlenceler, ziyafetler birbirini kovalar, Kerkis'in çevresi rakasları harekete getiren dümbelek sesleri ile inlermiş; gecenin ilerlemiş saatlarında Emir Termez'e dönermiş. Halk bu saraya kerkis demiş; böylece prensesin yanındaki «Kırk Kız» imâ etmek istemiş. (1).

Ayakta kalan câmiler oldukça genişti; içlerinden

(1) Aynı kelime oyunu Kırgız'ın da bir kurt ve kırk kızdan türediği, efsanesini doğurmuştur.

biri kolaylıkla onarılabilecek durumdaydı. Stil ve kullanılan malzeme bakımından Karşı veya Buhara'daki câmilerden pek az farkı vardı.

Salavatlı velî Mala-Koca Şehr-i Samâne'nin yok oluşunu bize şöyle nakletti: «Sultan Bâbü'r bu ülkenin hâkimi olduğu sıralarda Şehr-i Samâne güzel bahçeleri ile kalabalık bir şehirmiş. Orada oturan Bâbü'r'ün Samüne adında, durmadan kendisinden yeni lütûflar ve armağanlar isteyen bir gözdesi varmış. Emir uzun zaman onun isteklerine boyun eğmiş, olmayacak dileklerini yerine getirmiş, fakat sonunda bir kişiye bu kadar çok lütûf vermenin anlamsız olduğunu anlamış ve gözdesine kötü muamele etmeye başlamış. O da şehri terketmiş, kimseye görünmemiş ve yaşayıp yaşamadığından kimsenin haberi olmamış. Şehri terketmesinden sonra her gece Bâbü'r bir sesin kendisine şöyle bağırdığını duymuş: «Samâne geldi! Bâbü'r, koş!» (1) Bu sesle iyice rahatsız olan zavallı Emir, uyuyamaz olmuş, Semâne'nin yaşadığı bu şehirde huzuru bir türlü bulamayınca Amu'nun sol kıyısına geçmiş ve Belh'e sığınmış. Tebâsı için çok sevilen bir hükümdar olduğundan halkı da arkasından gelmiş. Bu olaydan sonra şehirde hiç kimse oturmaz olmuş; zamanla da evler ve diğer yapılar yıkılmış, arıklar çamurla dönmüş ve Şehr-i Samâne, Emir Hüseyin'in türbesi yanına ölülerini gömmeye getirenlerden başka kimsenin uğramadığı bir ölü şehir hâline gelmiş.»

Daha sonra Mala Koca şunları diyerek sözü bitirdi: «Bunları, elli yıl önce maalesef bir savaş sırasında kaybolan bir kitaptan okuyan babamdan öğrendim.»

İşte bu yöre halkından elde edebildiğimiz bilgiler bundan ibarettir.

Salavat köyünde günlerce kaldık; gündüz harabe-

(1) Orijinal metinde aynen Türkçe olarak yazılmıştır. (Ç.)

lere gidiyor, geceleyin köye dönüyorduk. Capus ayakta kalan yapılardan en ilgi çekenlerinin krokilerini çıkarttı, nisbeten doğru bir planlarının yapılabilmesi için ancak ayakla veya iple ölçü alabildi. (1)

Çalışmamız sırasında kimse gelip işimize karışmadı, harabe daima ıssızdı. Sadece, şehirli olduğundan bir avcının göz keskinliğine sahip bulunmayan Abdulzair'in vahşi hayvanlar sanarak bize «Ayılar geliyor! ayılar geliyor!» diye bağırarak gösterdiği bir çal sürüsünden başka bir ziyaretçimiz olmadı.

Harem dairesinden dışarı çıkmadığı için ziyaretimiz mümkün olmıyan yaşlı velîye sorular soramamamızdan dolayı üzüldük. Bir kapının aralığında değneğine dayanmış olarak kendisini gördük; sırtında küçük bir kız zorlukla ilerliyordu. Göğsüne yayılmış uzun beyaz sakalı kendisine saygıdeğer bir hava veriyordu. Bu yaşlı adam bize mutlaka daha ilgi çekici şeyler anlatacak ve Şehr-i Samâne hakkında oğlunun naklettiklerinden çok daha makul bir şeyler söyleyebilecek durumdaydı. Belh yöresinin tarihine büyük önem de yeni belgeler verecek olan kazılar yapamayışımız da üzünölmeyecek gibi değildir; zira, Belh'de olduğu gibi, İslâm dönemine ait harabelerin altında muhtemelen Yunan - Belh döneminin harabeleri bulunmaktadır. Üstelik oraların Zerdüş'tün ülkesi olduğunu da unutmamak gerekir.

Bize göre, susuzluk bu yörenin yavaş yavaş ıssızlaşmasına önemli katkıda bulunmuştur. Başka herhangi bir yerde olduğu gibi burada da yağmur toprağın tam anlamıyla verimli olmasına yetmiyor, ve insanoğlu çeltik, buğday ve darı tarlaları için gerekli olan suyu, kışın hemen görünmez, yazın ise taşkın olan

(1) Boğucu bir sıcak vardı; 12 Nisan öğleden sonra gölgede termometre 38°C gösteriyordu

ırmaklardan ödünç almak zorunda kalıyordu; dolayısıyla su seviyesi ne kadar alçak olursa o kadar zahmetli sulama meseleleri ortaya çıkıyordu. Dağlardaki ormanların azalması, hava cereyanlarının yönünün değişmesi veya başka bir meteorolojik olay sonucu su seviyesinin azalması ki bu bölgede söz konusu olan budur, akarsular tarlalara erişmek için daha fazla eğime ihtiyaç gösterince çiftçiler arıklarının derinliğini ve uzunluğunu arttırmak zorunda kalmaktadırlar. Durmadan artan bu fazladan çalışmaya bir de, Asya'nın sahip olduğu özel katliamlı savaşlar sonucu nüfusun giderek azalması da eklenince Surkan vâdisi insanların kanalların bakımı ve genişletilmesi için gerekli işgücünü temin edememesi ve bu yeni şartlar altında mevcudiyetlerini devam ettirebilmeleri için savaşı çok yorucu bulmaları anlaşılabilir. Bu arada fâtihterin tahrip ettikleri şeyleri yeniden kurmaktan vazgeçmeleri; tarlalarını ve mezarlarını terkederek, bir miktar taze su olmaksızın acımasız bir üvey ana olan toprakları bırakarak daha uygun yer aramaları tabii olmaktadır.

Kısacası ileri sürdüğümüz sebepler yüzünden Bu-hara'da ve Orta Asya'da durmadan yer değiştirmeler olagelmektedir. Biz bile yolculuğumuz sırasında böyle göçlere tanık olduk. Amu kıyılarında tarım için «daha iyi bir yer» arayan bir Türkmen aşiretine raslamış ve Guzar ile Karşı arasında, vâdide su çok azaldığından ve kanalların bakımı artık çok zahmetli gelmeye başladığından halkı tarafından yeni terkedilmiş bir köy görmüştük.

Surkan vâdisinin boşalması, sanayiiden mahrum insanın kendisini çok zayıf hissetmesi ve tabiat tarafından önüne çıkarılan engeller karşısında gerilemesini gösteren hayat kavgasını temsil eden menkibelerden biri olarak kabul edilebilir.

Belki de başka bir faraziye ileri süremediğimizden, bir zamanlar çok kalabalık bir insan topluluğunun yaşadığı yerlerde nasıl bir yalnızlık duygusuna kapıldığımızı, çok eski bir ırkın «yıpranması» sonucu atılım ve enerjisini kaybetmesi ile açıklayabiliriz.

X

TERMEZ'DEN ŞİRABÂD'A

«Patta - Kisas — Yeni teşekkül eden bir koloni —
— Türkmen kadınları — Mutfak — Çengiz Han Ter-
mez'de — İbn-i Batûta — 1345 yılında Termez —
Şimdi geriye kalanlar — Bir «mezar» — işân — Öşür
— Yine hacılar — Varan — Mirza «Yarım Taş» —
Mezar-ı Şerîf'ten dönen Ruslarla karşılaşırız.»

Amu üzerinde daha uzakta bulunan Termez'e ha-
reket edeceğimiz gün sabahleyin Salavat köyüne son
bir ziyaret yapacaktık. Surkan ırmağından pek uzakta
olmayan, meyve ağaçları ile çevrili, evlerinin arkasın-
da ırmağa kadar gölgeli ve çimenli güzel bir bahçe gö-
rünümü veren, çınar ve dut ağaçları dolu küçük adası
ile ilk bakışta sevimli bir köşe olarak gözüküyordu. Ne
yazık ki Surkan'dan gelen tebahhur (1) büyük sıcak-
larda korkunç olan sıtma hastalığının devam etmesi-
ne sebep oluyordu; ayrıca, köylülerin ifadesine göre
yazın Salavat bir fırın gibi yanarmış. Bu ifadeye inan-
mak zorunda kaldık zira daha nisan başlarında olma-

(1) O zamanlar sıtmanın sivrisineklerden bulaştığı bilin-
miyordu. (Ç.)

mıza rağmen gölgede otuz sekiz derece ölçmüştük. Temmuz ve ağustos aylarında sıcaklık ne olur acaba?

Ulu ağaçları sanki koruyucu ilâhlarmış gibi halk tarafından saygıyla anılıyordu. Nitekim, yer seviyesindeki otları kavuran ve fırının ateşinin çömleğin kilini yaptığı gibi toprağı çatlatan bir güneşin bütün vâdiyi bir fırına çevirdiği ve hayvanlarla insanların sıcaktan nefes nefese getirdiği bir yerde o ağaçlar gerçekten koruyucu ilâhlar gibi sevimliydi.

Eskiden yaşlı Amu-Derya'nın havzasının bu kısmını işgâl ettiğini sandığımız ormanların son temsilcileri olan bu dev ağaçların boylarını ölçmeye çalıştık. İskender'in askerleri o ağaçlardan bayrak direklerinin sopalarını ve mızraklarının ağaç saplarını yapmışlardı.

Gövdesinin çapı bir insan boyuna erişen dev dut ağacının çevresi beş metreye erişiyordu; toprağı dört iri dalı ile kapatan çınarın ise dipte çevresi on metre kadardı.

Ev sahibimizin evine döndüğümüzde adamlarımızı eşyaları sandıklara yerleştirirken gördük. Bu çalışmaya nezaret eden Mala - Koca bir elbise fırçası görünce hayretini gizleyemedi; fırçayı eline aldı, evirdi, çevirdi, sonra Abdulzair'e dönerek:

— Bu ne işe yarar? diye sordu.

Diğeri eliyle fırçalama hareketi yaparak,

— Elbiseleri temizlemeye; diye cevap verdi.

Genç adam hayret dolu bir «Ah?» çekerek, fırçaya bakmaya devam etti, yine evirdi, çevirdi, sonra yere bıraktı ve düşünceli bir hâlde gitti. On beş, on altı yaşlarındaki bir Avrupalı çocuk Mısır Piramitleri önünde nasıl hayrete düşerse aynı yaşlarda olan bu Özbek de elbise fırçası önünde aynı duyguyu yaşıyordu.

Abdul, sırtını duvara dayamış, kendisine bakan bir köylüye boş bir tütün kutusu vererek onu mutlu etti. Abdul'a efendisi gibi bakan köylü gördüğü lütfat

şekkürlerle karşılık verirken, aldığı armağana görünür bir sevinçle bakıyordu. Kutunun kapağında açılmış olan deliği örten mika yaprağı şeffaflığı ve yumuşaklığı ile hayretini çekiyordu; onun cam olmadığını anlamıştı. Abdul'a onun ne olduğunu sorduğunda o, «Allah bilir ya! Şu Frenkler ne kadar garip şeyler icad ediyorlar!» dedi.

Her şey hazırlanmıştı. Velî ve oğlu ile el sıkışması, oğlana bir kaç parça şeker ve en iyi dilekleriyle hareket ettik. Bu ülkenin insanlarına verilebilecek en iyi armağan olduğundan bu iltifat yağmurunun o birkaç parça şekerden ileri geldiğini sanıyoruz. Şekerin imâl edilme usûlünü bilmiyorlardı; şeker ihtiyaçları Rusya'dan ve Hindistan'dan gelen şekerlerle karşılanıyordu. Onlar için şeker bir lüks maddesiydi.

Termez yolu üzerinde, Mezar-ı Şerîf'ten gelen yolcuların Amu'yu sallarla aştıkları noktada Patta-Kisar köyü bulunuyordu. Geçiş hizmeti, biri Afganlılara, diğeri Buharalılara ait iki salla yapılıyordu. Bu köy yeni kurulmuştu; ahali bütünüyle Türkmenler'den oluşuyordu. Bizi iki gün misafir eden ve aynı zamanda Patta - Kisar'ın kurucularından olan ev sahibimiz şehrin sa tarihini şöyle anlattı:

Yirmi yıl kadar önce Kara Türkmen boyundan altı kişi Amu'nun sol kıyısındaki yurtlarını terkederek, Kerki'den uzakta, ırmağın sağ kıyısında daha iyi bir yer aramaya başlamışlar. On yıl sonra Emir tarafından ilga edilecek bir vakıfa ait olan ve Patta - Kisar salının yanında bulunan arâzide yerleşmeye karar vermişler. Hemen çalışmaya koyulmuşlar ve tarıma elverişli bir duruma getirmek için «patta ve tugay» (saz ve ılgın ağacı) kaplı bir kaç tanap büyüklüğünde arâziyi temizlemek için çok zahmet çekmişler. Sonra aynı boydan olan arkadaşları gelmiş, bir müddet sonra sayıları iki yüze varmış, şimdi ise üç yüz yirmi kişi olmuşlar.

Bütün yıl boyunca işleri hiç eksik olmazmış. Bu adamlar bütün kış boyunca tarlaları üzerine eğilirler, çapayla çalışarak onu ekime hazır hâle getirirlermiş, aksi takdirde tabiat onları şiddetle cezalandırıyordu: tarlalarını en ufak ihmalde hemen tugay bürüyordu. Yine soğuk mevsimde kadınları kaşmak (yani halı) dokuyorlar ve yağmacı Türkmenlerin ziyaretlerini karşılamaya hazırlanıyorlarmış. Daha kalabalık ve cesaretli olduklarından bu saldırılardan hiç korkmazlarmış; kendilerini rahatça savunur ve yağmacıları öldürürlermiş. Tutsak ettiklerini Şirabâd'a götürürler, orada hepsinin kafası vurulmuş. Nisan ayından itibaren çok dolu olurlar, haftanın bütün günleri hattâ tatil günü olan cuma günleri bile çalışırlarmış. Sadece havalar kötü gittiğinde dinlenmek fırsatı bulurlarmış. «Savzan ve saratan» aylarında ırmağın en taşkın olduğu devirlermiş.

Salın müşterileri azdı. Doğudan hiç kervan gelmiyor, kuzeyden ise tek tük geliyor ve Afganistan'dan gelenler ise Kilif veya Çuşka - Guzar'dan geçerek Karşi ve Buhara'ya gidiyorlardı. Fakat nisan ve mayıs aylarında Fergana ve Hisar'dan yanlarında yükleri ile Mezar-ı Şerîfe giden çok sayıda hacı adayı gelirmiş. Amu-Derya'nın bir kıyısından diğerine yüzen ve hayvanları yiyen kaplanlardan çekiniyorlardı.

Köylüler tanap başına yılda yaklaşık bir tanga ödüyorlardı. Köyün beği önce buğday hasadından, daha sonra da cugara (hint danısı) hasadından sonra topladığı paraları Şirabâd beğine götürür. Topraktan aldıkları ürünleri kendileri tüketirler. Sadece kadınları tarafından imâl edilen keçeleri ve halıları satarlar. Aynı zamanda ipekböceği yetiştirirler; her ev ortalama beş, altı libre (iki, üç kilo) ipek çıkarır; beş libresi altı, sekiz hattâ on tangaya satılır.

Herkesin karısı yoktur: zenginlerin bir veya iki karısı varken, yoksulların hiç yoktur. Bunlar yaptıkları

işe göre hizmet ettikleri imtiyazlılardan çeyrek veya yarım tanga ücret alırlar; ayrıca kendilerine yemek verilir.

En iyi toprakların tanapı otuz ilâ kırk tanga arasındadır; daha düşük kalitede olanlarının tanapı iki veya üç tangadır.

Toprak satacakları vakit, alım - satım pek önemli değilse en iyi arkadaşlarını toplarlar, fiyat üzerinde tartışır ve bir defa anlaşmaya vardıldıktan sonra tanıkların yanında tutarı hemen ödenir; satıcılar ve alıcılar karşılıklı memnun olduklarını söylerler ve oradaki daha önceden hazırlanmış palavı yemeğe davet ederler.

En azından on, on beş tanaplık satışlar söz konusu olduğundan her iki taraf Şirabâd'a gider ve kadının başkanlığında pazarlık yapar, kadı da alıcıya yeni toprağının mülkiyetini gösteren bir kâğıt verir. Kadı, satılan tanap miktarına göre çoğunlukla üç ilâ altı tanga arasında ücret alır. Alıcı satış belgesini muhafaza eder.

Evlerin etrafında dolaşan ve yabancılarla saldıran köpekleri uzaklaştırmak için yanında iri bir çomak bulunduran bir Türkmen'in eşliğinde köyü gezdim; köyün evleri Amu'nun eski bir yamacı kenarında kurulmuştu, aynı yamacın etrafında arasında küçük kanalların aktığı meyve ağaçları dolu bahçeler uzanmaktaydı. Gezdiğimiz sırada köyün uyku saatiydi; ona rağmen üzerlerinde basit bir don, parlak güneş altında başları açık, çapaları ile çalışan bir çok adam gördüm. Bu insanlar genellikle sağlam yapılı ve aceleciydi. Bazıları Khanikoff tarafından tasvir edilen Türkmen tipini andırıyordu; gözleri küçük, yüzleri yuvarlak, burunları kısa ve kalkık, elmacık kemikleri iri ve çıkık, boyunları kuvvetli ve adaleliydi; her kişinin kemik yapısı sağlam, eğik bacakları üzerindeki gövdesi güçlüydü.

Serbestçe, açık yüzle dolaşan kadınlarında hava-

da dalgalanan elbiseleri, başlarında bir taç gibi duran kırmızı pamukludan başlıkları ile ihtişamlı bir hava vardı. Erkeklerle en ufak bir sıkılma duygusu göstermeden ve çoğunlukla hürmet ifade etmeyen bir ton ile konuşuyorlardı. Bir kâfir önünden kaçmadan önce pençesinin kenarından farkedilen ürkek bakışlı Sart kadınının nazaran Türkmen kadını keline itimadın belirlendiği sakın bir bakışa sahipti. Sart kadını, ayaklarını beceriksizce sürüyerek ince bacakları üzerinde kamburumsu gövdesiyle köşe bucak kaçıyor, Türkmen kadını başı dik, sükûnetle yürüyor. Patta - Kisar'da gördüğümüz kadınlar bize sağlam yapılı, güçlü ve her bakımdan sağlıklı ve kuvvetli insanlar çıkarabilecek bir ırkı devam ettirebilecek kabiliyette göründüler.

Patta - Kisar'daki Türkmen kolonisi şu anda mükemmel elemanlardan müteşekkildi: tarlayı tarıma elverişli hâle getirme çalışmaları sırasında çalışmayan ağızlara gerek olmadığı için erginler çoğunlukta idi. Bu koloninin ilerde gelişeceği ve eskiden yapmacılıkta gösterdiği itina ve dayanıklılığı yerleşik hayata geçtikten sonra, toprağı işlemede de göstereceği hakkında kimsede şüphe yoktur.

Üzerine susam yağı konmuş suda pişirilmiş pirinçin bizde bıraktığı zevksiz tadı gördükten sonra mutfak işlerinde de ilerleme göstermelerini temenni edelim. Aslında sekiz ay sonra Üst - Yurt'un donmuş ovalarından dönüşte, önceleri bize ağıza alınmaz gibi gelen şeyi büyük bir iştihâ ile kapıştığımızı da itiraf etmek isterim.

Patta - Kisar'ın sekiz veya dokuz kilometre batısında Termez kalesinin kalıntıları vardı.

Tarihin öğrettiğine göre, Semerkand'ı aldıktan ve yazı Şehr-i Sebz'de geçirdikten sonra Çengiz Han Türk ve Moğol boylarının başında Amu-Derya'ya yönelmiş-

ti. 1220 yılının sonbaharında çadırlarını Termez yakırlarında kurmuştu.

Termez halkına teslim olması, kapıları açması, burçları ve hisarları yıkması için çağırıda bulunmuştu. Kendisine verilen red cevabından sonra hemen şehri kuşatmaya başlamış ve dokuz gün sonunda şehri tamamen eline geçirmişti; Termez halkı tamamen katledilerek cezalandırılmıştı. Tam öldürülecekken hayatının bağışlanması hâlinde şahâne bir inci vereceğini vaâd eden bir kadının ortaya çıktığı hakkında bir rivâyet vardır. incinin nerede olduğu sorulduğunda onu yuttuğunu söylemişti. Hemen karnı yarılmış ve inci bulunmuştu. Bunun üzerine benzer servetlerin ölülerin içinde olabileceğini düşünen Çengiz Han güyâ cesetlerin karınlarının yarılmasını emretmişti.

Sonra savaşçılarına büyük bir av tertiplmeleri için buyruk vermişti. Avın dört ay sürmüş olması o zamanlar ülkenin, içinde av hayvanları kaynaşan ormanlarla kaplı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bugün ağaçlar sayılacak kadar seyrekleşmiş, değerli av hayvanları ise Amu kıyısındaki sazlıklarda bulunabilir hâle gelmiştir. Bugünde, eskiden Çengiz Han'ın rasladığı ve kuşların geçiş mevsimi olan sonbaharda Termez civarında tüylü av hayvanlarını bolca avlamak imkânı vardır.

Bu avdan sonra büyük Fatih, Kunkurt ve Samâne bölgelerini ele geçirmişti.

Ünlü Arap seyyahı İbni Batûta 1345 yılında, yani Çengiz Han'dan yüz yirmi beş yıl sonra Termez'i ziyaret etmişti. Şimdi sözü ona bırakalım:

«Semerkand'tan hareket ettik ve «El-man Zumah» adlı eserinde dört büyük fakirin çatıştıkları meseleleri inceleyen Ebû Hafız Ömer en-Neseffî'den adını alan Nesef (Karşi) şehrinden geçtik. Sonra, töreleri inceleyen «El-Câmiül - Kebir» adlı esere sahip Ebu İsa Muhammed'in doğduğu yer olan Termez'e geldik. Ter-

mez, iyi inşa edilmiş, içinden bir sürü dere akan, meyve bahçelerine sahip büyük bir şehirdir. Üzüm ve çok iyi kalitede ayvaları burada bulmak mümkündür, aynı zamanda bol et ve süt de çıkar. Termez halkı başlarını balçık yerine sıcak süt banyolarında yıkamaktadır. Her evde süt dolu büyük kaplardan ibaret banyolar vardır. Hamama girenler oradan küçük bir kapla süt alırlar ve başlarını bununla yıkarlar, böylece süt saçlarına tazelik ve kayganlık verir. Hint halkı saçları için «asırac» dedikleri susam yağı kullanır, sonra balçık ile başlarını yıkarlar. Bu yıkama usûlü vücuda rahatlık verir, saçları düz yapar ve gür çıkmalarını sağlar. Bu sayede Hintlilerin sakalları uzun olur.»

«Eski Termez şehri Ceyhuun ırmağı (Amu-Derya) kenarında kurulmuştu. Çengiz Han onu yerle bir ettikten sonra, şimdiki şehir ırmaktan iki mil ötede kurulmuştur. Termez’de, önemli ve en cömert şeyhlerden biri olan, sahip olduğu bahçelerin ve evlerin gelirini yolcuları ağırlamakta sarfeden faziletli Şeyh Azizân’ın tekkesinde kaldık. Bu şehre varmadan önce, Beği Ala - Almurk, Hüdâvend - Zâde ile görüşmüştüm. Şehre haber salarak bana şerefli bir konuğa gösterilecek her ikramın yapılmasını emretmişti. Termez’de kaldığımız sürede her sabah ihtiyacımız olan yiyecek ve içecekler gönderiliyordu. Hindistan’a seyahat yapmak üzere Sultan Termaşirîn’den izin almak üzere giden şehrin kadısı Kıvameddin’e de yolda raslamıştım.»

Eski Termez’den geriye ne kalmıştır? Boş bir bozkır; doğuda, yaklaşık bir kilometre uzunluğunda çatlamış, yıkılmak üzere, muhafızların, tahsildârların ve tüccarların durduğu üstü kapalı bir kapının hâlâ izlerini taşıyan bir sur; batıya bakan iki kulesi ancak tanımlanabilecek durumda olan, bir yığın molozdan ibaret bir kale.

Kale, güney tarafında ırmak tarafından yalanan

bir çıkıntı üzerine kurulmuştu, kuzeye bakan en büyük kenarı sekiz yüz adım uzunluğunda, en küçük kenarı da iki yüz elli adım uzunluğunda ölçülüyordu. Tam Afganistan'ın karşısına, kalenin ortasına, Şehr-i Samâne tuğlalarının boyutlarında tuğlalardan yapılmış iki muazzam blok dikilmişti. Kopmuş köprü kemer ayağının kalıntılarına benziyordu; alt tarafını kemiren ve temelleri çökerten su yüzünden kemer ayağının ön tarafı dayanağını kaybetmiş ve esas kütleden kopmuş olmalıdır. Böylesine birköprü bu noktada acaba hiç mevcut oldu mu? Öyle bir şey olduğuna ihtimal vermiyoruz, olsa olsa, Semerkand yakınlarında Zerafşan üzerinde olduğu gibi, burada da inşasına başlanmış, ama tamamlanmamış bir köprü söz konusudur.

Kalenin alt tarafında, hemen hemen hiç bozulmamış bir binada velîlerin türbeleri bulunuyordu; içlerinden en ünlüsü Hoca Abdül Akim. Termesî'nin adını almıştı. Yapı üç büyük odadan meydana gelmişti, içlerinden birinin üzerinde büyük bir kubbe vardı, önünde de, yapının ön tarafında mevcut üstü kapalı balkonun dört kemerinden biriyle varılan bir methal bulunuyordu. Kapalı balkon üzerinde de daha küçük boyutlarda dört kubbe sıralanıyordu.

Yan tarafta, caminin muhafızlarına ayrılmış toprak bir evde kalan işâne'ye (1) göre Cengiz Han Abdül - Akim'in hâtırasına saygı duyduğundan bu yapıyı ayakta bırakmıştı.

En fazla saygıya lâyık velîlerin türbelerinin bulunduğu odanın kapısını işâne'ye açtırtmamız mümkün olmadı; şu anda hayvanları gütmekte olan oğlunun odanın anahtarını beraberinde götürdüğünü ileri sürdü. Büyük kubbenin solunda, mağara gibi karanlık bir odada bulunan ve tıpkı Şehr-i Samâne'de olduğu gibi sı-

(1) Din adamına Türkistan'da verilen ad (Ç.)

ralanmış ikinci derecede ünlü velfilerin türbelerini ziyaret etmekle yetindik. Kadınlar tarafından konmuş kil ve kısyak topakları ile üzerleri kaplanmıştı. Duvarlara keçi ve geyik boynuzları asılmıştı. Acaba Çengiz Han tarafından tertip edilmiş olan büyük avda avlanmış hayvanların boynuzları mıydı?

Mezar (1) her biri üç ay görev yapan dört işâne tarafından muhafaza ediliyordu. ilkbaharda Termez'i ziyarete gelen çok sayıda hacının bıraktığı sadakalardan ve bölge halkından alınan muntazam bir vergiden geçimlerini sağlıyorlardı. Onlar için Şirabâd bölgesi dört eşit kısma bölünmüş ve böylesine her işâne önceden tesbit edilmiş kendi bölgesine buğday hasadından sonra gitmekte, hakkı olan öşürü almaktadır. Her çiftçi zenginlik derecesine göre, beş, on hattâ zengin ve sofu ise daha fazla kilo buğday verir. Bu şekilde her işâne'nin yılda elli batmanlık bir gelire sahip olduğu ortaya çıkar. Batmanın fiyatı da göz önüne alınınca bunun çok tatlı bir gelir olduğu anlaşılır; böylelikle, yokluklarında daha parlak bir şekilde eğlenmek fırsatı buldukları Termez'den uzakta kalenin dibinde geçirecekleri üç ay içinde günleri daha az sıkıntılı olmalıdır.

Ertesi gün Şirabâd'a doğru hareket ettik. Patta-Kisar'dan yaklaşık altı verst ötede, bir bozkırdan geçen yolun sağında, bir gün önce farkettiğimiz ve bize bir kule gibi gözüken yapıyı daha yakından gördük. Sanki ortasından kırılmış gayet iri bir sütûn gövdesi gibiydi, otuz dört, otuz beş santim uzunluğunda kenarı ve on iki santim eninde kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmişti. Dip kısmına çobanlar kötü havalarda sığınacakları bir kovuk açmışlardı; önce orayı yapının girişi sandık. Daha yukarda, yerden beş, altı metre yukarda bir başka delik daha görünüyordu; tuğlaların

(1) Ası metinde aynen Türkçe olarak yazılmıştır. (Ç.)

çıkıntılarına tutunarak oraya kadar tırmandım. Bu, yaklaşık iki metre derinliğinde bir delikti, içersinde orada yatıp kalkan bir adama ait pamuklu parçaları, ve başımın üzerinde dolaşıp duran kartal tarafından getirildiğini sandığım ince dal parçaları vardı. Yuvasını kurmak istediği sığınağa tecavüzümü önlemek istercesine kızgın sesler çıkarıyordu.

Çevresi yirmi beş adım ve yüksekliği yaklaşık on metre olan bu tuğladan kütle neyi temsil ediyordu? Ne işe yarıyordu? Şehrin savunmasına mı, ovanın gözlenmesine mi? Yolculuğumuz boyunca buna benzer başka yapı görmedik.

Harap olmuş bir camiye destek olurcasına duran yıkılmaya yüz tutmuş bir minarenin dibinde bir velînin megili önünde namaz kılan otuz kadar hacıya rastadık. Elllerinde uzun bastonlar vardı ve khalatlarının etekleri toplanmış ve kemerlerinden geçirilmişti; yiyecekleri ve yükleri eşeklerin sırtına yüklenmişti. Abdül onlarla konuşmaya başladı: Hepsi Mezar-ı Şerîf'e gidiyordu. Onlara iyi yolculuklar diledik, kılavuzları olduğunu sandığım birisi bütün topluluğun adına, sağ elini kalbinin üzerine koyarak ve belini kırarak bize selâm verdi.

Termez harabeleri gözden kaybolduktan sonra, bir metre boyunda şahâne bir varana (1) bakmak için durmuş olan Mirza'ya yardımcısına ve seyise yetişmekte pek gecikmedik.

Deliğinin girişinde kum üzerine tembelce uzanmış olan hayvan, sıcak güneşten yararlanarak, kelimenin tam anlamıyla bir «kertenkele banyosu» yapıyordu; athıların mevcudiyetinden hiç de ürkmüş gözük-müyor, onlara göz kapaklarını kırıştıtarak bakıyordu. «Cesur Abdulzair'den onu yakalamasını istedim. Abdul

(1) Küçük timsah. (Ç.)

Şah Sindin firuzesi büyüklüğünde bir firuze karşılığında bile atından inmeyeceğini söyledi; diğer dört atlıya gelince ihtiyaten uzakta duruyorlardı. Gereğinde sürüngeni tepelemek için bir Berdan tüfeğinin demir çubuğunu yanıma alarak, ve ısıklık çalarak hayvanın yanına yaklaşmaya başladım; hayvan sanki beni dinliyordu. Dehşete kapılan Abdul bağırmaya başladı: «Dur! Gitme! Isıracak seni!» Ayağımı tam üzerine koyacakken son anda kendini kurtaran hayvan kaçmaya başlayınca, bir az önce korkan kahramanlar, sanki tavşan avındaymışlar gibi çılgınlık atarak peşinden koşmaya başladılar. Şirabâd'dan beri peşimizden ayrılmayan küçük köpek varanın üzerine atıldı, duran sürüngeni sıvırı dişlerle dolu çenelerini açtı ve kapadı. Hemen sırtına bastım ve boynundan ipi geçirdim; Capus'nün çizmesini delecek kadar kuvvetle ısıırıyordu.

Koleksiyoncuların kurbanı olan bu varan, midesine bir çubuk ile konan nargile borusunda birikmiş nikotin ile Şirabâd'da öldürüldü. Asitfenik emdirilmiş bezlere sarılı olarak muhafaza edilen cesedi Paris'e içi boşaltılmış bir kabak içinde götürüldü; şu anda buruşmuş mumyası «Museum»un bir köşesinde alkol dolu bir şişe içinde yüzmektedir.

Öğleden sonra saat ikide Özbek köyü olan Angara - Kurgan'a vardık. Oraya varmadan üç verst ötede, yolun solunda, kurumaya yüz tutmuş tuzlu göllerin son izleri olan su birikintilerini güney kısmında muhafaza eden bir tepenin üzerinde eski bir kalenin yükseldiğini görmüştük. Kaleden sadece surları kalmıştı.

Patta - Kısar'dan otuz altı verst uzakta bulunan Angara-Kurgan'da Aksakalı'n evinin önünde indiğimizde bizi geçici olarak ağabeyi aksakalın yerine bakan kardeşi karşıladı. Bütün yolculuğumuz boyunca kambur **olarak gördüğümüz tek kimse o olduğundan**, bu ülkede bu tür sakatlığın pek ender olduğunu anladık. Mirza-

nin ısrarları ile kısa kesmek zorunda kaldığımız dinlenmeden sonra yeniden yola koyulduk. Bu adam Şirabâd'a varmaya pek az bir şey kaldığını, gece bastırmadan şehre varmanın iyi olacağını ileri sürüyordu; gece olmadan iyi bir palav pişirmek imkânı doğacaktı; sonra, çok sevdiği karısı onu sabırsızlıkla beklediğinden, onu görmekte daha fazla gecikmek istemiyordu. Atlarımızı kamçılıdık.

Mirza'nın vaatlerinin aksine güneş iyice alçalmasına rağmen hâlâ Şirabâd'ı göremiyorduk. Daha sonra ekilen topraklara girdik, sık sık, son günlerde karların erimesi ve yağmurlar sayesinde büsbütün kabaran Şirabâd Derya'nın bulanık sularını taşıyan arıkları aşmak zorunda kalıyorduk. Nihayet yüksek söğütler, sazlar, küçük göller, sağda solda toprak evler, ufukta kaybolmuş bir câmi ve rehberimizin dostu olan o câminin mollası: sanki gerçek bir vaha içindeydik. Dağlar boz renkleriyle önümüzdeydiler, fakat hâlâ Şirabâd kalesini göremiyorduk, ondan bir hayli uzakta olduğumuz aşikârdı. Mirza'ya yaklaştım:

— Şirabâd'a kadar daha ne kadar yolumuz var dersin?

Başta giden Mirza atının üzerinde geriye döndü, khalatının uzun yeninden çıkardığı küçük parmağını havaya kaldırdı ve «Bir taş!» dedi. Eğer önümüzde gerçekten bir taşlık mesafe varsa, gün batımından önce şehirde olmamız gerekecekti. Bir taşlık mesafeyi fazlasıyla yürüdük, yine Şirabâd'ı göremedik.

— Mirza, Şirabâd'a daha var mı?

Mirza duymamazlıktan geldi. Sesimin tonunu daha yükselttim:

— Mirza, Şirabâd'a daha var mı?

— İnşallah, zamanında varacağız!

— Önümüzde kaç taş var?

Mirza işaret parmağını havaya kaldırdı, kırbacının sapı ile onu ikiye böler gibi yaptı ve cevap verdi:

— Yarım taş!

Mirza ya bizimle alay ediyordu, ya da yolu bilmiyordu. Konuşma devam etti:

— Mirza, yolu kaybetmediğinden emin misin?

İstihza ile,

— Ha, Ha! diye güldü.

— O hâlde, bizimle birlikte olduğun müddetçe yaptığın gibi şimdi de yalan söylüyorsun. Gerçeği söylemediğin her defa sakalından bir kıl koparsaydın, yüzün «baça» (oğlan) yüzüne benzeyecekti.

Güldü.

— Şirabâd ile aramızda kalan mesafeyi çok iyi bilen benim gibi kaç Mirza vardır? İki tane çıkar mı?

Trajik bir tavırla yine parmağını havaya kaldırdı ve kendi sorusunu cevapladı:

— Yok, bir! Sonra işaret parmağını göğsüne bastırdı.

— Demek ki Şirabâd'da senin kadar doğru bir Mirza ve şu anda Şirabâd'a bir taş bile mesafe yok diyorsun.

— He, He! Allaha çok şükür! dedi ve atını kırbaçladı. Tırıs giden atı üzerinde gülünç bir şekilde hoplayan bu Sanço Panço'ya (1) kızmak elimden gelmiyordu. İyice karanlık basmasına rağmen biz hâlâ Şirabâd'ı arar dururken, Mirza her sorduğumuz soruya, «Daha birçeyrek taş var.» diye cevap veriyordu.

Gecenin onu olmuşken, öğleden sonra Mezar-ı Şerîf'ten gelen Rus elçisinin çadırlarının dikilmiş olduğu bahçenin önünden geçtik. Tam zamanında oraya erişmiştik, zira gökte parlak izler bırakan şimşekler

(1) Don Kişot'un uşağı. (Ç.)

bir fırtınanın yaklaşmakta olduğunu işaret ediyordu; dağda yeri göğü titreten gökgürültüleri duyuluyordu.

Biz attan inerken Mirza hiç bir şey söylemeden ortadan kayboldu. Esasında bize arzumuz dışında seksen kilometreden fazla yol yürüttüğü için yürekten teşekkürlerimize muhatap olmamak istiyordu; ertesi gün doğru yolu kaybetmiş olduğunu öğrendik. Bir daha yüzünü hiç görmedik.

Afganlıların Ruslara iyi muamele ettiklerini öğrendik, ama hangi şartlar altında olursa olsun yabancılarla karşı içlerinde daima bir düşmanlık duygusu beslediklerinden, belli ölçülerde bir itimatsızlık göstermekten de vaz geçmemişlerdi.

Yolculuklarının son bulacağı Mezar-ı Şerif'e dön-mek için Ruslar, harabeleri çok geniş bir alana dağıtmış olan Belh'ten geçmişlerdi. Orada hâlâ bir kalenin son burçları vardı. Eski şehir şimdi bin kadar evli bir kasabaydı. Mezar-ı Şerif'ten kuzeye doğru, Coşka -Guzar'a gelinirken, Amu'dan on verst ötede yine çok büyük bir şehrin kalıntıları varmış. Yerliler bu şeh-re «Barbar» diyorlarmış.

Ruslar ertesi sabah hareket ettiler. Fırtına bütün gece sürmüştü. Taşkent'de yeniden buluşmak üzere vedâlaştık.

Gündüz Kurbaşı'yı ziyaret ettik. Tok - saba bizi görmeye daha seyrek geliyordu; yokluğu uzayan babasının yerine yine görev yapıyordu. Yük atlarımız bir gün öncenin yorgunluğu ile hâlâ dinlenirken ben de göl bölgesinde avlanmaya çıktım. Sıcaklık çok şiddetlenmişti, gölgede 35°'i ölçtük.

Dönüşümde «otografçı»nın bizi terkedeceğini öğrendim; Koca - Nazar da kendi hesabına yolculuğa devam etmek istemiyordu; «memleketi» görmüş ve yeterince tecrübe kazanmıştı; bir çift çizmesi ve büyük

bir sermayesi vardı; harabelerde bulduğu iki paraya kendisine bir tanga veriyorlardı.

On beş günden beri günde iki öğün yemek yiyordu; işten çekildi. Rus istilâsı altındaki Türkistan'a gideceğimizi bildiğinden belki de doğup, büyüdüğü şehri terketmek istemiyordu. Onun yerine yirmi yaşlarında, ağırbaşlı bir Özbek delikanlısı aldık, fakat bu, selefinden daha gürültücüydü. Yolculuğumuz sırasında bize çok yardımları dokundu; onun yanına da yük atını gütmesi için on üç, on dört yaşlarında bir çocuk verdik. Dönüşte dağlardan geçeceğimizden ve dağ yolları gereği gibi geniş olmadığından her yük hayvanına bir adam vermek uygun olacaktı.

XI

BAYSUN DAĞLARI

«Dağda — Akköprü — Sayrâb — Dev ağaçlar — Kutsal balıklar — Tacikler — Bir Alp»a giden göçebelerle karşılaşma — Demirkapı geçidi — Temür ve kayınbiraderi — Çasma — Ofizân'da bir kervansaray — Hancının tarifesi — Bir yurt inşasında iş bölümü — Guzar şehri — Bir pazar günü.»

Şirabâd'ı 19 nisan sabahı terketmek istiyorduk. Tok - Saba bize bir rehber vermiş, atlarımız yeniden nallanmış, herşey hazırlanmıştı, ve bir gün önceden tahmin edemiyeceğimiz engel ortaya çıkmasaydı mutlaka istediğimiz saatte yola çıkmış olacaktık. Geceleri fırtınada yağan şiddetli yağmurlar ırmağı kabartmış, bütün geçitler aşılma duruma gelmişti; bize de artık köpürerek dağlardan akan suların geçip gitmesini beklemek kalmıştı. Sular şiddetle akıyordu, öğleden sonra alçak arâzileri kaplıyacıkları ve genişletilmiş olan arıkları dolduracakları sanılıyordu...

Güneş ufka doğru vaklaşmaya başlayınca şehirden çıktık ve bize bütün sefaletini gösteren kalenin etrafından dolaştık; giriş kapısının sadece bir kanadı kalmıştı, nazgal deliği amacıyla yer yer delinmiş du-

varların bir kısmı çökmek üzere, diğer kısmı ise çökmüş durumdaydı.

Yük hayvanları önde, sonra yola gösteren rehber veonun arkasından da biz geliyorduk. Şirabâd-Derya'nın sağ kıyısını izliyorduk. Kaleden yarım saat ötede, ırmağın zorlukla ve hızla aştığı dar bir kanal yerinde dağ yolu köpüren ırmakla sarkan kayalıklar arasına sıkışıyordu. Atlar taş zemin üzerinde kayarak ilerliyorlardı ve yukarlardan ırmağın kıyısına düşmüş olan bir kaya parçasının yolu nerdeyse tamamen örtecek tarzda kapadığı noktada atlardan biri dengesini kaybetti ve sırtına bağlı sandıkların ağırlığı ile yuvarlandı. Mezar-ı Şerîf'e gitmekte olan hacılar tam zamanında düşen atın yardımına koştular. İçlerinde bir de zenci melezi vardı. Bu yiğit insanlar atı ayağa kaldırmamıza yardım ettiler ve izlediğimiz yolun ilerde yukarlardan akan sular ve taşan ırmak ile yer yer çökmüş olacağını, bu yolların yüklü hayvanları çekemeyeceğini, onun için bir an önce karşı kıyıya geçmemizi öğütlediler. Bu öğüt tam zamanında gelmişti, zira rehberimiz sanki sihirbaz değneği deymiş gibi sırta kadem basmıştı.

Gece yolculuk edeceğimizden bize mutlaka bir rehber gerekliydi; o yüzden önce kaçağın arkasından gitmeyi düşündüm. Fakat yeni aldığımız Özbek genci daha önce bu yoldan geçtiğini ve bir sel yatağında dört yüz, beş yüz adım gitmekten korkan rehberle ihtiyaç olmayacak kadar iyi tanıdığını belirtti. Sol kıyıya geçmek üzere ırmak geçidi ararken, sayısız çekirge taşıyan ve suyun döndüğü küçük koylarda kalın bir çekirge cesedi tabakası teşkil eden ırmağın seviyesinde yüz adım kadar yol aldık.

Artık dağdaydık, önümüzde yamaçlara yapışmış yollardan tırmanmak, inmek vardı. Bozkır ve çölün tekdüze bir doğru gibi giden yolundan sonra bu kap-

risli yol hoşumuza gitmişti; çıplak olmalarına rağmen, bu zirveler, kayalıklar bize güzel gözüküyordu; sonra akşamın serinliği, çağlayanların gürültüsü, ince bir suyun mırıltısı hep çevremizdeydi; tabiat durmadan gezerek ediyor ve bize eşlik yapıyordu.

Şirabâd - Derya gözden kaybolmuş, karanlık başlamıştı; yuvarlak bir tepe üzerinde, belki bir «Urus» velîden (1) kalan hisarın harabelerinin profili belli oluyordu. İlerledikçe zorluklar artıyordu, yeni göçmüş yerlere raslıyorduk; toprak yer yer çatlamıştı; ön tarafı görmek mümkün değildi, sıra hâlinde ilerlerken herkes arkasındakine rehberin söylediklerini tekrarlıyor, sağa veya sola doğru yaslanmasını işaret ediyordu. Herkes susuyor ve tehlikeyi sezerek sağlam olduğundan emin olduğu yere ayağını basan atını dikkatle sürmeye çalışıyordu. Gecenin ilerlemiş saatlarında, aysız bir havada ilerlerken sadece önde giden atlı farkediliyordu; birden «dur» diye bağırıldı. Acaba ne olmuştu? Abdul «Yol çökmüş» dedi.

Bir başka yol bulmak zorunda kalmıştık, rehberimiz el yordamıyla aradı ve tırmanarak çıktığımız bir sel yatağına götürdü, sonra bir başka sel yatağına girdik, dolambaçlı yollardan geçtik, nihayet insanların oturduğu bir yeri bize işaret eden köpek havlamaları yönünde ilerlemeye başladık. Bir müddet sonra ekili tarlalar, yüksek toprak duvarlar ve ancak seçilebilen çadırlar ile bir vâdiye eriştik. Çadırlarda oturanlardan biriyle konuşmalar başladı; sesleri duyan köpekler şiddetle havlıyorlardı. Bizi Akköprü'nün en zengin adamına götürdüler: Akköprü köyünde bulunuyorduk; bizi kare şeklinde ve alçak bir bina yıkıntısının ortasında, çevresi duvarlarla kapalı bir avluya yerleştirdiler; aynı

(1) Hristiyan kişilerden biri olmalı. Arap fütûhatından önce Belh ülkesinde ço k sayıda Nasturî Hristiyanlar vardı.

zamanda pencere olan küçük bir kapıdan içeri giriliyordu. Gece boyunca çekirgeler başlarımız üzerinde çılgın gibi dans ettiler. İstilâcıların dalgası Akköprü üzerine çökmüştü.

Ev sahibimiz tek gözlüydü ve kalan gözünü de kaybetmek üzere bulunuyordu. Bizden öğüt ve ilâç istedi. İçimizden inanmadığımız iyileşme temennisinden başka bir şey veremedik.

Akköprü'de doğmuş, iki kadınla evlenmiş, dört oğlu ve iki kızı olmuştı. On beş ineği ve dört atı vardı. Aldığı süt ailesinin gıda ihtiyacını karşılıyordu. Bir çok arâzi bomboştu, kim ekerse onun oluyordu. Toprak ürünlerinden, ancak çok iyi mahsûl alındığı yıllarda satış yapılabilirdi. Ailesinin yardımıyla dört yılda içinde oturduğu ve hayvanlarının muhafaza edildiği geniş avlulu viraneyi inşa etmişti. Onu endişelendiren göz hastalığı olmasaydı mutlu bir insan olacaktı, ama o tevekkül etmeye alışmıştı.

Bize rehber olarak büyük oğlunu verdi. Sabahleyin, öğleden sonra gölgede 45°'e çıkacak aşırı bir sıcağın altında, bir çok menderes çizen Şirabâd-Derya'yı yeniden aşacaktık. Takip ettiğimiz vâdinin sağ tarafını suluyordu; kıyısında ağaçlar, yurtlar gözüktüyordu; yol boyunca önümüzü kesen sel sularına raslıyorduk; berak gözüken suyu, bir kaç yudumdan sonra kendini belli eden hafif bir tuzluluğa sahipti. İşte yine önümüze Mezar-ı Şerîf'ten dönen tüccar ve dervişlerle karışık hacı kabileleri çıkmıştı. Daha ilerde, yere oturmuş, çay içen, atları otlarken, kendileri gölgede kestiren başka hacılara rasladık. Acelesi olan hacılar bizi arkada bırakıyorlardı. Başlarında, bir delinin bakışlarına ve yüz ifadesine sahip «divâne» vardı; şaşırtıcı bir süratle, değneğin yardımıyla yürüyordu; yürüyüş tarzında vahşi bir hayvanın çevikliği farkediliyordu. Abdul Semerkand'dan komşusu olan bir adamı tanıdı; o adam,

gırtlığına girmiş balık kılıcığını çıkartmak için yapılan hırıltıya benzeyen acaip bir sesle yüklü eşeğini gütmeye çalışıyordu. Semerkandlılar öğünmekten hoşlanırlar, birbirlerini görmekten çok memnun olduklarından hemen yeknesak bir hava içinde iltifat yağdırmaya başlarlar; Abdul hemşehrileri kendisine, terkettiğinden beri tanıdıklarının neler yaptıklarını anlatmakla görevlendirildi. Konuşma Seyrab'da son buldu. Bu köy, ağaçlarla çevrili, kuzeybatı'da dik zirveli kayalıklar, ve doğuda, uzakta hâlâ kar kaplı dağ sıraları gözüken, güneyde de daha alçak sıra dağların uzandığı farkedilen bir çanak içinde kurulmuştu. Sayrab'ın ortasında, içinde uyuyacağımız yurdun üstünde, yapraklarla örtülü dallarını her tarafa uzatmış gayet büyük iki çınar vardı.

Manzara hârikaydı; her tarafımızda, içimi nefis, serin sular akıtan pınarlar fışkırmıştı: bunlardan birinin başına bu yılın birinci günü bir söğüt dikilmişti. Bu tabii çeşmelerin en büyüğü, etrafına duvar örülmüş bir havuzu besleyen küçük bir dereyi doğurmuştu. Havuzun içinde, sofuların itikatları sayesinde muhafaza edilen ve «şirnoy» denilen balıklar yüzüyordu: kimse onlara dokunmuyor, kutsal gözü ile bakıyordu. Balıklara ilâhî bir takım özellikler izafe edilmişti: iyi insanı kötüden ayırd edebiliyorlardı. Namuslu bir elin attığı ekmek parçalarını yiyorlar, ama suçlu bir elin ufaladığı ekmeğe asla dokunmuyorlardı. Bu özellikleri Abdulzair bize ciddiyetle anlatıyordu. Ona balıkların aç almadıkları veya yiyemeyecekleri şeyler olduğu zaman atılan şeyleri yemeyeceklerini anlatmaya çalıştım. Bu açıklama onu tatmin etmiş gibi gözüktü; buna rağmen hurfeci köylülerin gözleri önünde bir deneme yapmaktan endişe duymadı. Biz onun endişelerini paylaşmıyorduk, balıkların kör olduğu söylendiğinden ve suyun dibinde

hareket etmeden durduklarını gözlemledikten sonra duruma göre davrandık.

Ekmeklere, kuvvetle fırlatıldıktan sonra suyun dibine inmesi, balıklara dokunması ve işitme duyularını uyarması için oldukça büyük ve ağır şekiller verdik. Ve her defasında ekmeklerimiz derhal yutuldu. Çeşmenin başındakilerin yüzlerinde görülen hayret ifadesi, Sayrab halkına Frenkler hakkında şüphesiz iyi bir fikir vermiştir. İşte az bir maharetle bu ülkede namuslu bir adam olarak gözükmek bu kadar kolaydır.

Yurdumuzu muhafaza eden çınarın dipte çevresi yirmi beş adımdı; bir insan yüksekliğinde çevresi sekiz metre elli santim geliyordu. Aynı şekilde muazzam bir ikinci çınar tam karşısında bulunuyordu. Kökleri arasına, ezan okuyan ve okul hâline getirilmiş yerinde çocuklara okuma yazma öğreten molla için bir yuva yapılmıştı. Yol çeşmenin hemen yanından geçiyordu; köyün işi gücü olmiyanlarının başında oturdukları çeşmenin gölgeğinde yolcular dinlenmeden geçmiyorlardı.

Bu dağlıların büyük çoğunluğu Tacik ırkından geliyordu, içlerinden bazıları Özbeklerle karışmıştı. Boyları orta, bazen kısa, yüzleri Avrupalılarınki gibiydi, bizzimle olmaktan rahatsızlık duymuyorlar, sağlam, maharetli insanlar olarak gözüküyorlar, «abarka»larını giyerek uzun yol yürüyorlardı. Havanın daima sağlam olduğu bir yükseklikte yaşadıklarından sıtmadan şikâyet etmiyorlardı. Son derece yoksuldular, sahip oldukları bir kaç inek ve özellikle keçilerin sütüyle besleniyorlardı; bazı maddeleri ekip, biçtikleri de oluyordu. Aralarında, çakmaklı tüfekte çok sayıda dağ keklığı ve yaban keçisi vuran mahir avcılar vardı.

Gece yarısına doğru rüzgâr güney-batıdan şiddetini arttırdı ve yağmur yağmaya başladı.

Fırtına ertesi günün bir kısmında da devam etti.

öğleden sonra bulutlar dağıldı; kuzey kısmında dimdik inen kayalıklardan bitki toplamaya gittik. İyi niyetli iki adam bize rehberlik etmeyi teklif ettiler, ama o yüksek yerlerde tehlikeye atılmaya hiç de niyetli gözüküyorlardı; çünkü yerleşmiş bir inanca göre zirveye çıkan dağcılar bir daha geri dönmezlermiş. Bu yiğit adamlar bize bu uydurmaları anlatmakla meşgulken haykırışlar ve çığlıklar üzerine çadırımızdan dışarı fırladık. Her gün çeşmenin başında oturan haylazlardan ikisi kavgaya tutuşmuştu. İçlerinden biri güreşirken diğerini dereye yuvarlamayı gülünç bulmuştu. Suyu düşen kızmış, iyice ıslanmış diğerlerinin alaylarına mâruz kalmıştı. Tehditler savurmuş ve kızgınlıktan çılgın bir hâlde bıçağını çekerek kendisini suya atanın üzerine yürümüş. Diğerleri onu yakalamışlar, kollarından tutmuşlar ve bıçağını elinden almışlardı. Bu gürültü vurmak istediği adamın ihtiyar annesinin dikkatini çekmiş ve o da ağzına geleni söylemekten çekinmemişti. Öteki de cevap vermişti, nihayet bir aksakallı geldi, duruma müdahale etti, herkes sustu ve olay da kapandı.

Kayalıklara tırmanırken kekliklere ve bazı bitkilere rasladık. Güneş süratle arkamızda batıp, karşığı dağların zirvelerinden başka bir yeri aydınlatmaz olduğundan fazla vaktimiz olmadığını anladık ve zirveye çıkmaktan vazgeçtik.

Gece yağmur yağmadı.

Sayrâb'dan doğru kuzeye doğru, inek ve keçi sürülerinin otlandığı yemyeşil bir oavadan geçerek ilerledik. Bu yol Şirabâd veya Afgan Türkistanı'na giden dağ insanları ve işleri gereği Karşı'ye uğramak istemeyen Amu-Deryâ'nın öte tarafında giden Rus Türkistanı tüccarları tarafından kullanıldığından, sık sık yayalara, atlılara, yüklü hayvanlara raslıyorduk. İskender, Çengiz Han, Temür gibi fâhîhlerin izledikleri yol da buydu. Bu bölgede ordular için daha elverişli başka bir yer

bulunmazdı; yayalar için pek öyle zahmetli değildi, bütün yol boyunca ot ve su bulmak mümkündü ve develerin enli ve yumuşak ayaklarına uygun kalın bir kar tabakasının oluşmasını beklemeyi gerektirecek kadar yamaçlar dik ve taşlı değildi.

Küçük vâdi, bazen bembeyaz veya kırmızı damarlı mermer tabakaları gösteren kayalıklar arasında zigzaglar yaparak inen dar ve taşlı bir yolla son buluyordu. Altta güney batıdan kuzey doğuya bir tuzlu su dere si akıyordu. Dere, dev bir fayın taştan iki duvarı arasından çıkıyor ve çevre dağlarla büyük bir yalak teşkil eden düzlüğün etrafında dolaşıyordu, işte tam orada, sanki büyük bir kutunun içinde küçük bir kutu gibi duran bir kervansaray göze çarpıyordu. Güney yönünde açılan kapının sırlı tuğlaları güneşten neşeyle parlıyordu. Bu yapı, Danav, Şirabâd ve Karşı yollarının çakıştığı yerde çok büyük bir ihtimalle Abdullah Han tarafından inşa ettirilmiş olacaktı. Geniş, fakat derin olmıyan yatağından geçebilecek uygun bir yer bulmak amacıyla sel deresinin sağ kıyısından ilerlememiz gerekti.

Karşı taraftan gelen bir Özbek de bizimle aynı zamanda karşıya geçti; kendisi ata binmiş, iki karısından biri yüklü atların dizginlerinden tutuyor, ikincisi kibitka yüklü deveyi sürüyordu. Kadınlar cesaretle suya girdiler, güçlü cinsiyeti temsil eden kocaları onların dünyaları ile hiç ilgilenmiyordu.

Harabe hâlindeki kervansaray, Kilif'ten önce karşılaştığımız ve yine Abdullah Han'a ait olduğu söylenen İspan-Tuda'daki aynı tuğlalardan imâl edilmişti. Kare şeklinde bir avlunun çevresinde, artık kullanılmayan odalar dizilmişti. Sadece üzerinde kubbesi geniş bir salon yolculara sığınak görevi yapıyordu. Yer kül ve hayvan pisliği ile kaplıydı.

Yol çıkıyor, kuzeybatıya doğru, sarp yamaçlı kurumuş bir sel yatağından iniyor, sonra birkaç saklı

ile Şur-Ab (Tuzlu Su) köyünü teşkil eden kervansaraya doğru zorlukla tırmanıyordu. Köy, bu bölgede bolca akan tuzlu sulardan adını almıştı.

Şur-Ab'dan, Danav yolu ile düzlüğe çıkan Kungrad boyuna mensup çok sayıda Özbek Avul'u gördük ve bütün yükleri ile yer değiştiren bir göçebe boyunun meraklı manzarasını seyrettik Kış boyunca dağların girişinde yaşamışlar, şimdi güzel günler geri geldiğinden, kendileri için serin havayı, hayvanları için de bol otlakları bulacakları yüksek yaylalara dönmekte acele ediyorlardı.

Göçebeler için, bu yolculuk bayram sayılıyordu. Bunlar oldukça varlıklıydı, ve saflıkları içinde sahip oldukları şeyleri teşhir ediyorlardı. Başta erkekler en iyi koşumları takmışlar at sürüyorlardı: dizginler ve eyerler altın işlemeli meşindendi; üzengilerin madeni gümüş kaplanmıştı; atlılar bol sarı «çalvarlar» (pantolon) ve alacalı renkli ipek khalatlar giymişlerdi. En iyi kılıçları atlarının sağrılarına vuruyordu.

Birbirine bağlanmış develer arkalarından geliyor: parlak renkli halıların altında pek iyi durmayan küçük denkle taşıyorlardı; hızlı inmelerini sağlayan çok dik bir yamaçtan inerken yükün ağırlığına dayanmak için uzun bacakları üstünde sallanıyorlardı; her adımda düşecek gibi oluyorlar, bütün gövdeleri, kuyruklarından başlarına kadar onları sarsan gülünç bir sarsılmaya sahip oluyor ve aynı zamanda bir Buhara kunganının gagası gibi eğik duran uzun boyunları, dik duran başlarının altındaki omuzlarının önünde acınacak bir eğilme gösteriyordu. Zincirleri tutan adam her ayağı sürüşünde burunlarına bağlı halkayı da çektiğinden hayvanlardan bir çığlık yükseliyordu. Yeni yular takılmış develere en zengin takılarını takmış kadınlar binmişti; bazıları da atlara binmişti.

Bütün bu kafiye menderesler çizerek iniyor, kaya-

lıkların teşkil ettiği beyaz fondan ayrılıyor ve dik düşen güneş ışınları altında kalabalık gölgeler çiziyordu.

Bir at binicisiyle birlikte yuvarlandı, binicisi hemen sert bir bilek hareketiyle atı kaldırdı, sonra ince bir sesle olayı arkadaşlarına nakletti. Birden bir deve durdu ve ilerlemek istemedi; burnundaki halkadan geçen ipi çekmek suretiyle inatçılığından vazgeçirdiler; hiddet salyaları akıtarak sesler çıkarıyordu; bir an duran kafilе yine yoluna devam etmeye başladı. Sel yatağının yukarisından seyreden bizler uzaklaşmalarını izledik. Eller sakallarda, karşılıklı selâmlar verildi, iyi yolculuklar diledi. Atları görünüş ve yürüyüş bakımından muhteşemdi. Develerin sağına ve soluna bağlanmış ve kundaklanmış çocuklar, deniz tutmasını andıran sallanmaya karşı hiç bir şey yapmadan sessizce gidiyorlardı. Sadece başları sallanıyor ve yusuvarlak yüzleri üzerinde ince filizler gibi duran parlak gözlerini açıp kapatıyorlardı. Beş, altı yaşlarındaki diğer çocuklar develerin hörgüçleri üzerinde yüklerin arasına oturmuştu, oyun kutusunun şeytancığы gibi kestane rengi saçlı başları görünüyordu. Kadınlar yüzlerini bakışlarımızdan sakladılar; bazılarının kucağında, eteklerine sardıkları bebekler vardı; kendilerinden, atın dizginini veya devenin ipini tutan taze veya buruşuk bir elden başka bir şey göstermiyorlardı. En arkada yine erkekler geliyordu. Bizi, «Allah sizi korusun!» diyerek selâmladılar, biz de aynı temennilerde bulunduk.

Kafile ağır yürüyüşüne devam etti, ve çok uzaklar, da sonsuz gibi görünen insan ve hayvanların yamaçları tırmanmasını seyrettik. Kafile içinde sallanarak yürüyen develer uzaktan bir tek hayvan gibi görünüyordu; sanki baş tarafına yakın eklemlerini oynatan korkunç irilikte bir sürüngen gidiyordu.

Bir sağnak sırasında çay içtiğimiz kervansarayda Rus Türkistanı şehirlerinden Urgut'lu bir Tacik ile ta-

nıştık. Belh yöresinde koyun satın almak üzere altı, yedi tüccarla birlikte gelmişti. Urgut'lu tüccara göre tanesine ortalama on üç frank ödedikleri altı bin baş hayvan almışlardı; koyunlar iri, yünleri uzun ve yumuşaktı. Her yıl hac mevsiminde tüccarlar daima iş ilişkileri içinde oldukları Amu'nun sol kıyısı, Belh, Kunduz, Kulm ve Talikhan,daki koyun yetiştiricilerinden hayvan satın alırlardı. Satın aldıkları malın tutarını peşin ödemezlerdi. Aldıkları koyunlara karşı bir makbuz verirler, belirli bir taksit öderler ve müşterilerinin bulunduğu Buhara ve Türkistan'da mallarını sattıktan sonra geri kalan borçlarını öderlerdi.

Şur-Ab'dan sonra bir yaylâya çıktık, ondan sonra yedinci yüzyılda bir Budist hacının «iki kanatlı, kilitli rüzgârda sesler çıkaran çanırları olan bir kapıyı» kapalı bulduğu meşhur Çak-çak geçidinden geçtik.

Geçidin uzunluğu yaklaşık iki kilometre uzunluğundaydı; en dar yerinde beş, altı metre, en geniş yerinde de on beş, yirmi metreye erişiyordu. Her iki tarafta yükselen yamaçlar en yüksek yerinde elli metreyi buluyordu. Bazen son derece büyük kaya parçalarıyla tıkanmış bir dehlizde yol almak gerekiyordu; içlerinden kare şeklinde olan biri on metre küpten fazla geliyordu; düştükten sonra yerde köşelerinden birinin izini bırakmıştı; bu durum korkunç ezici kütesini göstermeye yeter. Geçide hayran hayran bakarken, arzu dışında başınızı yukarı kaldırıp baktığınızda kopmaya hazır, geçeni tehdit eden bir sürü kaya parçasının durduğu görülüyordu. Bazıları yerlerinden kopup düşmüş ama yarı yolda, ya bir çukura, ya da daha ileriye sıçramasını önleyecek kadar dayanıklı bir kaya çıkıntısına takılmış kalmıştı. Çak-çak geçidinin kötü bir söhreti vardı ve köylüler gece yarısı oradan geçmekten kaçınırlardı.

Büyük Temür'ün kızkardeşi ile evlenmiş olan Emir

Hüseyin bu yerde ünlü Fâtihî hileyle yenmek istemişti. Temür hâtıralarında, sevimli eniştesi tarafından kurulan tuzaktan nasıl kurtulduğunu anlatır.

Bu iki hükümdar Buhara'nın doğu illeri ve Belh yöresi hâkimiyeti için savaş hâlindeymişler. Emir Hüseyin ansızın bastırarak Karşı kalesini eline geçirmiş. Temür de kaleyi hileyle yeniden kendi tarafına kazandırmış; hâtıralarında bakın nasıl anlatıyor:

«Bu haber Emir Hüseyin'in kulağına gidince hemen hile ve ikiyüzlülük yoluna saptı ve içten bir dostluk maskesi altında beni eline düşürmek istedi.

«Beni tutsak etmek isteyen Emir Hüseyin'in hilesinden ve sahtekârlığından şöyle kurtuldum.

«Emir Hüseyin bana bir Kur'an göndererek benim için kalbimde dostluk ve bir kardeş sevgisinden başka bir şey beslemediğine dair kutsal kitap üzerine yemin ettiğini bildirmiş ayrıca gönderdiği haberde şöyle demişti: —Eğer sözlerim kalbimin gerçek duygularının belirtisi değilse ve eğer sözünü tutmaz ve sana kötülük yaparsam. Tanrı'nın Kitabı beni en feci şekilde cezalandırsın.»

«Onun mümin bir İslâm olduğunu düşündüğümden, bana ciğitlerinden (yiğit) biri ile gönderdiği şu habere kadar onun sözlerine itimat besledim; «Çak-çak geçidine karşılaştım ve eski dostluğumuzu yenileyelim; böylesi şimdiki gibi kalmamızdan daha iyidir.

«Amacı ikiyüzlülük ve yalan ile beni ele geçirmekti.

«O zaman sözlerine ve yeminlerine fazla güvenmemek gerektiğini, daima saygı duymamız gereken Kur'an'a saygısızlık etmeye başladığını düşündüm. Buluşma çağrısına uymağa karar verdim; fakat en cesaretli savaşçılarımdan bir kaç yüz tanesini Çak-çak geçidine önceden tedbir almaya yolladım, kendim de yine gözüpek adamlarımla buluşma yerine varacaktım.

«Emir Hüseyin'in yanında bulunan dostlarıma da haber salarak Emir'in amaçlarını öğrenmelerini istedim Nihayet dostlarımdan Şir-Behram Emir Hüseyin'in tasarılarını öğrendi. Emir Hüseyin dostumu terketti ve bin kadar atlısıyla üzerime gelmeye başladı.

«Bu arada ben çadırlarımı geçidin girişine kurdurmuştum ki, haber bana ulaştırıldı.

«Kuvvetlerimi yerlerine yerleştirdim, ve bir müddet sonra Emir Hüseyin'in öncü kuvvetleri gözüksü. Karavul'um gelerek bana şöyle dedi: —İşte Emir Hüseyin'in ordusu; bak! Emir ordusunun başında değill. Senin yalnız geleceğini duymuş olmalı ki, seni tutsak etmek üzere sadece ordusunu yollamış.

«Savaşa hazırlanmaya başladım, elimde iki yüz kadar atlı vardı. Emir Hüseyin'in kuvvetlerinin iyice geçide girmesini bekledim ve önceden yolladığım askerlerime bir ciğit ile haber göndererek, benim karşılamaya hazırlandığım Emir Hüseyin'in ordusunun geri çekilme yolunu kapamasını istedim. Böylece düşmanlarımı geçit içinde hapsettim ve çok sayıda tutsak aldım.

«Sonra kuvvetlerimi bir ordu hâlinde topladım, teşkilâtlandırdım ve Karşı üzerine yürümeye başladım.

«Böylece her tarafa dostlar bulundurmanın iyi olacağı tecrübesini edindim.

«Türkçe olarak Emir Hüseyin'e bu mısraların anlamını yazıp yolladım:

«—Ey Saba rüzgârı bana ihanet ağları ören o dostta söyle,

«İhanet hainin kendî üzerine dönmez mi?

«Emir Hüseyin'in mektubumu alınca utanç ve şaşkınlığa gömüldüğünü ve rezil olduğunu kabul ettiğini öğrendim. Artık ona hiç güven beslemedim, sözlerinin parlaklığına hiç kanmadım.»

Enişte ile kayınbirader vahşi Çak-çak geçidinde birbirlerini öldürmeyi tasarlarken, aşağı yukarı aynı

zamanda Paris'te Jean Sans Peur Vieille-du-Temple sokağında Louis d'Orléans'ı katlettiyordu. Geleneklerin vahşiliği ve ikiye bölünmüşlüğü bakımından atalarımız Orta Asya'nın hükümdarlarından hiç de aşağı kalmamıştı.

Geçitten çıktktan sonra yol tatlı eğilimlerle dolunıp gidiyordu. Önde giden yük hayvanlarımıza eriştim. Fakat başlarında sürücülerini göremedim. Nereye kaybolmuşlardı? Çünkü biri genç, biri yaşlı iki sürücümüz vardı; yaşlı olanı yüklerle genci de hemen bizim önümüzde gidiyordu. Yaşlı sürücüye gün batarken khalatı üzerinde namaz kılarak rasladım. Gencinin uzun zamandan beri yanımızda olmadığı söylendi.

Şüphesiz Capus ile birlikte dönecekti. Capus geldi, ama ikinci sürücüden yine haber yoktu: yarım saat kadar önce onu pek ilgi çekici olmıyan bir durumda görmüştü; yürüyüşü her zaman olduğu gibi kapadığığımı düşünerek onu rahatsız etmekten çekinmiş ve hemen benim yanıma döneceğini düşünmüştü.

Cansıkıcı durumumuza rağmen, dikkatimizi çekmeden savuşma yolları arayan sürücülerimizin kullandığı usüllere bol bol güldük. Şimdi kim bize yolu gösterecekti? İçimizden hiç kimse yolu bilmiyordu. En fazla iz olan yolu izledik ve bir süre dolaştıktan sonra dar bir vâdinin ortasında bir kervansaray ile bir derenin kıyısına serpiştirilmiş on kadar virane gördük: Çeşme-Ofizân'a varmıştık.

Kervansarayın lokantası(!) önüne dik açıyla dönen ve bir at veya yüklü bir deve için yeterli derecede geniş bir geçitten avluya girdik. Lokanta olarak adlandırdığım barınakta otuz kadar Türkistanlı bağdaş kurmuşlar çay içiyorlar, nargile tütürüyorlar ve hayattan zevk alıyor gibi görünüyorlardı. Bunlar Mezar-ı Şerif'e hacca giden Taşkentlilerdi. Hoş olana yararlı olanı fırsat çıktığında birleştirmekte vakit kaybetmeyen gerçek Sart

olarak atları üzerinde çeşitli malları ihtiva eden yükleri gözükiyordu; içlerinden birinin yükü kunduraydı: Tanrı'ya yakarıp, Hz. Ali'nin türbesinde namaz kıldıktan sonra bu kunduraları Afganlılara gösterecek, ve mümkün olduğu kadar pahalıya satacaktı.

Kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölüyorduk. Hancı bize ekmek, tuz ve soğandan başka bir şey ikram edecek durumda değildi. Ne mutlu ki Abdul Taşkentlilerin çok iyi olacağa benzeyen bir palav hazırladıklarını görmüştü. Tencerenin etrafında dolaşacak, ve ihtiyaç meziyetleri arttığından kurnaz bir diplomat gibi hareket edecekti. Koyun yağında, kuru üzüm, havuç ve kızarmış koyun etiyle pişirilmiş palavdan bize bir tas dolusu ikram ettirmeyi becerecekti. Bizim palav piştiğinde, ödünç aldığımız palavı iade edecektik. Taşkentliler palav pişirmede gerçekten üstad olduklarından kendimize bir ziyafet çektik sayılır; Orta Asya'da onlar kadar iyi palav pişirene raslamadığımızı itiraf etmek isterim.

Kendisinin Özbek olduğunu söyleyen hancıda Tacik ifadesi vardı: uzun yüz, gaga burun, mavi ve hilekâr gözler, gür ve kestane rengi sakal, kısacası hilekâr görünümlü sevimli bir adam. Bize değerli konuklar muamelesi yaparak, beş, altı metre uzunluğunda, üç metre genişliğinde, yine üç metre yüksekliğinde toprak duvarları olan «yeşil odaya» yerleştirdi. Odanın, ikisi avluya, biri mutfak ve dış oda görevi yapan ve adamlarımızın yatacakları odaya açılan, üç kapısı vardı. Her kapının üzerinde, odanın ortasında bir çukur içinde yakılan ateşin dumanının çıkması için bir delik açılmıştı; yerde ise topraktan başka bir şey yoktu; duvarlara gelince, duman isinden görülmez olmuşlardı. Adamlarımız bu hanı bir refah örneği olarak tanımlıyorlardı.

Boyutları göz önüne alınmadığı takdirde bu ülke İsviçre'nin bazı köşelerini andırıyordu; meselâ ağaç-

ların dışında, Zürih civarları gibi; zira burada, ender raslanan dev ardıç ağaçlarının dışında yamaçlar ve tepeler tamamen çıplaktı.

Şu sırada kervansarayın damı yeşil buğday ve arpa başakları ile kaplıydı. Damı onarmak istediğinde, hancı bu yörede alışageldiği üzere, avludaki ıslak toprağı çapası ile damın üzerine atıyor, sonra ayağı veya eliyle düzeltiyordu. Bu çamur içinde, atların yem torbasından veya kervanların torbalarından düşmüş tohumlar bulunabiliyordu; üzerlerine yağmur düşünce, filizleniyorlar, ve bir müddet sonra dam ekili bir tarla görünümüne bürünüyordu.

Çeşme - Ofizân'ın Altın Aslan Hanı altmış adım uzunluğunda, kırk adım genişliğindeydi. Bir tek girişi vardı; avlunun sağ tarafında insanlar için barınaklar bulunuyordu; toprak duvar ve sıırıklarla ayakta duran bir dam ile sertleşmiş topraktan meydana geliyordu. Bundan başka sıkıca kapatılmış iki oda daha vardı; biz en genişini ve en rahat olanını işgâl ettik. Avlunun diğer duvarlarının dibinde kötü havalarda atların ve yüklerin muhafaza edildiği barınaklar sıralanmıştı; zemindeki toprağın sertleştirilmemiş olması ve yerde ateş yakmak için deliklerin olmayışı haricinde insanlar için yapılmış barınaklardan pek farklı değillerdi. Yazın, atlar ve yük hayvanları avluda dikilmiş sıırıklara bağlanıyordu. Bu yapı içinde elli at ve elli-den fazla insan barınabilirdi.

Sahibi zengin olup, iyi iş çeviriyordu. ilkbaharda Mezar-ı Şerif'e gitmekte olan çok sayıda Türkistanlı ve Buharalı oraya uğruyordu. O zaman onlardan ekmek, buğday, tütün, arpa, saman satın alıyor ve bunları müşterilerine satıyordu. Kırk kilometre çapında bir alanda başka han yoktu; bu bölgede oturanlar azdı ve onların şartlarına uymak gerekiyordu. Buna rağmen, Batıdaki meslekdaşları gibi «müşterilerini soyduğunu»

sanmayın. Bir tanga'nın (1) altmış dört çaka ettiğini, ve kervansarayda konaklayan her yolcunun at başına sadece üç çaka ödediğini, kendisi için de para alınmadığını söylersek sözlerimizin doğruluğu anlaşılır. Yolcu handan kendisi ve hayvanları için yiyecek alırsa hiç para ödmeden handa yatıp, kalkabilir. Bir demet saman otuz iki çaka eder; üç çeyrek litre çay ibriği ile yüz elli gram ekmek yine otuz iki çaka değerindedir. Hancı bir buçuk tanga karşılığında bir adamı ve atını bütün bir gün boyunca yedirip içirmek ve barındırmakla yükümlüdür; bir adam ve bir eşek olursa sadece bir tanga alır. Her şey izafî olmakla birlikte, bu fiyatlar yüksek değildir.

Çeşma-Ofizân'dan etrafı sarp kayalıklarla çevrili, elips şeklinde olan, bir kervansaraya ve bir ırmak kenarında bir kaç Özbek çadırına sahip Tanga-Kharam vâdisine kolaylıkla iniliyordu. Her şey bir müddet sonra dağlardan ayrılacağımızı belli ediyordu; arâzinin dalgalanması daha yavaş, bayırlar daha az dik, akarsuların yatakları ve küçük vâdiler daha geniş olmuş, karlar kaybolmuştu; hiç bir tarafta zirveleri göremediğimizden karlı tepelerden uzaklaşmış olduğumuz anlaşılıyordu. Tanga-Kharam'da ekili tarlalar ve kervansarayın yakınında zayıf bir akarsu ile çalışan toprağa gömülmüş, göze pek çarpmayan bir değirmen fark ediliyordu. Koleksiyonlarımızı düzene koymak üzere bu yerde konakladık. Hacıların, kalenderlerin, tüccarların güney yönünde gittiklerini seyrediyorduk.

Daha rahat çalışabilmek amacıyla kervansarayın avlusunda bir yurt kurulmasını istedik. Bir müddet konuştuktan sonra Özbekler bu çabuk kurulan, çabuk kaldırılan evi bize bir tangaya kiralamaya razı oldular. Hemen keçe parçalarını ve onları tutacak olan tahta-

(1) Yaklaşık bir santim'in 0,8'i (100 santim = 1 frank).

dan kafesi getirdiler. Fakat bütün bunları kurmak işine gelince erkekler bu işi bilmediklerini ileri sürdüler. O iş kadınlara aitti. Biz kâfir olduğumuzdan bu hanımlar önümüzde yüzlerini açmak istemiyorlar, yanımıza gelmeği arzulamıyorlardı. İşte önceden asla tahmin edemeyeceğimiz bir zorlukla karşı karşıya kalmıştık: ne kadar ısrar edersek edelim, erkekler bir türlü kararlardan dönmüyorlardı; bir kadın işini asla yapamıyacaklar, çadırı kurmayacaklardı; Tanga - Kharam'daki erkeğin soyluluğu ve iş bölümü bunu gerektiriyordu. Töre tarafından kendilerine verilmeyen bir iş yapmaları için ısrar etmemiz onlara garip olduğu kadar gü-lünç de gelmişti. Meçhul bir yolcunun geldiği bir hantada, han sahibine hemen iğne ipliği eline alarak divan üzerinde yaptığı yırtığı dikmesini istediğini düşünün, işte bizim Özbeklerin içine düştükleri şaşkınlığı kavrayabilirsiniz.

Abdul bütün hitabet san'atının inceliklerini ortaya dökerek sonunda, erkeklerin bakışlarına yüzünü saklamaya artık ihtiyaç duymayan yetmiş altı yaşında bir kadını gidip çağırmaalarını sağladı.

İyi yürekli yaşlı kadıncağız yurdu kurmaya başladı. Önce kapı için bir aralık bırakarak, yere itina ile koyduğu «keregalar» (tahtadan kafes) dikmekle işe başladı. Keregaların üzerine, dumanın tepeden çıktığı çember olan «çanarak»a saplanmış, yer küresi meridyenleri gibi kıvrık sııkları tesbit etti. Yukardaki bu açıklığa «Tunduk» adı veriliyordu: Yağmur ve soğuktan sakınmak için üzeri bir keçe parçasıyla örtülürdü. Her köşesinde bir ipi olan «Kaşma» (keçe) parçaları ile kaplanan yurdun iskeleti işte böyleydi. İpi kafesin üzerinden aşırıyorlar, kaşmayı yukarı çıkarmak için çekiyorlar ve keregalara bağlıyorlardı, bunun üzerine de ikinci bir keçe parçası konuyordu; bu ipler sağlamsa bu yapı rüzgârdan hiç etkilenmezdi. Kışın keregaların

üzerine «çiy» denen hasırlar örtölüyor böylece yurt-
tan içeri hava giremiyordu. Taşların üzerine tencerenin
yerleştirildiği alanın ortasına, tam tundukun altına o-
cak kuruluyordu. Yaşlı kadının sayesinde mükemmel
bir şekilde yurdumuza yerleştik, bizim için rahatsız
olmasına karşılık kendisine bir parça şeker verince
çok memnun oldu.

Tanga - Kharam'dan dağların eteğinde bir vahada
kurulmuş olan Guzar şehrine gitmek istiyorduk. Adam-
larımızdan hiç biri yolu bilmiyordu. Hanın sahibinin
tanıdığı bir Özbek bize rehberlik yapmayı kabul etti.
Birkaç gün önce yanından ayrılıp Guzar'a giden ve
tesbit edilen tarihte dönmeyen oğlunu aramaya gidi-
yordu. Yağmur mevsimi geldiğinden toprağı işlemek
ve arıkları açmak için oğluna ihtiyacı vardı, daha son-
raki sulamalar için suyu toplayıp, muhafaza etmek
için acele olarak tedbir almak zorundaydı.

Tanga - Kharam Derya'yı aştıktan sonra yol ba-
tıya doğru bir çok dirsekler yapıyor, tekrar kuzeybatı-
ya dönüyor ve çıkıştan çok inişlerle bizi Guzar - Der-
ya'nın kıyılarına götürüyordu. Şu anda gayet bol suya
sahip bu ırmak dağların güneydeki son kollarının alt
tarafını izliyordu.

Emirin adamlarının nezareti altında binlerce işçi,
çapaları ellerinde, ırmağın sularını ovaya getiren ve
onu verimli kılan büyük arıkların temizlenmesiyle uğ-
raşıyorlardı. Genellikle bu iş için çiftçiler yılda bir
defa bir araya getiriliyordu; fakat bu yıl su bol oldu-
ğundan arıklar daha çabuk kırılıyorlar ve çamurla do-
luyorlardı; bu yüzden Guzar bölgesi halkı üçüncü de-
fadır arıkları onarmak buyruğu almıştı.

Bir tepe üzerine geldiğimizde ırmağın ince beyaz
bir bayrak gibi kıvrıla kıvrıla vahanın yeşil çizgisinden
çıktığını ve sonra sonsuzluğa doğru uzanan bozkırda
yok olup gittiğini görüyorduk.

Sanki deniz kıyısındaydık. Batan güneş tarafından oluşan optik bir hayâl sayesinde bütün vaha anıtlarla dolu bir şehir hâline gelmişti; söğütler ince minarelere, bodur ağaç kümeleri câmi kubbelerine ve küçük viraneler bile bir saraya benzemişti. Şairlerin hayâl etikleri Semerkand sanki karşımıza gelmişti. En parlak görünüşler altında sık sık en donuk gerçeklerin saklandığı Doğu'nun bir timsali önündeydik.

Şehre girerken terkedilmemiş bir tuğla imalâthanesinin önünden geçiliyordu; halkın inşaat yaptığını gösterdiğinden refah içinde yaşadıklarını ispatlıyordu. Tuğlalar aynen Avrupa'da olduğu gibi hazırlanıp, pişiriliyordu. Daha ilerde, geniş bir bahçe içinde sık ağaçların altında çay tüccarları yerleşmişti. Burası Guzar'ın işi gücü olmiyanlarının ve eğlence düşünlerinin en sevdiği köşesiydi. Şarkıcıların, dümbelekçilerin sesleri işitiliyor; şahane elbiseleri içinde rakkaslar farke diliyordu. Fakat bir anda çocuklar bizi gördüler ve «Uruslar geliyorlar!» diye bağırdılar; ansızın kalabalık dağıldı, mağazalar boşaldı ve herkes bizi görmek için birbirini ezmeye başladı.

Çarşının yanında, ırmağa bir kaç adım ötede kadının evinde, duvarları alçıyla kabaca sıvanmış, Karşı'den beri şimdiye kadar rasladığımız en lüks yapıda konakladık. Dar bir yere yerleşmemize karşılık, bahçeye bakan bir penceremiz ve ahırların üzerinde kaldığımız birinci kata çıkmak için topraktan bir merdivenimiz vardı. Ve herkes bir katlı evin gerçekten ender olduğunu biliyordu.

Ev sahibimiz oğlu ve küçük kızı Melike ile ziyaretimize geldi. Küçük kızın yüz hatları düzgün, yüzü geniş ve gülümser, saçları kumraldı. Altı yaşında olmasına rağmen küçük gösteriyordu; davranışları ise bir genç kadınınkileri andırıyordu. Bir parça şeker, bir iki kuruşla dostluğunu kazanmamız güç olmadı; babasının

evinde kaldığımız sürece bizi ziyaret etmediği gün olmadı. Yüzünün ifadesinde bizim Avrupalı küçük kızların çocuksu ifadesi yoktu, sanki yaşlanmış gibiydi. Türkistanlı kızlarda genellikle bu ifade hâkimdi. Güzelliklerini çabuk kaybeden bu eski soyların kadınlarının vücutlarına nazaran daha yaşlı gözükten yüzlere sahip olması soylarının bir özelliği miydi acaba?

Dörtte üçü Guzar - Derya'nın kıyısında yer alan Guzar, kayda değer anıtları olmıyan bir çiftçi şehriydi. Kadı mütevazı bir şekilde elli bin ev olduğunu ileri sürüyordu; halbuki kaleyi çevreleyen sınırı belli olmayan geniş kasabada dört bin ev, belki otuz, kırk bin kişiyi besleyen vahaya yayılmış olarak altı bin ev bulunuyordu. Aslında suyun hiç eksik olmadığı, on yıldan beri yağmurların giderek bollastığı bu yörede daha fazlasını da besliyebilirdi. Eskiden ırmaktan Guzar'a suyu taşımak için sekiz kilometre uzunluğunda kanallar açılmış; şimdi kanallara daha az derinlikle dört kilometrelik bir yol açmak yeterli oluyordu. On beş, yirmi yıl önce su yokluğundan pirinç ekilemiyordu, oysa şu anda her tarafta çeltik tarlaları vardı. Hatta bazen Saratan ayında, Emir'in buyruğu ile ırmağın bentleri açılarak suyun fazlası sekiz gün müddetle Karşi ovasına akıtılıyordu. Bize nüfusun giderek arttığı söylendi ki böylesine tarıma elverişli şartlarda bundan tabii bir şey olamazdı.

Bir yağ ve kandil fabrikasını ziyaret ettik. Mum imalâtı Buhara'da bilinmiyordu; gaze, elektrik ışığına gelince, insanları aydınlatmak için kullanılan bu şeytanî buluşlar, sanayiînin çok düşük olduğu bir yerde tamamen gereksizdi. Tabii karanlıkta çalışılmazdı: daha kolay yatılırdı. Tesadüfen geceleyin sokağa çıktığımda herkes önünü görmek için fenerini götürürdü. Kandil imalâthanesini anlatmakla canınızı sıkmayacağım; sadece kullanılan âletlerin ilkel olduğunu, döküm-

den kalıpların bile elle yapıldığını söylemekle yetine-
cğim. Kandilin yarım kilosu kırk, elli santim (frankın
yüzde biri) dir.

Yağ imalâthanesinden, aynı zamanda dokumacı
olan boyacıya gittik, sonra da zahirecileri dolaştık. Ir-
mağın sağ kıyısında, kalenin dibinde büyük çarşı yer
almıştı; sol kıyısında ise şehre girerken gördüğümüz
bahçeden pek uzak olmıyan bir yerde küçük çarşı ku-
rulmuştu.

Çarşıdan çıkışta, bir sokağı dönünce çubukları
önünde bağdaş kurmuş afyonkeşlerle karşılaşılıyo-
du; bir kısmı gülüyor, diğerleri bağırıp çağırıyorlardı,
içlerinden biri koluyla tehdit edici işaretler yaparak
bize anlaşılmaz sözler sarfetti. Yüzlerinin rengi karar-
mış, ifadeleri vahşi insanların ifadesine bürünmüştü.
En basit işi bile yapmaktan âcizdiler, geçenlerin mer-
hametle kendilerine attıkları bir kaç pul ile geçiniyor-
lardı. Bunlara sorumsuz gözü ile bakılıyordu.

Karşı'ye hareket etmeden önceki gece, komşu av-
luların birinden gelen iniltiler duyduk; sesler birkaç
defa tekrarlandı; odadan aşağı indim ve bir duvar bo-
yunca ilerledikten sonra bir bahçede kadınların daire
şeklinde oturmuş olduklarını gördüm; içlerinden biri
yüksek sesle güfte okur gibi bir cümle söylüyor ve
her susuşunda arkadaşları inlemeyi andıran bir çığlık
atıyorlardı. Töreye göre bir ölünün arkasından ağlı-
yorlardı.

Guzar'da geçirdiğimiz son gece uykusuz bir gece
oldu. Odamızın yerini kaplayan keçe içinde yuvalan-
mış pireler bizi önceleri rahat bıraktıktan sonra, cüret-
lenmişler, sonra bizim zararımıza bayram etmişlerdi.
Bunlardan bahsediyorum çünkü, hayatımda şimdiye
kadar gördüğüm en iri pirelerdi. Asya her şeyin büyü-
ğünü çıkarıyordu.

Guzar'dan çıkarken okuma öğrenen öğrencilerin

her makamdan bağırdıkları bir okulun önünden geçtik. Ev sahibimizin küçük kızı yolumuzun üzerindeydi; ona vedâ ettik, Abdul'ün selâmlarına hiç çekinmeden cevap verdi.

Şehrin dış mahallelerinde, onarmaya çalıştıkları arıklar tarafına giden işçileri gördük. Elleri ne yapacakları alma vakti henüz gelmemiş olduğundan ağır, ağır ilerliyorlar, elleri arkalarında yolda oyalanıyorlardı.

Evleri terkeder etmez hemen bozkır başladı. Vaha arkamızda kuzey - güney yönünde kalmıştı. Bizim yönümüz kuzeybatıydı.

Yoldan geçenlerin sayısının bir hayli fazla olması bizi şaşırttı: rehberimiz bu alışılmamış canlılığın sebebini bize açıkladı: Guzar'da ertesi gün pazar açılacaktı, bu yüzden Karşı'den çok sayıda tüccar ile boş gezenler buraya akın ediyordu. Gün doğarken yola çıkmışlardı, bir müddet sonra hedeflerine varacaklardı; bu yüzden hepsine Guzar'dan bir iki saat mesafede raslamıştık. Bir kısmı, ucunda küçük bir zincir olan kısa ve kalın bir sopayla dürttükleri eşeklere binmişti; çoğunluk, kâh iki kişi olarak, kâh eyerin üzerinde bir metre yukarda yüklerin üzerine tünemiş olarak atlara binmişti. Bir kısmı, sadece semerleri ile sahplerinin mal taşımaları için tüccarlara kiralayacakları develer ile yola düşmüşlerdi; belki de şimdiden kiralanmışlardı; bunlar bu ülkelerin kamyoncularıydılar. Yoksullar, dilenciler ellerinde değnekleri yol boyunca aceleyle yürüyorlardı; torbaları şimdi boştu, ama yarın torbalarının sadakalarla şişeceğini biliyorlar ve iyi bir hâsılatın ümidiyle kuru bacaklarının adımları daha uzuyordu.

Kaba bir kumaştan paltoları altında Hindular daima ikişer olarak lâgat beygirlere binmişlerdi; başlarında sarık yoktu, fakat yuvarlak külâh veya basit bir takke taşıyorlardı; ayaklarında burnu kalkık pabuçlar var-

dı. Bunlar için zengin, hasis ve çok yüksek faizle para veren tefeci diyorlardı, kimse Hindulardan hoşlanmazdı. Saçları uzun olup alınlarında kastlarını belli eden işaretleri görünüyordu. Bizi burunları atlarının başlarına değecek derecede eğilerek selâmladılar; ellerini başlıklarına götürdüler ve başın hiç bir zaman açık kalmamasını isteyen törelerine rağmen bazıları başlıklarını çıkardılar; Avrupa'da ancak gecelik veya terlik giyildiğinde sarıklarını çıkarırlardı.

Ayakları çıplak üç Afganlı bize sabit nazarlarla bakıyorlardı; afyonkeşleri belli eden anlamsız yüz ifadesine sahiptiler; ağır adımlarla ilerliyorlardı. Sivri külâhları ile tanınan divâneler eşeklerinin üzerinde bacıklarını sallıyarak gidiyorlardı; dükkânların önünde açık olarak konulan çuvallarda bulunan pirinçten, bezelyeden veya herhangi bir şeyden tüccarların kendilerine verecekleri bir kaç avucu ve bir iki ölçek zeytin yağını dolduracakları şiş karınlı sukabaklarını yanlarına almayı ihmâl etmemişlerdi.

Dinlenen atlılar çimenler üzerine uzanarak, atlarının dizginlerini kollarına dolayarak sohbet ediyorlardı. Üç tanesi yıldız gibi uzanmış, baş başa vererek, kaysı, kuru üzüm ve bademden ibaret günlük rızıklarını yemekle meşguldü.

Rehberimiz tanıdıkları ile karşılaştı; karşılıklı olarak hararetli «selâmünaleyküm»ler verildikten sonra kendisi Guzar Beğine bağlı bir memur olduğundan onu «hükûmetin bir memuru» olarak görenler kendisine, yerlilerin ağızlarına aldıkları ve üzerlerinde taşıdıkları üstü tahta kapaklı, minik bir sukabağı içinde muhafaza ettikleri toz tütünden bir tutam veriyorlardı. Adamlarımız fırsattan yararlanarak başkalarının kesesinden yemek üzere hemen üşüştüler ve «yönetilenler» bir kişiye verdiklerinden beş, altı kişinin birden yararlandığının farkına vardılar.

Otuz kırk evli Yengi - Kent'e kadar bozkır çimenle kaplı ve arâzi engebesiz idi. Sol tarafımızda, Şirabâd yakınlarında ve Surkan harabelerinde gördüğümüz gibi yapma tepecikler sıralanıyordu. Aralarında bin beş yüz, bin sekiz yüz adım mesafe olup üzerlerinde hiç bir şey yoktu.

Yengi - Kent'ten sonra bir kaç tepe ya yolu kesiyor, ya da onunla birlikte uzanıyordu. Deve cesetleri kara kartal ve iri cüsseli akbaba sürülerini çekmişti; görünüşte düzensizlik olmadan hep birlikte cesetleri parçalıyorlardı. Bir çok öğünlük leşlere sahip olmuşlardı; bilindiği gibi yiyeceği bol olanlar çabuk anlaşırlar. Yiyecekleri azaldığında muhtemelen aralarında kavgaya çıkacaktı.

Karşı'den önce birkaç bataklık, su birikintisi ve hemen şehrin yakınında geçitlerinden aşılın arıklar görülüyordu.

XII

KARŞI ŞEHİRİ

«Şehrin yüksek şahsiyetlerini ziyaret — Ayı oynatıcısı bir çingene — Yüz yaşında bir adam — Hâmam; masaj — Bir köprü — Rakkaslar — Tasvir — Halka açık bir bahçe — Fazla mutaassıp olmıyan bir velî.»

29 Nisan günü, mart ayında oturduğumuz eve yeniden yerleştik.

Rus Türkistanı'ndan ve Avrupa'dan haberleri bize getirecek olan bir yiğitin Semerkand'dan dönmesini beklemek üzere birkaç gün burada kalacaktık. Arzumuz, bize çok methedilen Buhara'ya gitmekti; ancak bu seyahati general Kaufmann'ın tavsiye mektubunu yanımıza almadan yapmamıza imkân yoktu. Semerkand'dan Taşkent'e yolladığımız telgrafın cevabında Genel Vali'nin felç olduğu, hatta bir söz bile söylemediği yazılmaktaydı. iyileşmesini beklemek gerekmekteydi ve hasta sağlığını bulamaması hâlinde yerine tâyin olacak Vali bize gerekli mektupları verecekti. Böylece Buhara yolculuğumuzu daha ileri bir tarihe bıraktık.

Karşı'ye ilk gelişimizde Beğlik makamı boştu; şimdi, Emir'in yüce buyruğu ile yirmi yaşlarında genç

bir adam bu çok önemli mevkiye getirilmişti. Genç Beğ herşeyin en güzelini yapmaya çalışıyordu; bizi yüksek tabakadan insanlar gibi ağırlamak istedi; arka arkaya yolladığı ulakları ile durmadan sağlığımız hakkında bilgi istedi. Biz de aynı cinsten iltifatlar ile cevap yolluyorduk. Abdul yeterince siyasî davranmasını biliyordu; ona gereken işareti vermek kâfiydi: «Gerektiği şekilde cevap ver!» Ve daha önceden zembereği kurulmuş bir âletin çalışması için düğmesine basılması gibi üstad Abdul hiç aralıksız konuşmaya başlıyor, seçilmiş terimlerle dolu cümlelerini yerine göre ustalıkta kullanıyordu. Abdul Semerkandlıydı, Semerkand'da da yaşamasını bilirlerdi; zarif bir şekilde selâmlamasını, koluna özel bir görünüş vererek çay içmesini bilenlere «Molla» denirdi; Abdul güvendiğimiz adamımızdı, okuma - yazma biliyor, konuşurken Fars 'ehçesi kullanmaya özel bir itina gösteriyordu. Ona saygı ile davranıyorlardı.

Karşı'nın ileri gelen şahsiyetleri ziyaretimize geldiler. Beğin adına geldiklerini ileri sürüyorlardı; aslında meraklarını gidermek için rahatlarını bozuyorlardı. Her zaman bir fincan çay içerek, bir çeyrek saat boyunca Frenklere bakmak fırsatını bulamazlardı. Abdül'e durmadan sorular soruyorlardı: «Rusların dilini biliyor muyduk? Ülkemiz İngilizlerin ülkesine yakın mıydı? Rusça bilmediğimize göre Rûm ülkesinden mi geliyorduk?

Abdül, «— Hayır, bunlar Frenktir.» dedi.

— Demek Frenkler; Rûm'dan öte sadece Frenkler vardır. Onlar için Frenk kelimesi Rus ve Müslüman olmıyan bütün Batılılardı. İngiliz malları kendilerine doğudan geldiğinden İngiltere'yi Hindistan tarafında, ama daha uzakta olarak biliyorlardı.

— Ülkemizde ne yapmaya gelmişler?

— Emirleri onları buraları görmeye yollamış, dön-

düklerinde inceledikleri herşeyi ona anlatacaklar. Ayrıca Emirlerine götürecekleri bitkileri, böcekleri, kuşları da topluyorlar.

Evden ayrılmadan önce Beğ adına Karşı'de istediğimiz kadar kalmamızı, hoşumuza giden her şeyi incelememizi, kısacası kendi ülkemizde gibi davranmamızı rica ettiler.

Bir öğleden sonra eğlence peşinde koşan Abdul, yakınlarda ayı oynatan bir çingenenin dolaştığını ve ona «seyretmesi çok eğlenceli» oyunlar yaptırdığını haber verdi. Çingeneyi avluya soktu.

Avluya giren lulli (çingene) terbiyeli bir şekilde eğildi. Bir iple orta boylu, kızıl tüylü, beyaz pençeli Orta Asya'ya hâs bir cinsten olan ayıyı çekiyordu. Çingene yaklaşık otuz beş yaşlarındaydı, saçları kapkara, derisi koyu esmer, düzgün, ama kaba hatlı yüzü çok anlamlı, gözleri kara ve iriydi. Boyu orta, gürbüz ve bacakları adaleliydi. Adamın yapısındaki incelik eksikliği bir tarafa aşağı yukarı Gırnatalı bir çingenenin eşiydi. Delhi yakınlarından olduğunu ve Ganj ırmağı kıyısında doğduğunu söylüyordu. Türkistan'a Afganistan ve Buhara üzerinden gelmişti. Hokand'da ayı oynatıcıları kendisine henüz küçük olan bu ayıyı satmışlardı; o da ayının sivri dişlerini çıkarmış, Kırgızların develere yaptığı gibi, burnundan tahta bir kama geçirmiş ve ondan sonra zavallı hayvanın sopa darbeleri altında eğitilmesi başlamıştı. Şimdi ayı, bizim avluyu dolduran çocukların büyük bir zevkle seyrettiği bir kaç oyunu ağır hareketlerle yapıyordu. «Temsil» boyunca ayı oynatıcısı tekdüze bir hava üzerinden, hem seyredenlere açıklama, hem de ayıya karnından çıkarmış gibi söylediği «han» sesiyle değiştirdiği oyunları için açıkla-
lama olan sözlerle şarkı söylüyordu. Çingene hayvanın burnundaki kamayı çekiyor, elindeki sukabağı ile tehdit ediyor ve ayı arka ayakları üzerinde bir rakkas gi-

bi oynayıp, zıplıyordu; sonra, tıpkı bir annenin çocuğunu taşıması gibi kollarının üzerine bir sopa koyuyordu; daha sonra bir yolcu gibi değneğine dayanarak yürüyordu. Bir müddet geçtikten sonra yolun uzunluğundan yorulmuş gibi sırt üstü yere yatarak uyur gibi yapıyor; ayağa kalktıktan sonra ağzının kenarına konan ince bir değnek yardımıyla nargile içmeyi taklit ediyordu. Durmaksızın lulli şarkı söylüyor, «han» diye bağırıyordu; yüzünden ter damlamaya başlamıştı. Ayı selâm verdi ve gösteri adamla ayının gürüşmesi ile son buldu, gürüş sonunda, insanoğlu hayvanların kralı olduğunu göstermek istercesine tabii galip geldi.

İster Batı'da, ister Doğu'da olsun genellikle çingeneler arasından çıkan ayı göstericilerinin seyircilere sundukları femsilin programı bundan ibarettir.

Lulliyeye para verince bol bol teşekkür etti; ayıya ekmek verince o da homurdanarak teşekkür etti; daha sonra iki artist peşlerinde toplanan ahaliyi de sürükleyerek koşar adımla uzaklaştılar.

Aynı gün içinde, Karşı'nın ve muhtemelen Buha-ra'nın en yaşlı adamının ziyaretini kabul ettik, en yaşlı dedim çünkü buralarda çabuk yaşlanıldığından yüz yaşında adam bulmak pek mümkün değildi.

Atla gelen bu muhterem ihtiyar doksan iki yaşındaydı; durumunu abartmış olmaları ihtimal dahilindeydi; her ne olursa olsun daha genç güzük müyordu; sakalı kar gibi beyazdı. Orta boylu olup, hâlâ dik duruyor, rahatlıkla konuşuyor ve hareketlerinde canlılığı muhafaza etmesini biliyordu. Belirttiğine göre torunlarının torunlarını görmüştü. Erkeklerin on altı, on yedi kızların da on iki, on üç yaşlarında evlendirildiği bu ülkede söylediği mümkün olabilirdi. Konuğumuz bize tarımla ilgili bilgilerini ve yaşadığı müddetçe gördüğü değişiklikleri nakletti; ayrıca hâfızasının erişebildiği en uzak noktadan itibaren suların ve rüzgârların

hikâyesini de anlattı. Gazar'da ırmakların suyunun bol-
laştığı, yağmurların daha sıklaştığı hakkında bize an-
latılanları doğruladı ve bu olayı dağlardaki kar mikta-
rının artmasına bağladı.

Konuğumuz evden ayrıldıktan hemen sonra sanki
söylediklerini doğrularcasına yağmur yağmaya başladı
ve güneydoğu rüzgârı sertleşti.

Şimdi şöyle bir olay cereyan ediyordu: Buhara
Emirinin karşılık alamıyacağını bildiği hâlde, istemi-
yerek Abdurrahman Han'a gönderdiği armağanları Me-
zar-ı Şerif'e götürmek üzere Afganlar Bamiyân geçidi-
nin açılmasını, karların erimesini beklerlerken, götü-
rülen armağanların karşılığı olarak rüzgâr Afgan dağ-
larının zirvelerinden taşıdığı rutubeti armağanı vere-
nin ülkesine götürüyor ve yeni zenginliklerin kaynağı
oluyordu.

Karşı'nın en büyük ve en rahat hamamını ziyaret et-
tik. Batıda şehrin önemli sokaklarından birini döşeten
zengin örneği, varlıklı bir tüccar kendi kesesinden bu
hamamı yaptırmıştı. Yapının planı Buharalı bir mimar
tarafından çizilmişti.

Küçük bir ücret karşılığı hamam herkese açıktı.
Hamamdan elde edilen gelir çok sayıda öğrenci yetiş-
tiren bir medresenin masraflarını karşılamak üzere
sarfediliyordu.

Hamamın yapılması için bağışta bulunan adam
herşeyi en mükemmel bir şekilde yaptığından bir عزیز
gibi anılıyordu.

Buhara devletinde en iyisi olarak bilinen bu hamam
Asya'da gördüklerimiz içinde en teşkilâtlı ve en iyi
insa edilmiş olanıydı. Önce tavanı gayet yüksek büyük
bir salona giriliyordu; tavandaki bir demire tutturulmuş
yağlı kandil üç fitilinden etrafa titrek bir ışık saçıyor-
du. O salonda hamamda çalışanlar, hizmetçiler ve her
an müşterilerin hizmetinde yarı giyinik adaleli tellâk-

lar toplanmıştı. Yukarısında iplere asılı çamaşırlar kuruyordu. Bütün çevresinde, üzeri hasırlarla örtülü geniş ve yüksek bir set dolanıyordu; set üstüne hamamcı müşterilerin çıkardığı elbiseleri yığıyordu. Yine orada hamamın iç kısmından çıktıktan sonra dinleniliyor, uyunuyor, tellâkların ovmasından sonra yorgunluk çıkarılıyor ve hamamın devamlı müşterilerinin seyretmekten hoşlandığı genç rakkaslar zarif elbiseleri içinde sanatlarını geliştiriyor ve alıştırma yapıyorlardı. Bu dans akademisinde sefahat düşkünleri arasında ihtiras çılgınlıkları uyanıyor ve kıskançlık cinayetleri bile işleniyormuş.

Eğimli bir yoldan ve dik açıyla birbirini kesen dehlizlerden havuzlara gidiliyordu. Her dehlizin sonunda kemerler altında üzeri hasırlarla kaplı taştan sıralar yapılmıştı; hamamdan çıkanlar orada kurulanmak için uzanıyorlardı. Daha sonra yuvarlak, hafifçe aydınlatılmış bir salona giriliyordu; buğu içinde ortada muazzam bir sütünün kırılmış gövdesi gibi duran tuğladan örme geniş bir masa farkediliyordu. Masa üzerinde fitilli bir lâmba vardı; masanın yanındaki sırada ise, ortadaki salondan yelpaze gibi açılan odaların dibinde alçak kubbelerin altında yerleştirilmiş haznelerdeki suyu boşaltmak amacıyla kullanılan, dövme bakırdan taslar bulunuyordu. Yıkanmaya gidenin vücudunun pişirilmesinde göstereceği az veya çok kabiliyete göre, bu adam haznelerden az veya çok kaynar su alacak, az veya çok sıcak göbek taşları üzerinde dolaşacak ve serinlemek için üzerine su serp tirecektir. Kendisine masaj yapılmasını arzu ederse hemen güçlü tellâklar karşısına dikilecekler; «Mazlum» sırtüstü, bacaklarını açarak, ellerini top yapılmış çarşafa dayadığı başının üzerine koyarak göbek taşı üzerine uzanacaktır. Bir defa bu vaziyeti aldıktan tellâkın, «kurbanı» üzerinde elleri ve ayakları çalışmaya başlayacaktır. Önce sır-

tın, sonra kolların ve bacakların ovulması yapılır; işinde çok mahirdir ve durmadan, hamur teknesinde çalışan fırıncı çırağının ısığını veya hırsla saldıran hayvanın homurtusunu çıkarır. Her eklem üzerinde durur, elin ve ayakların eklemlerini çıtırdatır, uzatır, bel altını bir sağa, bir sola çevirir, geriye bükerek ve bütün vücût elinden geçer, tabii daima o ılık veya homurtu ile birlikte. İşlem bitince, tellâk «cesedi» yıkar ve kurular.

İki sahnâk arasında, Mirza İvâ Dila'nın eşliğinde şehri gezdik. Mirza, daima gösterişli giyinen şaka yapmayı ve lâfazanlık etmeyi seven iri ve yakışıklı bir gençti; iyi aileden gelen, önemli olmıyan ancak babası sayesinde adı duyulan birisiydi.

Köprülerin parmakla sayılacak kadar az olduğu Buhara'da Karşı şehrinin ve Buhara devletinin iftiharî olan köprüyü göstermeye götürdü; kullanılışı daha zor fakat inşası daha az masraflı olan ırmak geçitleri kullanılıyordu. Köprü'nün boyu seksen adıma yaklaşıyordu; bir araba ve iki atlı yanyana geçecek kadar genişliğinde olan köprü pişmiş tuğladan inşa edilmişti.

Mirza gururla,

— Güzel bir köprü! dedi. Ben de,

— Allah için çok güzel bir köprü, diye cevap verdim.

Benim hayranlığım, daha iyisini görmemiş olan ve Avrupalıların böyle bir tane inşa edemeyeceğine inanan Mirza'yı büsbütün gururlandırdı.

Köprüden sonra bizi bir çömlekçiye götürdü. Çok adaleli, üstünde basit bir don taşıyan Özbek işçisi ayakları ile çamur yoğuruyordu.

— Toprağı daha ne kadar yoğuracaksın?

— Bir gün boyunca; sonra bir az ellerimle çalışacağım, o zaman şekil verilecek hâle gelecektir.

— Testilerinin en pahalısını kaç para satıyorsun?

— Bir çeyrek tangaya.

— Testi veya çömleği nasıl imâl ettiğini bize gösterebilir misin?

— Memnuniyetle.

İçinde tahtadan döner âleti bulunan atölyesine girdik. Döner yuvarlağın üzerine bir parça toprak yerleştirdi ve ayaklarının yardımıyla yuvarlağı hızla ek-seni üzerinde çevirmeye başladı. Bir an içinde, ellerinden başka âlet kullanmadan zârif görünümlü bir vazoyu imâl etti.

Mirza ona şu soruyu sordu: — Mesleğini öğrenmen için ne kadar çalıştın?

— Altı yıl.

— Sen de amma ahmakmışsın! Etrafta biriken meraklılar kahkahalarla gülmeye başladılar. Bu arada komşu çömlekçilerin işçileri de bizi görmeye gelmişti; hepsi çok gülbüz ve çok adaleliydi, ama boyları kısaydı.

Vazo iyice döndükten sonra güneşte kurumaya bırakıldı, sonra da bir gece boyunca pişmesi için fırına atıldı. Fırın bozkırdan toplanan çalı çırpı ile ısıtılıyordu.

Çömlekçilerden sonra, Karşı'nın büyük ölçüde ticaretini yaptığı dökümden tencere imâlatçılarını ziyaret ettik. Ham maddesi deve sırtında Rusya'dan getiriliyordu.

Şehr-i Sebz'e hareket etmezden bir gece önce Mirza bize gelerek akşamleyin Beğ'in bizim şerefimize dansörler göndereceğini haber verdi.

Akşam çökerken hizmetkârlar gelerek, üstü kapalı balkonun damını tutan iki sütûn arasına gerdikleri ipe fenerler astılar. Yere de keçeden halılar serildi. İçinde güzel yanan «Saksavul» kömürleri olan mangalları müzisyenlerin istifadesine sunmak üzere halının bir ucuna dizdiler. İçyağı yakan gayet iri kandiller yakıl-

dı; avludan geçen meraklıların yüzü canlı ışıkları ile aydınlanıyordu. Davula vurulan bir kaç darbe sanat-kârların gelişini ilân edince, halk onları görmeye koştu. Abdul'un neşesi yüzünden okunuyordu; gelenleri belirgin bir ihtimamla karşıladı. Hep birlikte balkonun dibinde, halının kenarına yerleştik.

Orkestrayı teşkil eden üç müzisyen dümbelekleri ile mangalların önünde bağdaş kurdular; dümbeleklerini ateşin üzerinde tutarak derinin gerilmesini sağladılar. Arada sırada bir darbe vurarak gerilme derecesini ölçmek istiyorlardı. Rakkaslar yaklaştılar ve bizi selâmladılar. Beş kişiydiler. İçlerinden en iri ikisi kadın elbiseleri, diğer üçü de erkek elbiseleri giymişlerdi. Yüzleri halka dönük duvara sırtlarına vererek bağdaş kurdular. İki hizmetkâr ellerinde meşalelerle oyuncularını aydınlatarak daha iyi görülmelerini sağlıyorlardı.

Rakkasların en büyüğü on altı, en küçüğü on iki yaşındaydı. Yüz hatları ince, yüzleri kadımsı, gözleri makyajla irileştirilmiş, kirpikleri boyanmış ve kaşları siyah bir çizgi ile alının altında birleştirilmişti. Başın üzerinde traş edilmiş saçları şakak kısmında uzun bırakılmıştı. Kadın elbisesi giyenlerin başında, bir eşarp ile tutturulmuş yalancı saç örgüleri vardı, uçları da omuzlarına kadar geliyordu. Parmaklarında da yüzükler parıltıyordu. Şalvarları ayak bileklerinde büzülmüş, khalatları ise belden penslenmişti.

En genç üçü gösteriyi açtı; içlerinden birinin yüz hatları dikkati çekecek saflıktaydı; yüzü de çok güzeldi, halk kendisine övücü sözler sarfediyordu. O da en tahrik edici gülücükleriyle cevap veriyor, en şehvî pozlara bürünüyordu. Bu rakkasların ne biri, ne diğeri sanatlarına gereğince vâkıf değildi; başarılarını daha ziyade gençliklerine borçluydular. Bir müddet sonra yorulunca eskiden işgâl ettikleri yere bağdaş

kurdular. Kendilerine çay ikrâm edildi, Abdul onlara şeker verilmemesi için gözkulak oluyordu.

İlk iki oyuncu sahneye geldiler. El ve ayak bileklerine çingiraklar takılmıştı. Her ikisi de olağanüstü kabiliyette rakkasdı; ince ve çevik hareketleri yapmakta çok ustaydılar. Hele bir tanesinin hareketlerinde ve davranışlarında şaşırtıcı ve dişiçe bir letafet vardı. Vücudu kıvrak, elleri ve ayakları narin, iri kara gözleri uzun ve ipekli kirpiklerle gölgeli, yüzü ince, kısacası bütünüyle eski Yunanlıların ve Antik devrin hayranı olduğu hunsa tipinin canlı ve mükemmel bir örneğiydi. Erkek değildi, kadın da denemezdi; Asya'da hemen hemen her şehirde raslanan mayası bozuk erkeklerin aradığı garip bir yaratıktı.

Şimdi birinci oyuncu ayakta idi, kadın süslerini düzene koymakla meşguldü; dümbeleklerin sesleri yükselerek aksetmeye başladı, ağır bir tempo ile çalışıyorlardı. Rakkas durduğu yerde sağ ayağını ağır ağır cetvel gibi kaldırdı, sol kalçasını fazla oynatmadan tekrar yere indirdi; aynı zamanda sol elini yüzünün hizasında tutarak sağ eliyle ayasına vuruyor ve hafifçe kaydırıyor ve her defasında başını ölçüyle sallıyor, zilleri şingirdiyordu. Sonra dümbeleklerin temposu hızlandı, o da ayaklarına ve ellerine aynı hareketleri vererek öne ve arkaya kaymaya başladı. Müzisyenler çok tiz bir sestten şarkı söylemeye başladılar; rakkas, sanki dengesini arayan birisi gibi kollarını yatay olarak açtı ve her adımda elinin birini başının üzerine koyarken diğeri uzaklaştırdı. Sonra omuzlarını zarif bir şekilde oynatarak kollarını sallaya sallaya, başını geriye atarak, uzaklaştı, daha sonra ellerini kalçalarının üzerine koydu yavaş adımlarla yürümeye başladı. Tempo çok hızlanmıştı, bir dakika müddetle tek ayağının üstünde fırdöndü gibi baş döndürücü bir hızla dönmeye başladı. Müzisyenler cehennem azabı çekermişcesine haykırı-

yorlardı, derken dümbeleklerine kuvvetle vurdular ve o anda rakkas durdu. Gösteriye başlarken yüz ifadesine büründü; tempo yeniden yavaşlamıştı, küçük adımlar atarak, kolları havada, yüzünde bir tebessüm, gelip karşımızda bağdaş kurdu. Aynen onun hareketlerini taklit eden arkadaşı da yanındaydı. Başı yere değecek şekilde arkaya eğildi, gevşek bir şekilde beli üzerinde kıvrıldı ve orkestranın muazzam bir «uah» sesiyle sinirli bir sarsıntıyla doğruldu. Yavaş yavaş ve devamlı salınarak şarkı söylüyor, ellerini vuruyor, örgülerini okşuyor, dizi üzerinde dikiş diken, süslenen kadını taklit ediyor, saçlarına gûya yağ sürüyor, itina ile göğüslerini okşuyordu. Bu sırada tempo ağırlığını muhafaza ediyor, aralıksız salınmalar ispanyolların fandango dansında olduğu gibi karnın ileri doğru hareketleriyle birlikte sürüyordu. İki başa (1) doğruldular, kolları havada ilerlediler, oldukları yerde sallanırlarken elbiselerinin eteklerini havalandırıyor, başlarının üzerine kadar çıkartıyorlardı. En sonunda ellerine birer değnek aldılar, onları başlarının üzerinde vurarak salınmaya devam ettiler, sonra içlerinden biri tek dizini yere koydu, öteki de durmadan dönerek her defasında yüzü arkadaşını gördüğünde onun sopasına vuruyordu. Sonra öteki diz çöktü, diğeri aynı hareketi tekrarladı. Nihayet ellerindeki değnekleri fırlattılar. «Yıldız» ortada tek başına kaldı; orkestranın şarkılarıyla coşarak inanılmaz bir hızla dönüyor ve şarkı söyleyerek halının çevresinde dolanıyordu. Sonunda dümbelekler son vuruşu çaldılar, dizleri üzerine düştü, eğildi, sonra ayağa kalktı ve gerçekten hakettiği bir tas çayı içti.

Baçaların raksı aşağı yukarı böyledir.

Raks başladığında Buharalılar dikkatlerini hem rakkaslara hem de bize verdiler; bu gösterinin bizde

(1) Oğlan.

uyandırdığı izlenimi yüzlerimizden okumak istiyorlardı. Fakat bir müddet sonra bir kaç dışında hepsi rakkaslardan gözlerini ayıramaz oldular. Kalabalık içinde ve ya ön sırada oturan böyleleri, yarı aralık ağızları, uzamış dudakları, çakmak çakmak gözleri ile şehvetin en üst noktasında olduklarını belli ediyorlardı. Kelimenin tam anlamıyla Abdul kendinden geçmişti, baçalar dans ederken susayınca onlara çay fincanını uzatan veya bir nefes tütün çekmek istediklerinde iyi yanan nargileyi veren hep o oluyordu. Onlar da Abdul'e baygın bir bakışla teşekkür ediyorlardı. Zaten bu gençler sahneye çıktıklarında halkla yakın ilişkiler kuruyorlar, kendilerine esir olmaları için hayranlarına bol bol yorgun bakışlar, vaat dolu tebessümler fırlatıyorlardı.

Bir olay az kalsın gösteriyi yarıda kesecekti; halk arasında başka baçalar vardı; bunlardan birinin dostu (!) seyircilerden birinin aşkına fazla sokulduğunu görünce, kendi topraklarında avlanmaya kalkan cüretkâr kişiye tehditler savurmaya başladı. Hemen Beğ'in bir adamı araya girdi ve genellikle kanlı biten bir dövüşün başlamasına meydan vermedi.

Ertesi gün, Karşı'nın en yeşil bahçesi olduğu söylenen halka açık bir parka gidecektik. Mazgalları temsil eden oyulmuş toprak bir duvarla çevriliydi. Orada fazla kalabalık bulamadık. Bir ucunda güzel görünümü, cephesi mineli tuğlalarla süslü bir cami yükseliyordu; onu da Abdullah Han'ın yaptırtmış olması gerekiyordu. Su birikintileri çevresinde çimen, meyve ağaçları, dutluklar ve bahçeyi hoş bir köşe yapmıştı; halk yemek yemeye, çay içmeye, şarkıcı dinleyerek eğlenmeye, ama daha ziyade gölgelikte uyumaya geliyordu.

Bu bahçenin bekçisi aynı zamanda dokumacıydı. Kendisinin imâl ettiğini söylediği tahta ve sazdan yapılmış bir tezgâhta ipekten güzel bir kumaş dokuyor-

du. Mümkün olduğu kadar basit Jackart marka tezgâhı andırıyordu; mekiği eliyle hareket ettiriyordu.

Dokumacının oturduğu evin hemen yanında, açık havada güzel bir ağacın altında bir hayli yaşlı adam çömelmiş duruyordu. Yoldan geçen biri saygıyla ona doğru ilerledi; eğildi, çömeldi ve tevazuyla ellerinden öptü; sonra geri geri çekilirken uzun uzun selâmladı.

— Bu adam kim? diye sordum.

— Bir velî. Bir kaç yıl önce ölen babası da ünlü bir velî idi, müminler duâ etmek üzere türbesi önünden hiç eksiz olmazlar; diye Abdul cevap verdi.

Başta Mirza olmak üzere bize eşlik edenler bu saygıdeğer ihtiyarın elini öptüler. Sonra, yanından hiç ayrılmayan torununun verdiği bir fincan çayı içti.

Onu hürmetle selâmladık ve Abdul'u ona en derin «selâmün aleykümümüzü» iletmekle görevlendirdik. O da görevini büyük bir liyakatla yerine getirdi; velînin eteğini öptü, o da bize hayır duâlarını ve iki Frenk için Allah'a uzun ömür ve sağlık dileklerinde bulunacağı vaadini iletmesi için Abdul'u görevlendirdi.

XIII

KAŞGA - DERYA VADİSİ

«Cüzzamlılar — Çingeneler — Bir Özbekin ölümü dolayısıyla yapılan keçi yarışı — Kahraman Abdul — Çırakçı — Fazla zekî olmıyan bir Beğ — Şehr-i Sebz Özbekleri — Şamatan — Şehr Buhara ordusu; Emirin sarayı — iyi Askerler — Büyük yılan efsanesi.»

Buhara'ya yapacağımız ziyareti daha sonraya aldığımızdan, en iyisi hemen Semerkand'a gitmek oradan da Açlık Bozkırı'na hareket etmektir.

Zerafşan vâdisinin kuzeyindeki bozkır iki ay önce göğün rahmetine kavuşup bitkiler çiçek açmış iken burada tam yağmur mevsimi içindeydik (kolleksiyon yapanlar için en kötü mevsim). Tohumlardan başka şeyler de toplamak istiyorsak acele etmek zorundaydık. 5 mayıs günü yağmur yağmaya başlamadan önce, bulutlarla yüklü bir göğün altında Şehr-i Sebz'e doğru hareket ettik.

Şehirden çıkarken, son evlerin yakınlarında, yol boyunca kadınlar oturmuş veya çömelmişlerdi; yüzlerinde at kılından siyah bir peçe, vücutlarında da matemli görünümlü bir «paranca» (1) vardı. Biz geçerken

(1) Batı Türkçesinde ferace.

ayakları dibinde duran tahta keşkülleri ellerine alarak ve yerlerini terketmeden bizden sadaka istediler. Bunlar «makav» (1) kadınlardı: bir kısmı yaşlı, çökmüştü; diğerleri, kucaklarında masum yüzlü, bir müddet sonra cüzzamın korkunç pençesine yakalanacak bir ifade taşımayan çocuklarını tutan gençlerdi. Bizden sadaka isterlerken yaptıkları hareket sonucu yüzlerinin bir kısmı açıldı ve bir an içinde kırmızı, iğrenç bir yara hâline gelmiş yanak veya alınlar gördük.

İçlerinden zarif görünümlü bir tanesi henüz hastalığın dokunamadığı yüzünü gösterdi ve kederli ve mütevekkil bir gülümseme ve acıklı bir sesle sadaka istedi; çıplak güzel kolunda gümüş bir bilezik parlıyordu; her ne kadar cüzzamlıysa da kadının sahip olduğu şuhluktan vazgeçmemişti.

Bu talihsiz insanlar daima şehirlerin civarlarında yerleşmiş olarak Buhara Devletinde çok sayıda mevcuttular.

Bazen bir araya gelip bir köy teşkil ediyorlardı: Karşı'de yaşayanlar yüz elli evlik bir köy meydana getirirlerdi. Dilencilikle hayatlarını devam ettiriyorlar, en fazla işleyen yol üstlerinde yerleşiyorlar ve pazar günleri hep birlikte dışarı çıkarak yolculara el uzatıyorlardı. O zaman iyi sadaka toplarlar ve bir ay kendilerini idare edecek malzemeyle kulübelerine dönerler. Bazıları şehir kapılarında yerleşmiş tüccarlardan alış - veriş ederler: dilenci torbalarını doldurarak kardeşlerine yiyecek getirirler.

Karşı vilâyetinde cüzzamlıların sayısının birkaç yıldan beri gitgide arttığı anlatıldı.

Bu artış bol yağışlı geçen ve dolayısıyla iyi mahsûl alınan yıllar ile ilişkili gibi gözükmemektedir. Halbuki basit bir raslantıdan başka bir şey yoktur. Müslü.

(1) Cüzzamlı.

manlar alınan ürün ne kadar zengin olursa o kadar eli açık davranmaktadırlar; cüzzamlılar bu durumdan yararlanıyorlar, durumları düzeliyor, daha iyi beslenme imkânı buluyorlar, ölüm oranı azalıyor ve doğumlar çoğalıyordu. Diğer taraftan erkekler bir miktar para biriktirme yolunu buluyorlar, yeni kadınlara sahip olmayı düşünüyorlar ve istedikleri yere gitme hürriyetine sahip olduklarından, en yakın miskinhâneye gidip kız satın alıyorlardı. Bu kızlar onlara çocuklar veriyordu, fakat bu çocuklar babaya yük olmuyorlardı, çünkü ülke zengin olduğundan kocanın hesabına sadaka toplamak üzere iyi yürekli Müslümanlara uzanan eller artıyordu.

Şimdi Çim yolu üzerindeydik; işte dağların eteklerinde bir köy olan Yakabağ'dan gelen Türkmenler. Karşi'ye kısarak satmaya gidiyorlardı. Kısraıkları zayıf ve yorgun satın alıyorlar, iyi bakarak güçlendiriyor ve çiftleşme zamanı satıyorlardı.

Biraz ilerde bir çingene kafilesi gözüküyordu; kadınlarının yüzleri açıktı, bazıları da güzeldi. Hepsi at üzerinde gidiyorlardı. Tipleri bu ülkenin erkek çingenelerinin tipleri gibiydi: İri göz, ucu büyük, düz ve uzun burun, yine uzun görünen profil, Özbeklerinkine nazaran daha dar gözüken yüz; fakat elmacık kemikleri daha çıkık, saçları daha koyu, gözleri bir az Kırgızların gözlerini andırır gibiydi; hepsi birden bu ırkın kadınlarının sadakat ve iffet kavramlarının dışında olduğunu gösteriyor deniyordu. Abdul'a göre çingene kadınları çok hafifti.

Çingeneler ilkbaharda yer değiştirme âdetine sahiptiler; bütün ülkeyi boydan boya katediyorlar, bir şehirden ötekine geçiyorlar, tahtadan oydukları çanak ve kaşıkları satıyorlardı; el falına bakıyor ve hayvan kemiklerinde geleceği okuyorlardı. Fırsattan yararlanan kadınları dilencilik yapıyordu. Pirinç veya demir telden kafes yapmakta uzmandılar.

Bu ilk yolculuktan sonra Kaşga-Derya'nın kıyısındaki Çim şehrine vardık. Güneybatı rüzgârının arkamızdan ittiği fırtınadan hemen bir az önce şehre girdik. Geceleyin etrafı seller götürdü.

Çim'den dosdoğru batıya ilerledik. Konakladığımız keıvansarayın yaklaşık beş yüz metre ötesinde, yolun sağında bozkırın bir parçası ilkbaharın bütün ihtişamıyla uzanıp gidiyordu. Rengârenk milyarlarca lâle yeşil bir örtü üzerinde yayılıyor ve rüzgâr onları yatırmak isteyince, sayısız dalgalanmalarla başlarını yeniden kaldırıyorlardı; bu, her dalgası bir renk seli olan tasavvur edilmesi imkânsız parıltılı bir denizdi. Göçebeler boyalı iplikleri ile harikulâde halılarını işlerlerken işte bu örneği aktarmak istiyorlardı.

Yolun iki tarafında bir Özbek avulunun saklıları ve yurtları yer almıştı. Bir gün önce bir fertlerini kaybetmişlerdi. Daire şeklinde oturmuş olan kadınlar yurdu önünde dul karısı ile birlikte ağlıyorlardı. Erkekler ölünün şerefine keçi yarışı düzenlemişlerdi. Bu sahneyi izlediğimiz tepeden her taraftan dört nala atlıların geldiğini ve küçük bir vâdide daire şeklinde toplandıklarını görmekte gecikmedik. Burası seçilen yarış alanıydı.

Önümüzden hızla bir atlı geçti; atının sağrısında ölü bir keçi taşıyordu. Yarışçıların yanına yaklaştı, bir meydan okuma çığlığı attı ve kovalamaca başladı. Atının karnı yere değercesine hızla atlı kaçmaya devam etti. Yolunu kesmeye çalışıyorlar, etrafını çeviriyorlar, fakat o kurtulmayı başarıyordu. Bir atlı yaklaşıyor, keçiyi yakalamak için eğiliyor, ama o keçiyi yere atıyor, ansızın duruyor, üzengilerini terketmeden yerden yeniden keçiyi alıyor ve aksi yönde kaçıyor. Başka atlılar daire yaparak yolunu kesiyorlar, o da bir an için yarıştan vazgeçerek keçiyi ortalarına fırlatıyor. Birden bir kargaşalık oluyor, herkes keçiyi kapmak, arkadaşla-

rinin hareketine engel olmak için elinden geleni yapıyordu. Ansızın bir dağılma oluyor: içlerinden biri atların bacakları arasından keçiyi kapıyor ve yeni galibin arkasından av devam ediyor.

İyi bir at üzerinde olan ve kendini beğenmişlikten bir türlü vazgeçmeyen Abdul kendisine şöhret sağlama fırsatını kaçırmak istemiyordu. Kılıcını ve khalatını çıkarıyor, dostu Rüstem'e emanet ediyor ve tırışta yarışçılara doğru ilerliyordu. Yarışa katıldıktan bir müddet sonra çevikliği sayesinde keçiyi ele geçirmeyi başarıyor ve bize doğru kaçıyor. Bu yarış kurallarının dışında bir davranıştı; töreye göre keçiyi muhafaza ederek üç defa yarışın yapıldığı alanda dönmek gerekiyordu.

Kahraman Abdul atının çevikliğine fazla güvenmişti; iki atlı kendisine yetişiyor, diğerleri de peşini bırakmıyordu. Kargaşalık o dereceye varıyor ki birbirleri ile çarpışan insanlardan başka bir şey göremiyoruz. Birden dağılıyorlar ve o zaman yerde sırt üstü yatan, kendini kurtaran atı da dört nala koşan Abdul'u görüyoruz, bu arada Özbek usûlü kabaca yere attıkları tuftaylı ile hiç meşgul olmıyan Özbeklerin süratle uzaklaştıklarını farkediyoruz.

Bir an için sadık adamımızın kemikleri hakkında endişeye kapıldık; fakat bacakları üzerinde doğrulmakta gecikmiyor ve sükûnetle, efendisinin şüphesiz daha sert bulunduğu gevrek otları kemirmekle meşgul olan atının yanına zorlulukla sürünüyor.

Bu arada Rüstem bize bu kötü maceranın sebeplerini Türkçe ve garip Rusçası ile anlatmaya çalışıyordu:

— Abdul köpek vermedi, Özbek memnun değil, Özbek şeytan; adam çok tepelendi.

Bize, Özbeklerin keçiyi satın alıp birlikte eğlenmek için ortaklaşa para verdiklerini ve Abdul'un his-

se ödemediği için düşmanca muameleye mâruz kaldığını anlatmak istiyordu.

Ayrıca, Rüstem'in dediklerinin dışında, Abdul'un konuşmasından ve elbiselerinden onun şehirli bir Tacik olduğunu anlamış ve son derece nefret ettikleri bir ırkın temsilcisine kötü bir oyun oynamış olmaları pek muhtemeldir.

Atının üzerine çıkan Abdül zoraki bir gülümseme ile geliyordu; başarısızlığını anlattı ve düşmesinin sebebi hakkında bir nazariye ileri sürdü. İki atlı, biri sağına, diğeri soluna gelecek şekilde yanına gelmişti; biri keçinin arka ayağını, diğeri de ön ayağını yakalamış birden dizginlerini çevirerek, atlarını mahmuzlamışlar ve Abdul'u atının sağrısından geriye doğru devirmişlerdi. İşte o yüzden kalçasına ağrılar girmiş, öne doğru eğilmek zorunda kalmış ve eyerin ön kayışında tutunur olmuştu. Fakat acıklı dönüşü haşmetli gidişi ile öylesine gülünç bir tezat teşkil etmişti ki çılgıncasına gülmekten kendimizi alamadık.

Bizim cigitin yenildiği yarış meydanından bir verst uzakta gülmeye sebep olacak herhangi bir tarafı bulunmayan, üstelik mahzun ve basitliği içinde ulu bir meydana daha rasladık. Burası, evleri harabe hâlinde ve on beş yıldan beri terkedilmiş olan Kamay - Kurgan köyü idi. Çevresindeki tarlalar tarımcıların toprağın kurumasına karşı verdikleri mücadelenin tanıklarıydı; insanoğlu ovada tabiata yenilmiş ve dağa yaklaşarak, karların erimesinden gelen suyu çalışmaktan bitkin düşmeden kullanabildiği daha elverişli şartlarda mücadelelerine devam edebilmişti.

Kamay - Kurgan'ın çok derin ve muazzam miktarlarda kaldırılmış toprakla dolu kurumuş arıkları bu bölgenin eski sakinlerinin, ellerinde çapa kahramanca kendilerini savunduktan sonra geri çekildiklerini ispat ediyordu.

Çim'den önce aynı sebeplerden ve aynı zamanda terk edilmiş bir büyük köyün daha olması gerekmektedir.

Çim'den Karabağ'a kadar yirmi kilometre boyunca yolun iki tarafında hep Özbek yurtları gördük.

Karabağ'ın yolları bozuk ve çok çamurluydu. Atlar inatçı bir balçık içine dizlerine kadar batıyorlardı. İşte yine Buhara devletinin en verimli vahasının başlangıcında nemli bir vâdiye giriyorduk. Çıkarıcı'ya kadar yeşil buğday tarlalarından, ortasında avullar görünen bol çimenli çayırlardan geçtik. Gün batarken Çıkarıcı kapılarına geldiğimizde sanki Asya'yı terketmiş gibiydik. Her taraftan sürüler geliyordu, çayırların ve ağaçların yeşilliği, iri bulutlarla kararmış bir gök, insanın içine işleyen bir serinlik, manzaranın boz rengi, kısacası her şey puslu bir ilkbaharda Hollanda'nın bazı köylerini hatırlatıyordu.

Hayvancılık ülkenin en önemli zenginliği gibi görünüyordu; bütün sokaklar, geceyi açık havada veya sığınakla geçirmek üzere evlerin avlularına doğru yol alan inekler, koyunlar, keçilerle dolmuştu. Aynı gün, kaymaklı ve kokulu süt içerken bu ineklere ve çayırlara sahip insanların tatmin olmamaları için hiç bir sebep olmadığını anladık.

Dar sokaklardan, haşmetmeap Turacan'ın iyi durumda toprak surları arkasında canı sıkıldığı kalesinin hemen hemen tam karşısında bulunan konuk edildiğimiz eve gittik.

Emir'in bütün oğullarına Turacan deniliyordu. Baba oğullarını devletinin önemli şehirlerinin başına geçiriyor ve genç olanlarının yanına halkı yönetmesini öğrenmeleri için kendi, seçtiği beğleri veriyordu.

Genç prensin sağlığı hakkında haber sorduk, bize ızdırap çektiği bildirildi. Bir yıldan beri, önce her gün sonra arada sırada nöbetleri tutan sıtmaya yaka-

lanmıştı. Hemen feyzimizin yardımını sunduk: Abdül bizi birinci sınıf hekim olarak tanıttı, zaten Frenk ol- mamız yetiyordu, çünkü «bu adamlar hep hekimdir» düşüncesi yerleşmişti. Turanca'nın adamı efendisinin görüşünü almaya gitti ve efendisinin bizi kabul edece- ğini, ilâçlarımızı hazırlıyabileceğimizi bildirdi.

Sayemizde, ertesi gün Turacan kendisini daha iyi hissediyordu, bizi öğle yemeğine dâvet ederken yanı- mızda sigara getirmemizi de rica etti. Dâvetini kabul ettik ve bize bu dâveti getiren adamına Turacan'ın dostluğunun bizi çok duygulandırdığını ilâve ettik.

Saat ona doğru, kemerine pırıl pırıl parlayan bal tasını asmış kurbaşı aceleyle gelerek beklediğimizi, he- men kendisini izlememizi söyledi.

Atlara bindik, bizi gören nöbetçilerin ayağa kalk- tığı ilk kapının altından geçtik, sonra çukur ve sulu bir yolda gittik; aslında yol dediğimiz yer iki duvar a- rasında pis bir çamur ve kokuşmuş su birikintilerinden meydana gelmiş bir nevi bataklıkta. Üstü kapalı ikinci bir kapıdan, sonra Turacan'ın sarayını çevreleyen av- luya açılan üçüncü kapıdan geçtik. Kurbaşı eğildi, se- lâm verdi ve bizi ellerinde sarılı, kırmızılı baston ile girişte ayakta karşılayan dört «odayçı»ya (1) emanet etti.

Odayçıların görevi Emir veya oğulları sokağa çık- tıklarında önden gitmek ve halka Farsça, «Emir'in, saa- deti için Allah millete sükûn ve barış versin!» ve Tu- racan ile birlikte «Turacan'ın saadeti için Allah millete uzun ömürler ve sağlık versin» diye bağırmaktır. Baş- ka odayıcılar kafilenin önünde giderler ve «Müminler kalkın, Emir, Turacan geliyor!» diye haykırırlardı. Sa- rayın içinde kapıcı, teşrifatçı görevi yaparlar ve bizim İsviçreli muhafızların kargılarına dayandıkları gibi bas-

(1) Türkçe oda kelimesinden türemektedir.

tonlarıyla iki sağa, iki sola vururlar. Daha sonra attan indik, ve üstü kapalı ve loş bir koridordan geçerek kabul salonuna çıktık. İçeri girerken yalnız kalmıştık,

Kabul salonu enli olmaktan ziyade uzundu; uzun ve alçak bir masa üzerinde pilâv, kızarmış et, badem, kayısı ve diğer kuru ve yaş meyveler ile dolu tabaklar dizilmişti. Salonun dibinde masanın bir ucunda, mavi kadifeden khalatı, altın işlemeli beyaz ince çalma'dan iri şarığı ile genç prens oturmuştu. Ayağa kalktı ve bize elini uzattı:

«Esselâmünaleyküm!» dedi, biz de «Aleykümse-lâm!» diye karşılık verdik.

Sonra yerine oturdu ve bizi sol tarafında masanın aynı kenarında oturmaya dâvet etti. Önce tavuk suyu, pirinç ve bezelyeden yapılmış bir çorba ikram edildi. Ondan bir kaç kaşık aldıktan sonra tahta kaşığı-mız ile diğer tabaklardan yemeğe başladık. Fırsat buldukça ziyafet sahibini inceliyordum. Orta boyluydu; zayıf yüzü abidevî bir başlığın altında ezilmiş gibi duruyordu; esmerdi, burnu geniş delikli ve düz, dudağı iri ve sarkık, gözleri kara ve donuktu. Yüz ifadesi sıt-malı hasta ifadesini taşıyordu; fizyonomi itibariyle fazla zekî olmıyan bir insan izlenimi bırakıyordu; pis tırnaklı bu insanda bozulmaya yüz tutmuş bir hanedânın izleri görülüyordu. Artık karşımızda yiğit Özbek han-larının oğulları yoktu. Fransa'ya dönüşümüzde Jean - Paul Laurens'in, tahtında oturan ahmak Honorius'unu (1) görünce hemen aklıma Çırakçı'daki Turancan geldi.

Masada bir yandan atıştırırken, diğer taraftan sohbet ediyorduk:

— Babanız Emir'in sağlığı yerinde midir?

— Ha ha.

(1) Ahmak bir Roma imparatoru. (Ç.)

— Size verdiğimiz ilâç iyi geldi mi?

— Ha ha.

— Çok güzel olduğunu duyduğumuz ülkenizi ziyaret etmek için uzaklardan geldik.

— Güzel.

— Buhara'da katettiğimiz yolların uzunluğundan hiç de şikâyetçi değiliz çünkü insanların çok konuk-sever..

— Güzel.

— Toprak da çok verimli, vahalar gerçek bir bahçe gibi ve meyvelerinizi lezzeti dünyanın başka hiç bir yerinde bulunmayacak kadar güzel.

— Güzell!

— Babanız ilmi severmiş, ülkesinde çok sayıda olan bilginlere ihsanlarda bulunarak onları desteklemiş.

— Güzell!

Bir müddet sonra ev sahibimizden su «güzel» kelimesi ile başın sol omuza doğru eğilmesinden başka bir cevap alamayınca onun ya çok sessiz ya da geri zekâlı olduğunu sezmeye başladık. Biz sustuğumuzda odada sineğin uçuşu duyulabiliyordu; Turancan hiç bir zaman ilk sözü almıyor, sessiz duruyor, o bize bakıyor, biz ona bakıyorduk.

Kırk kişinin doyabileceği bir yemeğe bizi çağıran bir kimse ile sohbet etmeden ayrılmak istemiyorduk; konuşma o kadar çok vakitsiz duruşlarla kesiliyordu ki, sonunda değil söyleyecek, düşünecek bir şey kalmadığını anladığımız an izin alarak ayağa kalktık. Genç adam da bizi taklit ederek ayağa kalktı ve elini uzattı:

— Allah'tan size uzun ömürler vermesini dileriz!

— Çok güzel!

«Güzel» ve «çok güzel» işte Emir'in oğlunun bize bulduğu söylenecek sözler bunlardı..

Kalenin dışına çıktığımızda uzun müddet dilini tutmuş olan Abdül nihayet patladı:

— Ne budala adam yarabbi!

Halk arasında dolaşan söylentilere inanmak gerekirse Abdül'un söylediği sıfat pek de ağır sayılmazdı. Yönettiklerinin gözünde Turancan göze batmayan bir zekâyâ sahip olarak niteleniyordu. Çevresinin Ulu Emir'in oğluna gösterilmesi gereken bağlılığı göstermediği, buyruklarının her zaman harfiyen yerine getirilmediği ve genellikle Emir'in şahsına bağlı olan danışmanın sözüne itaat edildiği söyleniyordu.

Hizmetkârları hasisliğinden şikâyet ediyorlar, onu tahammül edilmez bir mizaca sahip bir adam olarak tasvir ediyorlardı. Önceleri çok sevdiği keçi yarısını seyretmek veya bizzat katılmak üzere sık sık dışarı çıkardı. Şimdi ise sanki hapisteymiş gibi kalesinde kapalı kalıyor, hiç kitap okumuyor, ne şarkıcılardan ne de musikîden hoşlanıyordu. Bir odadan diğerine dolaşmaktan, keklikleri ile oynamaktan, doğanlarının avlarını yemeelrini seyretmekten, ve saatlarını geçirdiği ahırda atları gebreleyip, her fırsatta at uşaklarına çıkışmaktan zevk alıyordu. Babasının kendisine seçtiği karısına gelince, ona hiç önem vermiyordu. Odasında oturmayı, vâdiye bakan penceresinden ağzı açık bakmayı, arka arkaya yeşil çay içmeyi ve ona derin bir uyuşukluk veren nargileden derin nefesler çekmeyi tercih ediyordu. Hiç de bir prence yakışan bir hayat sürmüyor, daha ziyade sinir hastalığına yakalanmış biri gibi davranıyordu.

Yolumuz üzerinde, Çırakçı'dan fazla uzak olmayan bir yerde geniş ve derin bir ırmak geçidi olduğunu haber aldık. Önceden yola çıkan yüksek tekerlikli bir araba üzerine yüklerimizi ve koleksiyonlarımızı yükledik, sonra, ekili tarlaların arasından geçip, bir tepenin üzerinden Çırakçı'ya son defa baktıktan sonra Tiz-

Âb (hızlı su) köyüne kadar indik. Köy, adını dar bir boğazdan hızla çıkarak gürültülü bir şekilde köyden geçen bir akarsudan alıyordu. Sol tarafının yüksek kıyısı köyü selden koruyan bend görevi yapıyordu; akarsuyun, yağmur ve karların erime mevsiminde yaptığı taşkın çok şiddetli oluyordu.

Geçide giden kıyı üzerindeki yolda arabayı durmuş gördük; o an için karşı kıyıya geçmek imkânsız görünüyordu. Köylüler toplanmışlar, suyun akışına ve soyunarak, elbiselerini başlarının üzerinde toplayan, sonra kimseye aldirmeden suya giren yayaları seyrediyorlardı. Irmağa girenler boğazlarına kadar suya gömülüyorlardı. Koleksiyonlarımızın ıslanmasını istemediğimizden suyun seviyesinin düşmesini bekledik.

Su seviyesinin üstünde olması için sandıklar saman demetlerinin üzerine yerleştirildikten sonra aktarma işlemi başladı. Üst tarafları tamamen çıplak gürbüz delikanlılar arabanın tekerleklerini kuvvetle itiyorlardı; arabanın her iki tarafına koşulmuş atlar üzerindeki diğer adamlar akıntıya karşı mücadele ediyorlardı. Üç gidiş - geliş sonunda her şeyimiz karşı kıyıya aktarılmıştı.

Karşı kıyıya geçiş esnasında yerliler bizi incelemek zevkini bir an bile terketmediler. İngiliz eyerlerimiz özellikle dikkatlerini çekiyor, bu işin erbabı gözüyle inceliyorlardı. Biz de kendi hesabımıza, ülkede cesaretleri ve kuvvetleri ile ünlü saf Özbekler olarak tanınan Tiz - Âb halkını tetkik ediyorduk.

Yüzleri geniş, burunları iri ve kısa, gözleri küçük, yuvarlak başları geniş ve düzgün omuzları içine sağlam bir boyun ile gömülmüştü; göğüsleri geniş, havsalâları enli, kollar ve bacaklar adaleli ve gelişmiş, şişman ve kısa parmaklı el ve ayakları enli, baldırları çıkık, bilekleri güçlüydü. Kısacası az zarif, fakat kuvvetli, iri ve ağır görünümlü bir soyun temsilcileriydi-

ler. Hepsi yağız tenli olup bembeyaz dişleri kısa ve enliydi. Sık sayılabilecek sakallarına karşılık vücutlarının geri kalan kısmında yok denecek kadar az kıl vardı. Bu Özbeklerde zekâdan ziyade namuslu ve basit bir ifade göze çarpıyordu.

Yük hayvanları yeniden yüklendi ve Şehr-i Kitab yolu üzerinde gururla nöbet tutan Kale - köy Şamatan'a doğru yol aldık. Her tarafta yemyeşil tarlalar, verimli bitkiler görünüyordu; burası gerçekten Yeşil Şehir ülkesiydi.

Şamatan Cura Beğ'in maceraları ile ünlüdür; işte bir kaç kelimeyle hikâyesi: Buhara emirinin hizmetine girdikten sonra Cura Beğ, ülkenin Beği olan ve Şehr-Sebz'de oturan Baba Beğ'e gelmişti; ev sahibi ile çok sıkı bağlar kurmuş, onun üzerinde etki sahibi olmuş ve onu bağımsızlığa, kendi hesabına vergi toplamaya ikna etmişti. Emir âsiler üzerine asker göndermiş, fakat her seferinde onlar su bentlerini açmışlar, ülkeyi sele boğmuşlar, toprak da çok killi olduğundan çok yapışkan bir çamur olmuş ve piyadelerle atlılar hareket edemez hâle gelmişlerdi. Kuvvetli ve cesaretli bir halktan asker toplayan Cura Beğ kısa zamanda düşmanlarının hakkından gelmişti; devamlı olarak ihtiyatı elinden bırakmamış ve Emir'e hep kafa tutmuştu. Emir de hanedânına lâayık bir inatla bu güzel vilâyeti yeniden ele geçirmek için bir çok sefer düzenlemiş fakat Rusların Buhara ile birlikte Şehir-i Sebz'i istilâ etmelerine kadar geçen on beş yıl boyunca çabaları boşa gitmişti. Cura Beğ Ruslara karşı Şamatan'ı kahramanca savunmuş ama sonunda yenik düşmüştü. Bugün dostu Baba Beğ ile Taşkent'te bulunmaktadır. Her ikisi de Ruslar tarafından çok iyi karşılanmış, kendilerine maaş bağlanmıştır; Çar da eski Beğleri en sadık dostları olarak kabul etmektedir.

General Kaufmann Semerkand eyaletini ele ge-

çirdikten sonra Buhara emirine kaybını telâfi etmesi için Şehr-i Sebz'i teşkil eden iki küçük Beğlik vermiştir.

Şamatan'dan Şehr-i Sebz'e kadar sayısız meyve ağaçları dikili gerçek bir bahçe uzanmaktadır; Emir'in gözde sayfiye sarayını neden bu bölgede inşa ettirdiğini kolaylıkla anlaşılmaktadır. O evi ziyaret etmedik, fakat Buhara emirinin eğlencelerini sürdürdüğü muazzam ve ağaçlı parkının girişini koruyan çift sıra duvarları boyunca ilerlemekle yetindik.

Dar, bozuk, kirli yolları, loş, kapalı, tuğla kubbeli çarşısı ile Şehr-i Sebz bir Orta Çağ şehri görünümü veriyordu. Her adımda, Aksak Temür'ün doğum yeri olan ve eskiden Kaş kasabası olarak bilinen şehirde büyük fâtihin inşa ettirdiği yapıların kalıntılarına rastlanıyordu. Bu meşhur fâtihin Şehr-i Sebz'i geniş imparatorluğunun başkenti yapmak istediğinden de bahsedilmektedir; fakat sonradan bu tasarıdan vazgeçmişti. Verimli bir ovanın ortasında, Orta Asya'nın bütün yollarının kavuştuğu bir noktada kurulmuş Semerkand, mahir bir kumandan olduğu kadar kurnaz bir siyaset güden kimse için herhangi bir başka şehire rahatlıkla tercih edilecek bir şehirdi. İyi bir yönetim ve kolay bir savunma gösteren bir mevkiye sahip başka bir başkent bulması mümkün değildi.

Şehr-i Sebz ise yazlık başkentten başka bir şey olamazdı.

Eskiden daha kalabalık olan bu şehirde şimdi on beş bin kişi yaşıyordu. Genellikle sıcak günlerde Buhara emiri eğlenceler tertiplediği sayfiye evinde kalırdı. Ak - Saray'ın harabeleri yanında inşa edilmiş yapılarda ciddî meseleleri görüştüğü, devlet adamlarını kabul ettiği ve ordusuna nezaret ettiği de olmuştur.

Şehr-i Sebz'in Beğ'i kendisini ziyaret etmemiz için bizi dâvet etti. Kalenin içinde oturduğu daireye kadar

gidebilmek için muhafız kıtasının işine yarayan üstü kapalı kapılarla birbirine açılan bir çok avludan geçmek gerekiyordu. Bu kapılardan her geçişimizde askerler tüfeklerini omuzlarına koyuyorlar, sıraya diziliyorlar ve selâm duruyorlardı. Üniformaları dehşet uyandıracak şekilde seçilmişti. Başlarında gayet iri koyun postundan börk, metal düğmeli kırmızı ceket ve alt tarafları garip şekilde bol sarı deriden «çalvar»ları vardı. Topukları demirli çizmeler giymişlerdi. Silâh olarak, kılıçları, üçgen süngülü pistonlu tüfekleri vardı.

Odayçılar bizi Beğ'in yanına soktular; hizmetkârları yandaki avluyu doldurmuşlar ve maiyeti de salonun kapısında ayakta durmuşlardı. Beğ orta boylu, şişman din adamı giyinişli idi. Efendisinin güvenini kazanmış biri olarak ona öğütler veren biri olarak tanınıyordu. Son derece hürmetkâr bir nezaket gösteriyor, bizi iltifatlara boğuyor, Semerkand eyaleti valisi ve Türkistan genel valisi General Kaufmanın hakkında methiyelerinin arkası gelmiyordu. Dediğine göre Emir «General'i tahmin edilemeyecek kadar çok seviyordu; öyle ki onun en ufak bir rahatsızlığını duyduğunda üzüntüsünden hasta oluyordu.»

Daha sonra Beğ yanımıza hizmetkârlarından bir kaçını vererek kaleyi gezmemizi sağladı.

Bir kapının karşısında kundağı ile bir top vardı, fakat ne gülle, ne de topçu görünüyordu. Bizi, askerlerin ve hizmetkârların barındırıldığı yapılarla çevrili bir çok avluda gezdirdiler. Emir ve ailesine ait daireler çinili tuğlalarla örtülü muazzam bir kapının tam karşısında Temür'ün inşa ettiği saraydan (1) kalan bir kısımdaydı. Kapı her an yıkılacak gibi duruyordu, bir gün dibine yaslanmış bir kulübede kalan askerleri ezecekti. İhtiyaten daha ileriye kurulmuş olan Emir'in

(1) Ak baray.

dairesi gösterişli değildi; alçıyla boyanmış pişmiş tuğladan tek katlı olarak inşa edilmiş, odaların önünde bütün yapıyı baştan başa dolanan üstü kapalı bir koridor yapılmıştı. Dut ve gül ağacı dikili bir bahçeye bakıyordu; bir adam sırf Emir'in kullanacağı gül yağı imbiklemekle meşguldü: Emir bu kokuyu abdest aldığı suya karıştırıyordu. Bütün odalar boş ve eşyasızdı.

Pazar günü ülkenin bütün çarşıları gibi تنها olan çarşıdan geçerek evimize döndük. Az miktarda fakat Rus pamuklularından daha pahalı İngiliz pamukluları gördük.

Üç, dört silâhçı düz ve hatta spiral yivli çakmaklı tüfek imâl ediyordu. Bütün cihazlar ve âletler elle kullanılıyordu; bu âletleri ustabaşı zeki bir usûlle kendi yapmıştı. Kazan Türklerinin Buhara'ya getirdiği demirden yapılan çubuklar bunların ham maddesini meydana getiriyordu. Bir kilo ham demir bir frank ediyordu.

Abdul sık sık Semerkand'dan Şehr-i Sebz Beg'ine Emir'in mektuplarını getirmişti; onun kişiliği hakkında pek övücü olmıyan sözler sarfetti. Onu hasis, çok konuşan, fazla el hareketi yapan, «bir çingene gibi» aşırı iltifat yağdıran, fakat yanında çalışanlara az ödeyen biri olarak tanıttı; hizmetkârları da hizmet karşılığı kendilerine vaad edilen mükâfatları bir türlü alamadıklarından onu terketmekte gecikmiyorlardı.

— Askerlerine gelince, ne biçim askerler olduğunu bilseniz! Rusları defetmek için onlar gibi çok asker gerekli! diye ilâve etti.

— Demek ki çok cesaretli değiller.

— Cesaretli mi? Bir sopayla üç yüz tanesini kovalarsın. Onları başıboş gezenler arasından, sadece yaşamak için ne yapılacağını bilenler arasından topladığını bilmiyor musun? Onlara günde bir tanga, iri bir börk, bir ceket ve bir tüfek veriyorlar ve hiç biri tereddüt etmeden kaydını yaptırıyor. Sonra bu meslek can-

larını sıkıtiğinde, Rus Türkistanı'na geçerek yakalarını kurtarıyorlar.

— Fakat bir savaş çıktığında namuslu davrandıkları, kumandanlarına itaat ettiklerini sanırım.

— Yağma yapmaları söylendiğinde itaat ederler ve her zaman palav yemeğe hazırdırlar. Onları yürürken görmek gerek. Ceplerinde daima ceviz, üzüm, kurru kaysı, fıstık vardır ve çok sağlam dişleri olduğundan ağızları durmadan oynar. Sonra konakladıkları yerde eğlenmeleri için her birinin keكليėi veya güvercini vardır. Ve eğer düşman yakınlardaysa onlar gibi kumandanları da hiç acele etmezler ve birbiri arkasından hasta olurlar. Daima savaştan kaçınmak için bir bahane bulurlar, silhlerini atarak kaçarlar. Kumandanın ağırısına cevap vermeyen arkadaşının yokluğunu anıyan biri hemen kumandana, «Kumandanım Abdullah gelmiyor, izin verin gidip onu arayayım» der. Kumandan da «abuk git onu bul» diye cevap verir. Gider, ama dönmez. Böylece düşman göründüğünde birliğin dörtte üçü yoktur; ilk tüfek atışında hepsi bildirincin gibi kaçır, o zaman büyük kumandanlar da geri çekilerek Emir'e kahramanca çarpıştıklarını, bütün askerlerinin şehit olduğunu anlatırlar; Emir de, karşısındaki yzbaşıysa, «seni Albay yaptım!», veya albay ise «seni general yaptım!» der. Ne askerler, ah ne askerler!

Ertesi gün şehr-i Sebz'in ikiz kardeşi Kitab'a hareket ettik: yeşil bir hat iki şehri birbirine bağlıyordu. Yollar amurlu olduğundan zorlukla ilerliyorduk.

Kitab'ın yanında akan Ak - Derya yağmurlardan kabarmış olduğundan araba üstünde ırmağı geçmek zorun kaldık. Yükler Herkül yapılı adamlar sayesinde karşı kıyıya hemen geçirildi.

Kitab'ın sokakları tam bataklık hâlindeydi. Bu şehir verimli tarlalarla çevrili ağaçlar içine gömülmüştü; göze çarpan bir anıtı yoktu ve ancak bir kaç bin kişiye

barındırıyordu. Bizi dâvet eden ve çok iyi karşılayan Beğ şu anda vilâyetini gezmekle meşguldür. Emir kendisinden sahip olmadığı muazzam bir vergi istemişti.

Bir kalenin yıkıntıları civarında Kaşga - Derya'yı aştıktan sonra Kaşgar'a geldik ve oradan bizi Katta - Karaça geçidinden geçirecek bir rehber temin ettik.

Köyün beği bizi çok sıcak bir şekilde ağırladı. O nun evinde, Mezar-ı Şerîf üzerinden geçerek tâ Hindistan'dan Rus İmparatorluğunun bu ucuna gelmiş David Sassoon and Co markalı şeker kutusuna rasladık. Bize yolu göstermek üzere yanımıza uzun boylu, altmış yaşlarında, dağ yollarını çok iyi bilen bir adam verildi. Rehberimiz nereli olduğunu bilmiyordu; onun Fars olduğunu sanıyorduk. Çok küçükken Türkmenler onu Karşı'den getirmişlerdi; sevimli yüzü sayesinde Beğ onu satın almış, ölümüne kadar yanında alıkoymuştu. Beğ ölünce, köle Kaşgar'da yerleşmiş, evlenmişti ve şimdi büyükbaba olmuştu; her fırsatta güldüğünden kaderinden çok memnun görünüyordu. En önemli işi köyün beğine aşçılık yapmak ve önemli konukları Şehr-i Sebz'den Semerkand eyâletine götürmekti.

Üç saat sonunda taşlı bir dağ yolundan geçerek suların ayrıldığı ve yolcuların atlarını soluk aldıracağı bir düzlüğe geldik. Sınırı aşmış olduğumuzdan Semerkand'a doğru inmeye başladık; yeniden Rus Türkistanı'na girmiştik.

Önümüzdeki ilk kasaba Amman - Kutan'a varmadan önce uzun bir eteğin boyunca bize çakıl taşından bir serpinti gösterdiler. Bu serpinti kayaların tabiat oylayları sonunda parçalanmasından meydana gelmiş gibiydi. Fakat görünüşü «kara yılan mezarına» benziyordu, rehberimiz bize şu hikâyeyi anlattı: «Eskiden - Temür'den çok önce. geçidde bir kara yılan oturmuş. Üç yüz metre boyunda olup iri ağızıyla yolcuları ve

hatta kervanları yutarmış. Bu yoldan Şehr-i Sebz'den Semerkand'a gidilmez olmuş. Ticarete büyük darbe olmuş. Emir, ülkesini bu felâketten kurtaracak olara büyük bir mükâfat vaad etmiş. Çok kurnaz bir adam şöyle bir hile düzenlemiş. Bir sandık almış içine barut doldurmuş, çok uzun bir fitil takmış. Sonra canavarın yoluna yerleştirdiği tuzak hemen yılan tarafından yutulmuş. Çakmağı çakıp fitili ateşledikten sonra patlayan sandık yılanı üç parçaya bölmüş. Ölüsünü de bu yere görmüşler.

— Çok kişi bu yılanı görmüş mü?

— Evet,- ama çok yıllar önce ölmüşler. İşte yılanın mezarı budur, başını da ilerde gördüğünüz tarlanın yakınına gömmüşler.

Akşamleyin Ak - Tepe'de yattık, ertesi gün, Zərafşan vâdisinde yeşil bir halı üzerine düşmüş bir demek çiçek gibi ansızın gözüken Semerkand'a doğru yola çıktık.

İngiliz hâkimiyeti altındaki Hindistan'da imâl edilmiş bir şeker kutusu; eski bir köle; bir efsane; işte yolculuğumuzun bu ilk kısmını bitirirken tesbit ettiğimiz son şeyler.

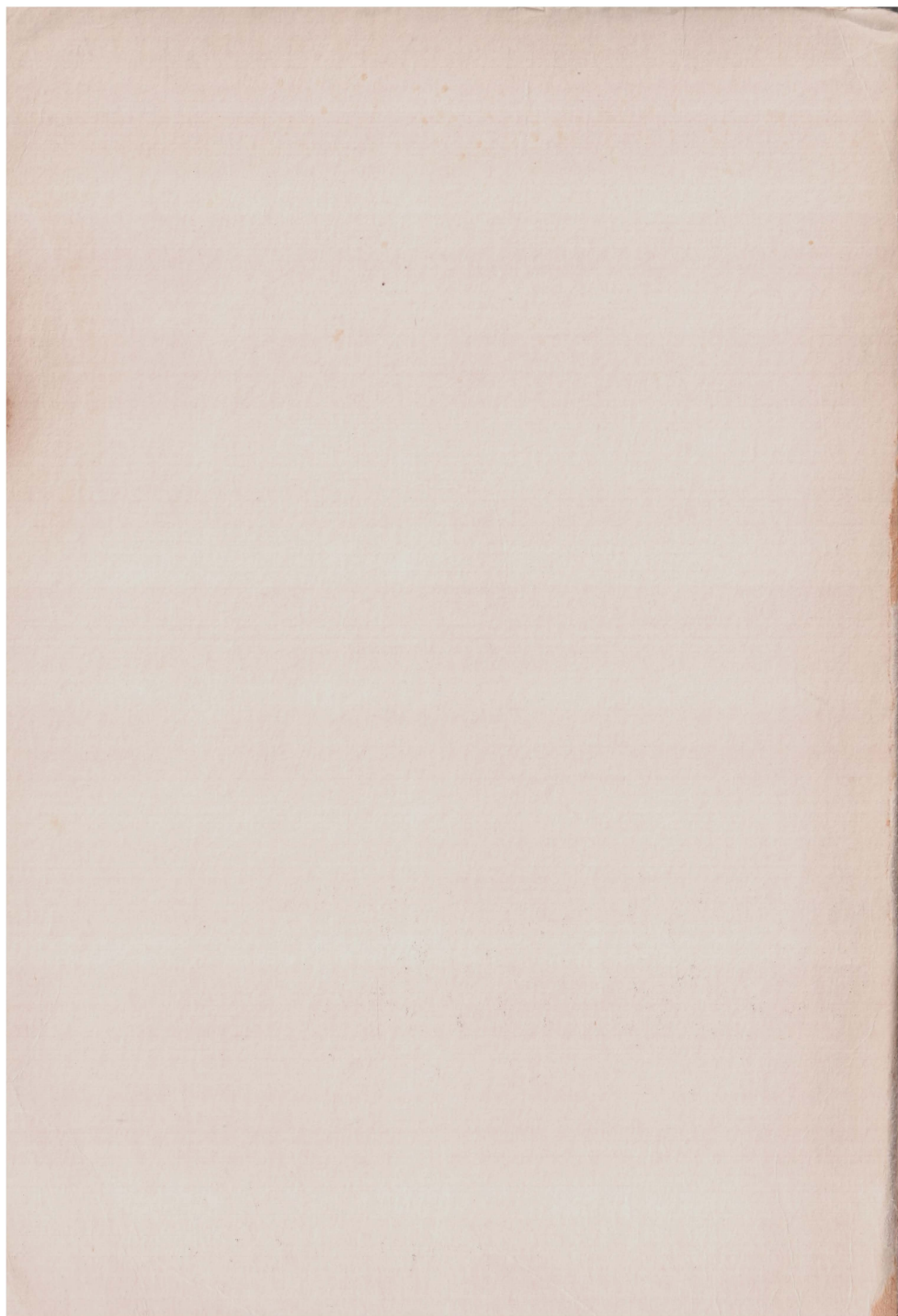
Bu tesbitlerimiz ülkenin şimdiki durumunu aydınlatıyordu. Önce Ruslarla İngilizlerin ticarî çatışması ve bu sonuncuların faaliyeti; sonra Rus kılıcı ile meydana gelen sosyal bir değişme; köleliğin kalkması; nihayet, Asya milletlerinin Batı milletlerine yetişmesini önleyen, tabiatüstü şeylere duyulan hayranlık, hüküm verici aklın bütünüyle yok oluşunu belgeleyen bir efsane.

TERCÜMAN 1001 TEMEL ESER SERİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR

- 1 — YUNUS EMRE
- 2 — HUZUR
- 3 — 18. YÜZYIL TÜRK ÖRF VE ADETLERİ
- 4 — EŞREFOĞLU DİVANI
- 5 — ORUÇ BEĞ TARİHİ
- 6 — BOZGUN
- 7 — MEVLANA
- 8 — EMİR SULTAN
- 9 — BUHRANLARIMIZ
- 10 — TÜRKLERİN MANEVİ GÜCÜ
- 11 — BİR ZAMANLAR İSTANBUL
- 12 — TÜRKİYE MEKTUPLARI
- 13 — NECATİ BEY DİVANI
- 14 — BARBAROS HAYRETTİN PAŞA I
- 15 — BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II
- 16 — SOSYALİST ÜLKELERDE FİKİR
SANATIN KADERİ
- 17 — TEŞRİFAT VE TEŞKİLATIMIZ
- 18 — TÜRKİYE'NİN DÖRT YILI
- 19 — KİTAB—I BAHRİYE I
KİTAB—İ BAHRİYELİ II
- 20 — GECE HİKAYELERİ (Müsameretname)
- 21 — FATİH'İN TARİHİ
- 22 — RAMAZANNAME
- 23 — GAZİ MUSTAFA KEMAL
- 24 — ZAĞRA MÜFTÜSÜNÜN HATIRALARI
- 25 — EVRAK—I PERİŞAN
- 27 — CAN ÇEKİŞEN TÜRKİYE
- 28 — BUDİN KANUNNAMESİ
- 29 — İSLAM MEDENİYETİ
- 30 — AHLAK

- 31 — TÜRKİYE'Yİ BÖYLE GÖRDÜM
- 32 — LEHET'L HAKAYIK
- 33 — TÜRKLERİN SOY KTG
- 34 — AHMET HARAMİ DESTANI
- 35 — A'MAK—I HAYAL
- 36 — KABUSNAME I
KABUSNAME II
- 37 — MÜNECCİM BAŞI TARİHİ I
MÜNECCİM BAŞI TARİHİ II
- 38 — AŞİRETEN DEVLETE
(Türkiye Tarihi I)
- 39 — İMPARATORLUK YOLU
(Türkiye tarihi II)
- 40 — CİHAN HAKİYİMETİ
(Türkiye tarihi III)
- 41 — OLGUNLUK ÇAĞI
(Türkiye tarihi IV)
- 42 — SONUN BAŞLANGICI
(Türkiye tarihi V)
- 43 — SONA DOĞRU
Türkiye tarihi VI)
- 44 — DÜŞERKEN (Türkiye tarihi VII)
- 45 — BÜYÜK SANCAĞIN GÖLGESİNDE
- 46 — BİZANS TARİHİ I
- 47 — BİZANS TARİHİ II
- 48 — ENVARU'L AŞIKIN I
- 49 — ENVARU'L AŞIKIN II
- 50 — ENVARU'L AŞIKIN III
- 51 — 1001 HADİS I
- 52 — 1001 HADİS II
- 53 — MEVLANA CELALEDDİN RUMİ
- 54 — İSTANBUL TÜRK KALELERİ
- 55 — MUHAMMEDİYE I
- 56 — MUHAMMEDİYE II

- 57 — MUHAMMEDİYE III
- 58 — MUHAMMEDİYE IV
- 59 — TÜRKiYE'DE SANATLAR VE
ZENEATLAR
- 60 — DELHİ TÜRK İMPARATORLUĞU
- 61 — MİR—AT—ÜL MEMALİK
- 62 — TAVSİR—İ AHLAK
- 63 — TÜRKiYE 1850 CİLT I
- 64 — TÜRKiYE 1850 CİLT II
- 65 — ESLAF
- 66 — SÖMÜRÜLEN TOPRAKLAR SOVYET
İMPARATORLUĞU
- 67 — SÖMÜRÜLEN TOPRAKLAR SOVYET
İMPARATORLUĞU 2 CİLT
- 68 — ZAFERNAME
- 69 — DEVLET VE AİLE AHLAKI
- 70 — VAKA—İ—CEDİD
- 71 — HUZUR—U AKLÜ FENDE MADDİYUN
MESLEK—İ DELALETİ
- 72 — KOCA SEKBANBAŞI
- 73 — HAYDAR ÇELEBİ
- 74 — TARİHİ GİLMANİ
- 75 — GİZLİ NOTLAR
- 76 — FATİH SULTAN MEHMEDE NASİHATLER
- 77 — KIRIM HARBI
- 78 — ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ
- 79 — ESİR ORTA ASYA
- 80 — NEHBUS SÜLÜK Fİ SİYASETİL MÜLÜK'ün
- 81 — TÜRKLERİN SİYASİ DÜSTURLARI
- 82 — ÇELEBİ MEHMET EFENDİ
- 83 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN
NEVADİRİ SÜHEYL
- 84 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN
NEVADİRİ SÜHEYL

TERCÜMAN 1001 TEMEL ESER SERİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR

1—YUNUS EMRE	41—OLGUNLUK ÇAĞI(Türkiye tarihi IV)	78 — ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ
2—HUZUR	42—SONUN BAŞLANGICI (Türkiye tarihi V)	79 — ESİR ORTA ASYA
3—18. YÜZYIL TÜRK ÖRF VE ADETLERİ	43—SONA DOĞRU(Türkiye tarihi VI)	80 — YÖNETENLERİN YÖNETİMİ
4—EŞREFOĞLU DİVANI	44—DOŞERKEN(türkiye tarihi VII)	81 — TÜRKLERİN SİYASİ DÜSTURLARI
5—ORUÇ BEĞ TARİHİ	45—BÜYÜK SANCAĞIN GÖLGESİNDE	82 — YİRMİSEKİZ ÇELEBİ MEHMED EFENDİ SEFARETNAME'Sİ
6—BOZGUN	46—BİZANS TARİHİ I	83 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 1
7—MEVLANA	47—BİZANS TARİHİ II	84 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 2
8—EMİR SULTAN	48—ENVARU'L AŞIKIN I	
9—BUHRANLARIMIZ	49—ENVARU'L AŞIKIN II	
10—TÜRKLERİN MANEVİ GÜCÜ	50—ENVARU'L AŞIKIN III	
11—BİR ZAMANLAR İSTANBUL	51—1001 HADİS I	
12—TÜRKİYE MEKTUPLARI	52—1001 HADİS II	
13—NECATİ BEY DİVANI	53—MEVLANA CELEDDİN RUMİ	
14—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA I	54—İSTANBUL TÜRK KALELERİ	
15—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II	55—MUHAMMEDİYE I	
16—SOSYALİST ÜLKELERDE FİKİR ŞANATIN KADERİ	56—MUHAMMEDİYE II	
17—TEŞRİFAT VE TEŞKİLATIMIZ	57—MUHAMMEDİYE III	
18—TÜRKİYE'NİN DÖRT YILI	58—MUHAMMEDİYE IV	
19—KİTAB-I BAHRİYE I KİTAB-I BAHRİYE II	59—TÜRKİYE'DE SANATLAR VE ZENEATLAR	
20—GECE HİKAYELERİ (Müsamere name)	60—DELHİ TÜRK İMPARATORLUĞU	
21—FATİH'İN TARİHİ	61—MİR-AT—ÜL MEMALİK	
22—RAMAZANNAME	62—TAVSİR-İ AHLAK	
23—GAZİ MUSTAFA KEMAL	63—TÜRKİYE 1850 CİLT I	
24—ZAĞRA MOFTUSUNUN HATİRALARI	64—TÜRKİYE 1850 CİLT II	
25—EVRAK-I PERİŞAN	65—ESLAF	
26—KARACAOĞLAN	66—SÖMÜRÜLEN TOPRAKLAR SOVYET İMPARATORLUĞU	
27—CAN ÇEKİŞEN TÜRKİYE	67—SÖMÜRÜLEN MİLLETLER SOVYET İMPARATORLUĞU 2 CİLT	
28—BUDİN KANUNNAMESİ	68—ZAFERNAME	
29—İSLAM MEDENİYETİ	69—DEVLET VE AİLE AHLAKI	
30—AHLAK	70—VAKA-I CEDİD	
31—TÜRKİYE'Yİ BÖYLE GÖRDÜM	71—HUZUR-U AKLÜ FENDE MADDİYUN MESLEK-I DEALETİ	
32—LEHCETÜ'L HAKAYİK	72—KOCA SEKBANBAŞI	
33—TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ	73—HAYDAR ÇELEBİ RUZNAMESİ	
34—AHMET HARAMİ DESTANI	74—TARİHİ GİLMANİ	
35—A'MAK-I HAYAL	75—GİZLİ NOTLAR	
36—KABUSNAME I KABISNAME II	76—FATİH SULTAN MEHMEDE NASİHATLER	
37—MÜNECCİM BAŞI TARİHİ I MÜNECCİM BAŞI TARİHİ II	77—KIRIM HARBI	
38—AŞİRETTE DEVLETE (Türkiye Tarihi I)		
39—İMPARATORLUK YOLU (Türkiye tarihi II)		
40—ÇİHAN HAKİMİYETİ(Türkiye tarihi III)		